

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Навчальний посібник

Рекомендовано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра
за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей

Електронне мережне навчальне видання

Київ
КПІ ім. Ігоря Сікорського
2022

Вступ до філософії [Електронний ресурс] : Конспект лекцій; навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад.: Новіков Б.В., Богачев Р.М., Муратова І.А., Бабіна С.І., Костроміна Г.М., Пенюк В.Б., Руденко Т.П., Самарський А.Ю. – Електронні текстові дані (1 файл: 316 Кбайт). – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. – 114 с.

*Гриф надано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
(протокол № 5 від 24.06.2022 р.)
за поданням Вченої ради ФСП
(протокол № 10 від 20.06.2022 р.)*

Електронне мережне навчальне видання

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Укладачі: *Новіков Борис Володимирович, д.філос.н., професор*
Богачев Роман Михайлович, к.філос.н., доцент
Муратова Ірина Анатоліївна, д.філос.н., доцент
Бабіна Світлана Іванівна, к.філос.н., старший викладач
Костроміна Ганна Михайлівна, к.філос.н., доцент
Пенюк Вадим Богданович, викладач
Руденко Тамара Петрівна, к.філос.н., доцент
Самарський Андрій Юрійович, к.філос.н., старший викладач

Відповідальний редактор *Коваль О.А., кандидат філософських наук, доцент*

Рецензент *Коломієць Т.В., кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології КПІ ім. Ігоря Сікорського*

У навчальному посібнику запропоновано лекційний матеріал з дисципліни «Вступ до філософії» для здобувачів ступеня бакалавр за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей. Приділено увагу розкриттю предмета філософії, розгляду основних напрямів, шкіл, течій в історії філософської думки, а також характеристиці ключових філософських проблем.

© КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022

Зміст

МЕТА ДИСЦИПЛІНИ.....	4
Розділ 1. Предмет філософії. Основні напрями, школи, течії в історії філософської думки	5
Тема 1.1. Сутність та предмет філософії. Філософія як теоретична основа свідомості, наукового пізнання та світогляду.....	5
Тема 1.2. Класична філософія: характеристика, напрями, представники.....	13
Тема 1.3. Некласична філософія: характеристика, напрями, представники.....	33
Розділ 2. Ключові філософські проблеми.....	41
Тема 2.1. Філософський зміст проблеми буття.....	41
Тема 2.2. Специфіка людського буття.....	57
Тема 2.3. Філософське поняття свідомості.....	63
Тема 2.4. Філософські основи пізнання.....	80
Тема 2.5. Філософське осмислення соціального буття.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	113

МЕТА ДИСЦИПЛІНИ

В умовах трансформації системи суспільних відносин, реформування держави, актуалізується необхідність формування аналітичного і творчого мислення фахівця, здатного досліджувати, розкривати та пояснювати смисли явищ світу, його професії, соціального життя загалом, мислення, здатного порозумітись та визначитись зі світоглядними та ціннісними орієнтаціями сучасної цивілізації.

Навчальна дисципліна «Вступ до філософії» знайомить студентів із історією виникнення і розвитку філософської думки, основними філософськими проблемами, що допоможе визначити сенс та цінність людського життя, власне місце в сучасному інформаційному суспільстві, орієнтуватись у соціальних та політичних процесах, сформувати уявлення про наукову картину світу, зрозуміти механізми становлення і розвитку людської свідомості, набуті та розвинути комунікативні навички.

Виклики сьогодення вимагають нової ініціативної, творчої людини, а філософія формує здатність критично мислити, креативно вирішувати складні завдання, закладає вміння обстоювати власну думку, самостійно приймати обґрунтовані та виважені рішення, бути самодостатньою, цілісною особистістю.

Мета вивчення дисципліни полягає у формуванні здатності розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в різних сферах суспільної діяльності, у тому числі у фаховій практичній діяльності, які характеризуються комплексністю та невизначеністю умов, що передбачає застосування загальнофілософської методології, розвиток критичного мислення та формування наукового світогляду як теоретичного (систематизованого) відношення суб'єкта до суцього з позицій належного (необхідного).

РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ. ОСНОВНІ НАПРЯМИ, ШКОЛИ, ТЕЧІЇ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Тема 1.1. Сутність та предмет філософії. Філософія як теоретична основа свідомості, наукового пізнання і світогляду

1. Загальна характеристика філософії як теоретичної свідомості і системи знань.
2. Історична зміна предмета філософії.
3. Структура філософської системи як універсального знання.
4. Відмінність філософії від міфу і релігії.
5. Функції філософії.

1. Загальна характеристика філософії як теоретичної свідомості і системи знань

Термін «філософія» грецького походження (з лат. *phileo* – люблю, *sophia* – мудрість). Вважається, що першим слово «філософія» ужив давньогрецький філософ і математик **Піфагор**.

Філософія – це теоретичний рівень свідомості, на якому розкриваються причинно-наслідкові зв'язки і закони дійсності, пізнавально-практичне ставлення людини до реальності. Філософія оперує найзагальнішими поняттями, спирається на розум, логічне міркування і розробляє раціональне теоретичне мислення і знання про найзагальніші зв'язки і закони дійсності, тому філософія виступає водночас і як спосіб мислення, і як самосвідомість. Тобто знання про те, що таке свідомість, також відноситься до компетенцій філософії. У такому розумінні філософ – це мислитель, учений-теоретик, а філософія – це теоретична система гранично узагальненого знання про взаємовідношення буття і мислення, матерії і свідомості, теоретично оформленого в логіці понять.

Появі філософії передуює свідомість родо-племінного суспільства у формі **міфу**, а також первинні форми **релігійної** свідомості. Філософія сформувалася в результаті теоретичної критики змісту міфу і релігії, переробки міфічних та релігійних уявлень та розмежування з ними. Історичною умовою для цього став перехід від роду і племені до нових історичних форм суспільних відносин, які склалися між соціальними групами, що виникли на економічній основі диференціації, спеціалізації трудової діяльності через суспільний поділ праці.

У родовому суспільстві склався розподіл праці за статтю і віком. Згодом, коли відбулось відокремлення скотарства від землеробства, а надалі – відокремлення ремесла, відповідно до цих видів діяльності сформувалися і соціальні групи, які їх виконували. Це розмежування стало базою для подальшого становлення регулярного обміну і торгівлі, грошового господарства (появи купців, лихварів тощо), яке відокремлюється від виробництва як особлива сфера суспільного життя. Надалі це сприяло появі приватної власності та відповідних форм суспільного ладу.

Зміна соціальної структури закріпилась у формі держави. Тою мірою, якою відбувається розщеплення фізичної і розумової праці (з'являються законодавці, судді, вчителі та ін. її представники), регулювання нових взаємовідносин між соціальними групами, управління і контроль над ними стають самостійними сферами діяльності.

Конститууються спеціальні соціальні інститути: організації, установи, урядові структури тощо. Встановлюються політична і судова влада, правопорядок (норми, закони тощо) і правовідносини. Наприклад, зобов'язальні, основний зміст яких складають взаємовідносини, права та обов'язки боржника і кредитора. Формуються органи державного правління і влади: законодавчої, виконавчої, судової, силової, а також відповідні групи державних службовців. Створюється відповідне організаційне та ідейне забезпечення їхньої діяльності (статuti, кодекси, писані закони та ін.).

Коли виникає політика – спеціальний вид діяльності у сфері суспільних відносин між соціальними групами, мета якої – встановлення, утримання, збереження, зміцнення, використання державної влади, будь-які суспільні проблеми набувають політичного характеру, якщо рішення їх прямо або посередньо пов'язане з проблемами влади, інтересами її суб'єктів. Політичні функції за цих умов покладаються на спеціальні групи людей, діяльність яких не є продуктивною, які не зайняті у виробництві речей. Для виконання цих функцій утворюються відповідні організації, установи, інститути та ін. Ідеологічна сфера, діяльність її представників – ідеологів, надає ідейне забезпечення, обґрунтування і підкріплення функціонуванню цих суспільних організацій.

Таким чином, соціальні відносини, що виникли на противагу родо-племінному ладу, і функціонування держави з відповідними інституціями і групами людей, які його забезпечують, вимагає також ідейного оформлення – виникають соціально-політична і правова свідомість, відповідні правові та політичні ідеї та принципи, ідеологи та ідеології. У даному контексті визначення філософії ідеологія виступає як спеціальний процес мислення, формування думок і вироблення ідей, які свідомо і цілеспрямовано здійснює мислитель для формулювання, обґрунтування, захисту норм тої чи іншої сфери суспільних відносин, інституцій, діяльностей, представництва інтересів соціальних груп. Оформлення, встановлення і закріплення таких спеціальних систем поглядів, норм, законів тощо у сфері політики, права, моралі, релігії, мистецтва, філософії, освіти і науки, які їх обґрунтовують, є ідеологією того чи іншого суспільного ладу і відповідної свідомості. Філософія тою мірою, якою вона бере участь у такому ідейному оформленні, захисті та самозбереженні суспільної організації і соціальної діяльності певного типу також є ідеологією. Але, водночас, філософія спроможна дистанціюватися для критики тої чи іншої ідеології, виходячи за її межі, здійснюючи теоретичний розгляд змісту і форм свідомості та їхнього ідеологічного забезпечення.

Таким чином, філософія здійснює теоретичний розгляд політичних відносин, ідей та державних інтересів, на основі чого формуються політична теорія, теорія держави і влади, теорія права і т. ін. І таку критичну роботу філософія виконує для всіх інших форм свідомості: права, моралі, релігії, мистецтва, науки, а також по відношенню до себе. При цьому теорія виступає як гносеологічний розгляд (з точки зору процесу пізнання і теорії пізнання) політичних (правових, моральних, релігійних тощо) ідей у протиставленні до політичної (і будь-якої іншої) ідеології в соціальному аспекті, а також на противагу буденній суспільній свідомості. Серед перших таких філософських теорій були, наприклад, роботи «Держава» Платона і «Політика» Аристотеля, «Нікомахова етика» і «Поетика» Аристотеля та ін.

Відповідні теоретичні вчення утворюють розділи філософського знання та структурні частини філософської системи. Теоретичним розглядом моралі стає етика як розділ системи філософського знання; теоретичним розглядом мистецтва (художньої свідомості) – естетика; теоретичним підґрунтям релігії – теологія; теорією міфу – міфологія; теорією науки – гносеологія і логіка і т. д.¹ У власних теоретичних побудовах філософія спирається на розум, раціональне міркування, логічне доведення і спростування, теорію пізнання і знання, розробляє відповідні дослідницькі методи (гносеологія і логіка).

2. Історична зміна предмета філософії

Філософія виникає на противагу міфу і релігії як *пізнавальне, розумне ставлення людини до дійсності*, як теоретичне знання про неї загалом, а також про різні сфери дійсності. Таке знання становить філософські першооснови науки, з яких в процесі пізнання формуються початкові наукові теорії. Філософія спрямована на цілеспрямоване і свідоме вироблення знання, яке ґрунтується на теорії пізнання – *гносеології*, на відкриття причинних зв'язків і залежностей, об'єктивних законів, які діють усюди: в природі, суспільстві та пізнанні, в суб'єктивній діяльності та мисленні людей. Тому перші філософські вчення є знанням про цілісність природи і єдність усіх її явищ і процесів (*філософія природи* або *натурфілософія*), про спільні закони існування усього сущого (*онтологія*), про міркування у процесі теоретичного пізнання (*логіка*), а також загальне знання про суспільні процеси (*соціальна філософія*) та людську індивідуальність (*антропологія*). Ці галузі входять до структури філософських систем, які прагнуть охопити знання про все існуюче і узагальнити його, звести у єдину систему.

Допоки з філософії не вийшли, не виділились інші науки і не утворили самостійних галузей природничого, технічного і соціогуманітарного знання, доти математика, механіка, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія, психологія тощо розвивались у складі філософських систем, які охоплювали будь-яке знання, виступали як раціональне мислення і теоретичне міркування взагалі про усілякі явища і речі – у гранично загальному значенні. Філософія виникає спочатку не як особлива наука поміж інших наук, а становить повний синонім наукового знання загалом, теорії взагалі, а в тенденції – цілісного наукового світогляду.

До філософії спершу належать всі нечисленні зародки наукового знання про природу і людину. І саме філософія допомагає їм розвиватися у своєму складі, звільнятися від тих донаукових нашарувань, з якими вони переплелися у складі релігійно-міфологічного світогляду. Тому в історії західноєвропейської культури розвиток філософії повністю збігається з розвитком наукового пізнання і розуміння навколишнього світу загалом. А її власний предмет як науки виокремлюється і з'ясовується у процесі відділення від неї спеціальних галузей знання у вигляді окремих самостійних наук, тобто у процесі розщеплення первинного єдиного філософського знання і диференціації наук, яка тривала аж до 19 ст. Виокремлення системи наук веде до уточнення предмета самої філософії як науки.

¹ Див. додатково: Творець філософських першооснов науки. До 2400-річчя з дня народження Аристотеля URL: <https://kpi.ua/aristotle>

У цьому розумінні весь шлях розвитку класичної філософії є перетворенням її на науку і розмежуванням з ненауковими уявленнями і вченнями. Її спеціальний предмет виявляється в дослідженні *тих універсальних законів, за якими існують і змінюються у взаємовідношенні «буття» і «мислення», матеріальний світ, який осмислюється, і свідомість, яка осмислює*. Тобто гранично загальні закони, яким підпорядковуються матеріальні та ідеальні явища і процеси.

Сама наявність таких законів, які однаково діють як у природі, так і в суспільстві, в людській душі, для перших мислителів було чимось само собою зрозумілим, настільки ж самоочевидним, як і даність існування навколишнього світу. Вчення про ці закони були стихійною діалектикою, започаткованою античними мислителями, зокрема Гераклітом, Демокритом, Сократом, Платоном і Аристотелем. У свідомій теоретичній формі ці універсальні діалектичні закони вперше були відкриті та сформульовані на ідеалістичній основі німецьким філософом XIX століття Гегелем в формі науки логіки. У розвитку матеріалістичних вчень класичної філософії на основі гегелівської сформувалась діалектика як загальна теорія розвитку – наука про гранично узагальнені закони розвитку природи, суспільства і пізнання в їхньому єдиному зв'язку.

Цей зв'язок був установлений за допомогою дослідження процесів зміни і перетворення, що реалізуються через рух взагалі та переходи з однією форми руху в іншу. Шляхом цих перетворень йде розвиток будь-яких явищ і процесів, що інтегровано відображається усіма науками у їх єдності.

3. Структура філософської системи як універсального знання

Відповідь на це питання міститься у попередньому викладі, її треба тепер лише підсумувати. Отже, до основних розділів системи філософії відносяться такі:

Натурфілософія (фізика) – це загальне знання про природу як пов'язане ціле.

Метафізика – вчення про надприродне, ідею, дух, мислення.

Онтологія – вчення про буття або існуюче, суще в цілому.

Гносеологія – теорія пізнання, вчення про сутність пізнавального ставлення людини до світу, його вихідні умови і загальні підстави, можливості та результати.

Логіка – вчення про закони та форми міркування в процесі побудови мислення і пізнання.

Антропологія – вчення про людину як особливу форму буття природи і суспільства.

Соціальна філософія – це загальне знання про суспільні процеси.

Етика – це теорія моралі, вчення про моральність.

Естетика – це теорія чуттєвості, художньої свідомості та діяльності – мистецтва, яка досліджує сутність прекрасного, форми його прояву в творчості митця і природі.

Аксіологія – це вчення про природу людських цінностей, їхнє місце в реальному житті; про структури ціннісного світу і зв'язок цінностей між собою.

З кінця 18 ст., а особливо у 19 ст., коли сумніву було піддано сам принцип побудови філософських систем, почали виокремлювати так звані *«прикладні філософії»*, до яких стали відносити соціальну філософію, філософію історії, філософію права, філософію мови, філософію релігії, філософію техніки, філософію природи і т. ін. В них досліджуються онтологічні підстави різних природних, соціальних, духовних явищ, вирішуються методологічні питання конкретних наук тощо.

4. Відмінність філософії від міфу і релігії

Міф історично передує філософії і є найдавнішою формою людської свідомості, виробленої у родо-племінному суспільстві. Філософія формулює свої положення і оформлюється як теоретична свідомість через критику і подолання міфу, а також релігії. Виникнення філософії часто називають переходом від міфу до логосу (загального інтелектуального знання, теоретичного пізнання, раціонального відображення законів і причин реальних явищ і процесів). Визначимо особливості міфу порівняно з філософією.

Слово **міф** в перекладі з грецької означає «розповідь, переказ». Це, передусім, фантастичне уявлення і розповідь про першопредків, першоподії, першочаси, прафеномени, яка приймається на віру. Міф можна первинно визначити як комплекс образних уявлень і сказань, оповідей про минуле, з якого походить теперішнє, які передаються з покоління у покоління, утворюють історичний зв'язок і традицію. Склалися різні види міфів: календарні, етіологічні, космогонічні, астральні, антропогонічні, культові, міфи про близнюків, про чудесне зачаття і народження, есхатологічні та інші. Архаїчні міфи повідомляють про давні події та походження значущих для життя людей речей і явищ, процесів і способів діяльності.

Міф пояснює походження або сутність будь-якого предмета або явища шляхом перенесення на нього людських уявлень і властивостей. Міф був поліфункціональним, йому властива синкретичність: він поєднував у собі реальність і фантазію, думки та емоції, знання і віру, дії і образи. У міфі як формі свідомості з'єднані перші форми знань про світ, релігійні уявлення-вигадки, моральні настанови, початкові форми мистецтва тощо. Міфологічний світогляд – це колективне мислення і переживання, яке має соціальне коріння в родовому об'єднанні. В міфі людина злита з навколишнім світом, бо не виокремлювала себе ні від свого роду і племені, ні від природи. При цьому міф становить спосіб усвідомлення і узагальнення, збереження і наслідування спільного образу життя людей, форм їхніх взаємовідносин, взаємодій, звичаїв і обрядів, уявлень та ін. Природні та суспільні явища і процеси узагальнюються у міфі через уособлення – у вигляді різноманітних істот, які взаємодіють між собою, вчиняють по своїй волі та здійснюють ті чи інші дії. Але таке узагальнення не виходить за межі чуттєвого образного уявлення. У то час як у філософії ці самі явища зображуються як природні – як тіла чи процеси їхнього руху і взаємодії. Наприклад, на протигагу міфічним уявленням давньогрецький філософ Геракліт Ефеський вчив, що сонце є не живою істотою, а просто вогняною кулею, що рухається небосхилом постійною траєкторією, з якої вона не може зійти чи ухилитися від неї. Замість того, щоб молити сонце про щось, його рух треба зрозуміти, відкрити його порядок, періодичність, причини і закони, які можна свідомо використати для цілей людини та в її інтересах. Наприклад, для цілеспрямованої організації землеробства та підвищення його продуктивності.

Основою міфічного зображення реальності є емоційно-чуттєві образи, спогади, фантазії та уявлення. Логіка людських переживань і вражень, безпосередніх почуттів, яка втілена у міфах, вважається реально існуючою низкою подій. Філософія натомість спирається на поняття розуму та їхній логічний зв'язок у міркуванні, що виражає причинно-наслідкові зв'язки дійсності.

Особливостями міфу є одухотворення і персоніфікація, уособлення реально діючих сил природи, явищ і процесів (вітру, води, землі, неба, вогню, лісу, моря, річки тощо); а також антропоморфізм – перенесення на природні процеси і явища людських відносин і якостей. Ядро міфу – якась подія, яка вважається ключовою і реальною, життєве важливою для людської спільноти і водночас сакральною, таємничою, священною, що становить взірець, приклад, зразок для наслідування. Мета міфу – дати спільну основу для об'єднання спільноти людей (роду, племені, тотему), образно представити розгортання якогось процесу чи рішення якоїсь проблеми, наочного розв'язання деякого протиріччя, життєвої колізії.

У міфі окрема людина не виокремлюється з цілісності природи і родоплемінної спільноти, а мислить себе як їхній вияв, представник, не протиставляє їх собі, а уособлює. У міфі не розділені образ і прообраз, реальність і вигадка, дійсність і думка про неї. Образ міфу чуттєво сприймається як реально існуючий, тілесний, уречевлений. Закріплення, повторення, збереження наступності традицій, репродукування минулого, давніх часів і подій для об'єднання і самовідтворення спільнот, їхньої життєдіяльності – основне соціокультурне призначення міфу.

Міф щільно пов'язаний з обрядами і ритуалами, якими підкріплюється і у дієвій формі відтворюється те, що оповідає міфічний сюжет. У ньому відображається залежність людини від зовнішніх природних сил, непідвладних і непідконтрольних для людини. І міф дає способи опанувати їх, освоїти за допомогою фантазії, уяви, уособлення і встановлення спорідненості, подібності, а тим самим – залучення до об'єднаної сили роду, племені, зв'язку поколінь. Тому центральною ланкою побудови міфу зазвичай є уявлення про кровний, родинний зв'язок, який панує у всесвіті. Таким чином, важлива функція міфу – забезпечення передачі, збереження цього зв'язку в єдності роду, об'єднанні племені, організації відносин між людьми у ряді поколінь. Практичною функцією міфу є фіксація і підтримка певної традиції і безперервності відповідної культури в соціальному зв'язку. Міф забезпечує єдність первинних людських спільнот і відтворення соціальних звичаїв, колективних цінностей, скріплення родового суспільства. Міф також є донауковим способом накопичення практичного досвіду діяльності, упорядкування і організації взаємин людей, їхніх стосунків і форм спільного життя, виробництва його передумов. Він також є джерелом формування релігійних доктрин, культів і обрядів, фольклорних традицій, художньої творчості.

Оскільки система міфів є найзагальнішим для свого часу чуттєвим наочним зображенням, баченням реальності загалом (природної і людської), що задає основні життєві орієнтири, програму поведінки і життєдіяльності людей, то у своїй цілісності вона становить міфологічний світогляд. **Світоглядом** прийнято називати систему політичних, правових, моральних, художніх, релігійних, філософських, наукових поглядів людини і її уявлень про природну і суспільну реальність, про саму себе, а також систему принципів і критеріїв оцінювання людиною оточуючого світу й самої себе. У світогляді осмислюється ставлення людини до зовнішнього світу, її місце в ньому, ставлення людини до тої дійсності, яка оточує її, і до самої себе. Світогляд – це найбільш загальні особистісні погляди на сенс життя, на цілі людської життєдіяльності та відносини з іншими людьми.

Світогляд кожної людини зумовлений особливостями суспільного буття та її власної життєдіяльності в певних соціокультурних умовах.

Протиставлення філософії міфу і перехід від нього до логосу у розвитку суспільної свідомості спричинило десакралізацію міфічних образів і уявлень, заміщення їх раціональними поняттями, а також утворення з них епосу, усної народної творчості (фольклору), казки, художньої літератури тощо. Натомість формуються філософія, яка започатковує наукове пізнання на відміну від ремісничої діяльності та художньої творчості, а також спочатку національні, а згодом державні релігії. Філософія формулює свої основоположення і через критику релігійних уявлень, оформлюється на протигагу релігії як систематизоване знання про об'єктивний світ і людину.

Отже, у міфі людина ще не протиставляє себе природі, не розрізняє суб'єктивної і об'єктивної реальності, не подвоює світ на божественний і людський, не розмежовує уявний і реальний причинно-наслідковий зв'язок між предметами і явищами в природі та суспільстві. Таку особливість прийнято називати синкретизмом – нерозчленованістю, злитістю, недиференційованістю, що є характерними для початкового, нерозвиненого стану будь-якого явища.

Особливістю релігії на відміну від філософії є наступне. Релігія постулює подвійність світу земного і небесного, людського і божого, природного та надприродного, тілесного і духовного тощо. Основу релігійної свідомості становить віра в існування надприродних сил, дія яких впливає на життя людей і здатна творити дива; віра в ірраціональне, потойбічне, непізнаване і надприродне. Релігія на відміну від філософії є відображенням у свідомості та специфічним зображенням тих зовнішніх надприродних сил, які панують над людиною і підкоряють її своїй владі, яку людина має смиренно признати і з покірливістю прийняти. Основоположним постулатом релігійного віровчення є те, що абсолютна першопричина всього існуючого божественна, в ній міститься універсальний зв'язок, розум і закон, що уявляються потойбічними для людського життя і даними від Бога..

Релігійний світогляд є складним комплексом явищ, у який входять уявлення, емоційні переживання, почуття і культові дії. Кожна релігія містить теологічні, космогонічні, антропологічні і етногенетичні уявлення, моральні та естетичні канони, політичні та юридичні норми. Основа релігії – віровчення (догматика). Обрядовий бік релігії – культ, тобто види дій, пов'язані з релігійно-містичними уявленнями. Тотемні, похоронні, промислові, знахарські, шаманські, родові, сімейні та ін. первісні племінні культу стали витоками подальших релігійних культів. Організаційна сторона релігії – церква, у якій діє певна система організаційно-інституційних норм, що регулюють віросповідальні відносини. Нею задається певний кодекс права і моралі, що пронизує сімейні стосунки і побут, канон мистецтва, які виховують у людей релігійні почуття. Церква виступає як відносно самостійна структура у політичній системі суспільства і діє нарівні з іншими політичними та ідеологічними інститутами в суспільстві.

Таким чином, особливістю міфологічної та релігійної свідомості на відміну від філософії є чуттєво-емоційне, образно-символічне світосприйняття, а філософія як теоретична форма свідомості – це логічно-доказове раціональне розуміння світу. У міфі та релігії розумне начало має колективний характер, уособлюється та сприймається на віру.

Філософія пов'язана з формуванням діяльного суб'єкта пізнання та його здатністю критично мислити.

5. Функції філософії

Функції філософії, а також основні напрямки застосування філософського знання, різноманітні, серед них найчастіше розглядаються онтологічна, гносеологічна, методологічна, аксіологічна, світоглядна та інші. Менше уваги приділяють пізнавально-теоретичній, логіко-критичній, прогностичній, соціально-виховній, освітній функціям.

1. *Онтологічна* функція – це здатність філософії вивчати світ в цілому та описувати його за допомогою таких категорій як «буття», «матерія», «розвиток», «необхідність і випадковість» і т. д.

2. *Гносеологічна* функція виражається у розробці загальної теорії пізнання і розкритті законів, форм, ступенів і результатів пізнавального процесу.

3. *Методологічна* функція полягає в розробці теоретичних пізнавальних методів і способів мислення, в обґрунтуванні необхідності загальних принципів і методів пізнання.

4. *Аксіологічна*² функція проявляється в обґрунтуванні пріоритетів і домінант людської життєдіяльності, гуманістичних цінностей. З грецької слово *axios* перекладається як "цінний", отже, і суть аксіологічної функції полягає в у здатності оцінювати навколишню нас дійсність і себе з точки зору самих різних критеріїв. Зокрема положення, що людина є міра усіх речей, можна оцінювати з точки зору взаємо протилежних етичних категорій «добра» й «зла». Особливу роль аксіологічна функція відіграє в зламні періоди історії. Питання про сенс життя, про смерть і безсмертя, визначення домінант життя, розрізнення довгострокових/стратегічних тенденцій від короткострокових/тактичних, поверхневого від фундаментально глибинного – на оцінку такого роду проблем спрямована дана функція. В житті ми частіше стикаємося з оціночними судженнями типу: краще спорт, ніж повсякчасне сидіння за комп'ютером; це несправедливо; такі дії протизаконні; книги корисніші за фільми, демократія краща за авторитаризм і т.п. В результаті оцінювання людина отримує суб'єктивну думку про ту чи іншу річ або ситуацію – це завжди думка окремої людини або декількох людей про що-небудь. Оцінювання може бути професійним, експертним, буденним, утилітарним тощо. Філософія ж допомагає при цьому виокремити ключове, головне з другорядного, бо вона дозволяє утримувати цілісний погляд на предмет, і співвідносити часткове і загальне, суб'єктивне з об'єктивною реальністю, тобто поставитися до власної думки критично.

5. *Світоглядна* функція полягає у філософському усвідомленні способу взаємодії людини і світу, у формуванні цілісної картини дійсності в свідомості, у розкритті того внутрішнього зв'язку, в якому знаходяться всі складові цієї цілісності. Для цього в філософії розроблений цілий арсенал способів мислення і таких найзагальніших понять, як «універсум», «закон», «матерія», «свідомість», «рух», «простір», «час», «світовідчуття», «світорозуміння», «світогляд» та ін.

У своїй сукупності усі функції філософії мають як індивідуально-особистісне (виробляють у людини культуру мислення і світогляд), так і суспільне значення.

² Аксіологія — вчення про людські цінності, про загальнозначущі принципи, ціннісні орієнтації, якими визначається вибір людьми цілей, засобів, напряду їхньої діяльності, характер їхніх вчинків.

Тема 1. 2. Класична філософія: характеристика, напрями, представники

1. Основне питання філософії та його роль у визначенні філософських напрямів. Дві сторони основного питання філософії.
2. Матеріалізм та ідеалізм як протилежні способи вирішення основного питання філософії.
3. Види матеріалізму: стихійний натурфілософський, механістичний, природничо-науковий, метафізичний, діалектичний або історичний.
4. Види ідеалізму: об'єктивний, суб'єктивний.
5. Філософський монізм і дуалізм як принципи побудови системи знань (на прикладі дуалізму Рене Декарта і монізму Бенедикта Спінози у вченні про субстанцію).
6. Монізм – вчення про буття у Середньовічній філософії.
7. Агностицизм як заперечна відповідь щодо гносеологічної сторони основного питання філософії.
8. Діалектичне вирішення основного питання у німецькій класичній філософії 19 ст. (від Канта до Гегеля і Маркса). Діалектична філософія як розмежування класичної та некласичної філософії.

1. Основне питання філософії та його роль у визначенні філософських напрямів. Дві сторони основного питання філософії

Основним питанням філософії є питання про відношення мислення до буття, духу до природи. У такій чіткій формі це питання було сформульоване Ф. Енгельсом в роботі «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» як ключове питання усієї попередньої філософії. В тих чи інших формулюваннях це питання обов'язково ставилося і вирішувалося у певний спосіб протягом усього історичного розвитку класичної філософії від її виникнення (лінія Демокрита і лінія Платона в античній філософії) до завершення, яка ознаменувалася появою так званих некласичних філософських вчень у XIX ст., у яких це питання відкрито не ставиться і не вирішується. Основним дане питання є тому, що відповідь на нього визначає світоглядні орієнтири і характер світогляду людини, а отже і її рішення, вчинки, пріоритети в практичній діяльності. Від відповіді на нього також залежить методологія і спрямування наукового пошуку, послідовне вирішення усіх інших завдань і проблем у філософському дослідженні. Основне питання філософії має дві взаємопов'язані сторони, які можна позначити як *онтологічну* і *гносеологічну*.

Онтологічна сторона – це питання про те, що є первинним: матеріальне чи ідеальне начало, природа чи дух, буття (матерія) чи мислення (свідомість). В залежності від способу вирішення основного питання філософії з цієї сторони і від тої відповіді, яка пропонується в онтології, всі філософи займають матеріалістичну чи ідеалістичну позицію, а їхні вчення поділяються на два основних напрями: **матеріалізм** та **ідеалізм**. **Дуалізм** є безсистемним змішуванням положень обох цих ліній, тому зазвичай він є непослідовним і схильним примкнути до якоїсь одної з цих протилежних позицій.

Матеріалізм виходить з того, що все існуюче – це лише матерія, природа, єдина об'єктивна реальність, породженням якої є ідеальне. Тобто дух, свідомість, мислення є похідною, продуктом її існування, отже залежать від свого матеріального джерела. У

цьому розумінні ідеальне невідривне від матеріального, яке є визначальним, первинним та, а тому визначається матеріалістами як вторинне. Це означає, що ідеальне, дух, свідомість, мислення виводиться з руху матерії як її функція, відображення, наслідок. Згідно з філософією матеріалізму способом існування матерії є універсальний рух, який є вічним і безкінечним у часі та просторі, а ідеальне виникає та існує як постійний результат цього руху. Матеріальний світ породжує у своєму розвитку світ ідеальний, і свідомість виникає з необхідністю на певному етапі розвитку природи. Нічого іншого термін «філософський матеріалізм» не означає. В розвитку філософського матеріалізму розрізняють такі його основні історичні форми: *стихійний натурфілософський, механістичний, природничо-науковий, метафізичний, діалектичний або історичний матеріалізм*.

Ідеалізм – це філософський напрям, який визнає первинною якусь ідеальну сутність, духовне начало (ідею, дух, свідомість, мислення), з якого походить природа, матерія як його продукт. Ідеалізм проголошує самостійне існування і незалежність ідеального начала від матерії, тобто його первинність, тож тим чи іншим способом пояснюється породження матерії з ідеї (тобто вторинність), творіння природи духом. Таким чином, ідеалістична філософія завжди містить у своєму складі вчення про творення матеріального світу ідеальним (див. термін «креаціонізм»). У цьому полягає значення терміну «філософський ідеалізм».

Історичними формами ідеалізму як філософського напрямку є *об'єктивний ідеалізм* (розглядає ідею як надприродне і надіндивідуальне начало, що існує поза природою і окремою людиною) і *суб'єктивний* (розглядає ідею як внутрішній стан індивідуальної свідомості, індивідуальну складову особистої свідомості) ідеалізм. Платон і Г.В.Ф. Гегель – яскраві представники об'єктивного ідеалізму, а Джордж Берклі, Девід Юм (Г'юм) – відомі представники суб'єктивного ідеалізму.

З питанням про первинність матерії чи ідеї пов'язане питання про єдність чи множинність начал буття, а за цим критерієм філософські вчення поділяють на монізм, дуалізм та плюралізм. **Монізм** (від лат. *monos* – один, єдиний) – філософське вчення, яке виходить з визнання первинності тільки одного начала – матеріального або ідеального (множинність усього іншого сущого виводиться з цього єдиного), тому монізм може бути відповідно двох видів – матеріалістичний монізм та ідеалістичний монізм. Моністами є всі послідовні матеріалісти (Демокрит, Фр. Бекон, Д. Дідро, П. Гольбах, Л. Фейєрбах, К. Маркс та ін.) і всі послідовні ідеалісти (Платон, А. Августин, Фома Аквінський, Г.В.Ф. Гегель та ін.).

Дуалізм (від лат. *dualis* – двоїстий) – філософське вчення, згідно з яким в основі Всесвіту лежать два начала (дві субстанції): духовне, ідеальне і тілесне, матеріальне, які протистоять одне одному. До дуалістів відносять Аристотеля, Декарта, Канта.

Плюралізм (від лат. *pluralis* – множинний) – філософське вчення, в якому визнається існування кількох або безлічі начал (елементів) буття. В основному плюралізм зустрічався у теорії давніх мислителів, які висували в якості основи усього існуючого такі різноманітні начала як землю, воду, вогонь, повітря, атоми і порожнечу, гомеомерії тощо. Плюралістичною є також монадологія німецького філософа і математика Г. Лейбніца, його філософське вчення про множинність субстанції (кінець 17 – початок 18 ст.).

Гносеологічна сторона основного питання філософії полягає в питанні про те, чи здатне людське мислення відтворити в думці реальність такою, якою вона насправді є, тобто про пізнаваність дійсності в думці. Залежно від рішення цього питання усі філософи поділяються на дві групи: тих, хто вважає, що в людському мисленні можливо отримати адекватне відображення реальності, тобто світ є пізнаваним в розумі, і тих, хто заперечує можливість адекватного пізнання реального світу, його об'єктивне осягнення людським розумом (цих філософів називають **агностиками**, наприклад, Дж. Берклі, Д. Юм, І. Кант). Вчення, які заперечують можливість отримати об'єктивне знання про дійсність називаються **агностицизмом**. Історично сумніви щодо можливості пізнання людиною речей, якими вони є самі по собі, а також аргументи щодо обмеженості людських знань були вперше сформульовані представниками філософської школи скептиків (III століття до н. е. до I століття н. е.). **Скептицизм** – філософське вчення, яке піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу через мінливість знання (Піррон, Секст Емпірик) і доводить, що отримання остаточного знання є неможливим.

2. Матеріалізм та ідеалізм як протилежні способи вирішення основного питання філософії

Два протилежні способи вирішення основного питання філософії (дві основні філософські лінії) почали формуватися за часів Античності в давньогрецькій філософії: матеріалістична (лінія Демокрита) та ідеалістична (лінія Платона).

Найбільш чітко матеріалістичні погляди висвітлені у атомістичному вченні давньогрецького філософа **Демокрита** (460-370 рр. до н.е.). Демокрит, розвиваючи вчення засновника атомістики Левкіппа, вчив, що у світі немає нічого, окрім атомів та порожнечі (атом – це неподільна частка речовини, а всі речі складаються з конфігурації атомів, розмежованих і розділених порожнинами). Атоми відрізняються між собою за своєю величиною, станом, формою, вони постійно рухаються в безмежному просторі та зіплюються, утворюючи різноманітні тіла, з'єднуючись у певній конфігурації через свої відмінності та подібності. Принцип нескінченного руху безкінечної кількості матеріальних часток складає основу всієї атомістичної системи. Внутрішнім рушієм зміни різноманітних комбінацій атомів є протилежність дискретності та континуальності їхнього руху. Тільки завдяки руху відмінних атомів і відбувається виникнення, розвиток і зникнення речей у вічному Всесвіті. Внаслідок руху різноманітних атомів та наявності між ними порожнечі (границі) складаються атомні маси, виникають різні світи. Оскільки число атомів, а також протяжність простору нескінченні, то існує і безліч світів, які постійно виникають і гинуть, перебуваючи на різних стадіях свого розвитку. Матеріалістичні ідеї Демокрита згодом розробляв давньогрецький філософ Епікур та римський філософ Лукрецій Кар, поема якого «Про природу речей» збереглася до наших днів і становить величну пам'ятку античного матеріалізму [Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей [уривки]. Переклад М. Зерова // https://www.ae-lib.org.ua/texts/lucretius__de_rerum_natura_by_zero_v__ua.htm].

Ідеалістична лінія у вирішенні основного питання філософії пов'язана з ім'ям давньогрецького філософа **Платона** (427-327 р. до н.е.), справжнє ім'я якого – Аристокл. «Платон» – це прізвище. Він відкрив у Афінах філософську школу – Академію, яка проіснувала майже 900 років. Платон є автором вчення про **ідеї**, ієрархія яких становить праобрази всіх речей, що існують у світі. Філософ вважав, що **ідеї** – це вічні, досконалі

сутності речей. Вони існують самі по собі у відриві від матерії. Світ ідей є джерелом походження світу речей, тож ідеї є тією справжньою істиною, яка лежить в основі всього існуючого. Матеріальний світ речей – це лише недосконала копія, бліда тінь ідеального світу, зліпок, відбиток, який є похідним від світу ідей, а отже вторинним, залежним від нього у своєму існуванні. Душа людини є посередником між світом ідей і світом речей, оскільки вона належить до світу ідей і лише при народженні тіла людини тимчасово з'єднується з ним.

3. Історичні форми матеріалізму

В ході історичного розвитку послідовно виникли і сформувались такі види матеріалізму: *стихійний натурфілософський, механістичний, природничо-науковий, метафізичний, діалектичний або історичний.*

Стихійний натурфілософський матеріалізм. Це історично перша форма матеріалістичної філософії, яка сполучалась із стихійною діалектикою. Стихійний матеріалізм заснований на уявленні про те, що все існуюче утворюється з початкових стихій (з першооснов/першопричин), матеріальних за своїм характером. Основна проблема – пошук *першооснов фізичного світу*, виявлення тієї вічної та нескінченної першооснови, з якої виникають і на яку перетворюються усі кінцеві існуючі предмети і явища.

Стихійним він вважається тому, що античні філософи ще не були готові з'ясувати відношення мислення до матерії, це питання у перших натурфілософів навіть не виникало, бо вони анітрохи не сумнівалися в об'єктивному існуванні та єдності матеріального світу. Потреба зрозуміти це відношення і домогтися ясності у цьому питанні привело спочатку до вчення про душу, що може відокремлюватися від тіла, потім – до твердження, що ця душа безсмертна, зрештою – до монотеїзму. Давній матеріалізм таким чином зазнав заперечення від ідеалізму. Але в подальшому своєму розвитку ідеалізм також виявився неспроможним вирішити питання про відношення ідеї і матерії, тому теж був підданий запереченню сучасним матеріалізмом, озброєним діалектикою.

Перші представники античної натурфілософії (стихійний матеріалізм) належали до **Мілетської школи**, яка виникла в VI ст. до н. е. в давньогрецькому місті Мілеті. До неї відносяться **Фалес** (625-547 рр. до н.е.), **Анаксимандр** (610-546 рр. до н. е.), **Анаксимен** (588-525 рр. до н.е.). Першооснову вони вбачали в якійсь природній стихії або первинній речовині (першоелементі): у воді або рідині загалом – **Фалес**, у повітрі (щось газоподібне) – **Анаксимен**, **Анаксимандр** назвав першоелемент «апейрон», що означає невизначене (найменша фізична частка, тому не може бути відчутною органами людського тіла, а може лише мислитися). На думку перших натурфілософів з першоелементів походить вся багатоманітність речей, оформлюється упорядкований Космос.

Подальший розвиток натурфілософії пов'язаний з **Гераклітом** з міста Ефес (544 – 483 до н. е.). Геракліт вважав, що першоосною всього суцього є **вогонь** і як прообраз становлення, плинності, мінливості суцього, і як термічний стан, теплота, енергія, що зумовлює зміни речовини. Все, що існує в Універсумі знаходиться в русі, невинно змінюється, перетворюється, переходить у щось інше, тож філософ стверджував: все тече, все змінюється; не можна двічі увійти в одну й ту ж річку, оскільки і води будуть не ті ж самі, та й людина стане іншою під час руху. За Гераклітом, Космос не створений ніким із богів і ніким із людей, він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, який закономірно то

спалахує, то згасає. У цій пульсації енергії і полягає вічне і безкінечне буття. Геракліту належить осмислення Логосу – єдиного об'єктивного закону, космічної закономірності, розуму, порядку, який людині потрібно пізнати і узгодити з ним логіку свого мислення і дії, щоб слідувати за ним у думках і справах. Всі нещастя людські походять із розходження людини з Логосом.

Механістичний матеріалізм. У Новий час матеріалізм під впливом розвитку математики і механіки набув механістичних рис. Тобто усі форми руху матерії зводились до механічного переміщення й пояснювались законами механіки. Філософи поширювали «механістичне» мислення на усі природні та соціальні явища. Така особливість була історично зумовлена: крім законів механіки не існувало інших можливостей пояснення руху і нового матеріалістичного бачення світу.

Від атомістичного матеріалізму була запозичена ідея про наявність найдрібніших часток, з яких складається весь Всесвіт. Ці частинки прийнято було називати корпускулами (від. лат. *corpuscula* – тільце). Відповідно, теорію матерії, прийняту прихильниками механістичного матеріалізму, інколи називають корпускулярною. Вважалося, що ці частинки підкоряються дії законів механіки. Оскільки ж із таких корпускул складається усе існуюче, то психічні явища і розум, розглядалися як функція складної організації матерії – тілесної будови людини. А соціальна реальність також вважалася простою сумою, механічною множиною окремих індивідів, взаємодія яких подібна до броунівського руху. Тобто у ті часи вважалося, що будь-що можна пояснити із будови і руху часток і тіл, що підпорядковуються законам саме механіки (механіцизм).

Фундамент для механістичної картини світу і механістичного світогляду заклали праці англійського ученого **Ісаака Ньютона** (1643-1727). «Він вважав, що закони всесвітнього тяжіння обумовлюють особливості розвитку навколишнього світу і тому намагався під усі явища природи підвести закони механіки» [Карлікова Я.П., 2015, с. 49], які є універсальними. Його основна праця так і називається «Математичні начала натуральної філософії» (лат. *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica*) або, скорочено, «Начала» (лат. *Principia*). На такому підході будувалась відома корпускулярна оптика Ньютона, інші фізичні теорії. «Узагальнення, які зробив Ньютон, будувалися на його відкриттях у галузі механіки (три закони механіки <...>, доведення законів Кеплера, розширення понятійного апарату, розробка принципів механіки). Усі відкриття були пов'язані з намаганням довести істинність закону всесвітнього тяжіння, який, на думку Ньютона, мав універсальне застосування» [там само, с. 49]. «Ньютон протиставив матерії простір і час як самостійні субстанції. На його думку, матерія є інертною субстанцією, що припускає вічне повторення руху речей, але повністю виключає еволюцію. У вченні про абсолютний час як чисту протяжність і абсолютний простір, як пусте втілення речовини, Ньютон метафізично відриває простір і час від матерії, стверджуючи їх незалежність» [там само, с. 49].

Ще одним представником механістичного матеріалізму був англійський філософ **Томас Гоббс** (1588-1679), на формування поглядів якого вплинули представники математичного природознавства – Галілей, Коперник, Кеплер. Гоббс основні властивості тіл зводив до протяжності та форми (до об'єктивних якостей, які підлягають кількісному виміру). Мислення філософ зводив до складання і віднімання, а міркування вважав

підрахуванням. З точки зору механіки Гоббс трактував і природу людини та суспільства. Життя він визначає як процес суто механічний та автоматичний, при цьому серце – пружина, нерви – нитки, суглоби – колеса, що передають рух до всієї машини людського тіла. Декарт також розглядав тварин як складні машини. «Людина-машина» – так називається твір представника механістичної матеріалістичної філософії французького лікаря і філософа XVIII століття Ламетрі (Жульєна Офрей де Ла Меттрі). У цьому трактаті, вперше опублікованому в 1747 р. і одразу забороненому, Ламетрі розширює аргументи Декарта про те, що тварини – це просто автомати, або машини. (Основні ідеї коротко див.: <https://www.academia.edu/36713148>). Мислення – це продукт тілесної організації, точніше за Ламетрі: «Всі здібності душі настільки залежать від особливої організації мозку і всього тіла, що по суті є нічим іншим, як результатом цієї організації». Такі уявлення склали основу фізіологічного матеріалізму.

Природничо-науковий матеріалізм. Це стихійне, тобто філософськи не осмислене і свідомо теоретично не оформлене, переконання переважної більшості природознавців в об'єктивному існуванні матеріального світу та у його пізнаваності, яке складається і формується на основі їхнього дослідницького досвіду та практики, а також засвоєння тою чи іншою мірою історичного досвіду розвитку науки, з якої вони є фахівцями. Представниками цього напрямку був французький філософ та вчений **П'єр Гассенді** (1592-1655), французький філософ **Поль Гольбах** (1723-1789), німецький вчений **Герман фон Гельмгольц** (1821-1894). Наприклад, фізика Гассенді є відродженою атомістикою, яку він намагався поєднати з християнським віровченням. Учений вважав, що атоми та всесвіт створені Богом. Але, утворивши атоми та рух, Бог надав світу можливість існувати за власними законами (деїзм³). Ще один представник Поль Гольбах пояснював усі прояви природи, мислення, моралі, суспільності з єдності матеріальної системи природи. Вказував на існування детермінації в явищах і процесах системи природи (причинно-наслідкової залежності).

Метафізичний матеріалізм представлений у поглядах таких філософів, як Фр. Бекон, Дж. Локк, французькі та англійські матеріалісти XVIII ст., Л. Фейєрбах. **Френсіс Бекон** (1561-1626) – англійський філософ, головним завданням пізнання вважав дослідження предметів та явищ природи, яка є єдиною субстанцією, а душа, дух, мислення становлять її акциденції (минущі властивості). Знання природи він пов'язував із розумінням причин та явищ, які у ній відбуваються. Здобути такі знання, за Беконом, можна лише *емпіричним способом* (головна роль відводиться досліду, експериментальному дослідженню одиничних фактів, у якому розум і почуття доповнюють одне одного, йдуть до узагальнення в пізнанні та досвіді). Бекон сформулював поняття матерії, що перебуває у русі, під яким він розумів активну внутрішню силу. Філософ обґрунтував у своїй теорії пізнання принцип **емпіризму**, розробив повну логічну *індукцію* як метод наукового пізнання, метод відкриття і винаходу (рух від окремого до загального, метод узагальнення досвідного знання).

Джон Локк (1632-1704) – англійський філософ, також розвивав *емпіричну* методологію, але стояв на позиціях матеріалістичного сенсуалізму. Він доводив, що досвід

³ вчення, згідно з яким, Бог створив світ, тобто він є першопричиною і джерелом, але цим його роль і обмежується, в подальшому він не втручається в процеси земного життя — на противагу віровченню теїзму.

складається із відчуттів, які є єдиним джерелом пізнання, а знання та ідеї людей не вроджені, а набуті й виникають від сприйняття людиною зовнішнього світу. Душа людини від природи є «чистою сторінкою, аркушем» (*tabula rasa*). Усе, що ми знаємо – це результат впливу зовнішнього світу, виховання та освіти.

До напряму метафізичного матеріалізму відносять також *англійських матеріалістів* (Д. Толанд, А. Коллінз, Д. Гартлі, Д. Прістлі⁴) і *французьких матеріалістів XVIII ст.* – представників французького Просвітництва **Жюль'єн Офре де Ламетрі** (1709-1751), **Клод Андріан Гельвецій** (1715-1771), **Дені Дідро** (1713-1784).

Матеріалізм французьких мислителів XVIII століття мав метафізичний характер: предмети і явища природи і суспільного життя розглядалися статично, одне окремо від іншого, неісторично, поза їхнім внутрішнім зв'язком і розвитком (тобто без урахування внутрішніх суперечностей, які становлять джерело саморуху, без досягнення безперервності та стрибкоподібності розвитку в їхній органічній єдності, тощо). Але вже **Дені Дідро** прагнув подолати таку метафізичність у розумінні розвитку природи і людини. Він твердив, що й нерухоме у просторі тіло перебуває в русі, тобто розвивається, змінюється, відстоював ідею саморуху матерії, намагаючись пояснити це явище внутрішньою суперечливістю матерії. «Дідро обґрунтував ідею безперервності розвитку та змін на всю природу, зокрема й на людину, висловив думку про єдність матерії та свідомості» [Французькі матеріалісти // <https://subject.com.ua/philosophy/osnovi/49.html>]. Але в цілому його філософське вчення ще не було діалектичним.

Метафізичним був також антропологічний матеріалізм німецького філософа **Людвіга Фейєрбаха** (1804-1872). Основою філософії Фейєрбах вважав вчення про природу, яка, на його думку, є вічною, нескінченною у просторі та тільки людська обмеженість ставить межі її протяжності. Втім справжнім предметом філософського дослідження Фейєрбах вважав людину, яку розглядав не як одинака, а як родову істоту. Отже, в центрі філософії Фейєрбаха – вчення про людину, яка розглядається ним як природна істота, як довершення і вищий ступінь природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є явищами відносин людей, бо лише в погляді однієї людини на іншу з'являється світло розуму і народжується думка. Тому він говорить про людину як відношення Я і Ти, як людський рід, що продовжується в поколіннях, але це щось незмінне, абсолютне, а не таке, що змінюється в соціокультурному розвитку та історичному прогресі, тобто це не конкретна історична людина.

Діалектичним та історичним матеріалізм стає у вченні німецьких філософів і громадських діячів **Карла Маркса** (1818-1883) і **Фрідріха Енгельса** (1820-1895). На їхню думку, механістичний матеріалізм XVIII ст. є однобічним та обмеженим у розумінні передусім людини і суспільства. Діалектика розглядається ними як загальна теорія та методологія пізнання, зокрема дослідження суспільних явищ та історичних процесів.

Вихідний принцип будь-якого матеріалізму – це виведення свідомості, духу, мислення, суб'єктивного з матерії, природи, об'єктивної реальності, яке на думку всіх матеріалістів, зокрема Маркса та Енгельса, і є справжнє, дійсне буття. Ідеальне – це похідне, залежне від матерії, її функція, продукт матеріального руху. Тобто матерія розуміється як об'єктивна реальність, яка існує поза свідомістю і пізнається,

⁴ читати тут: <http://ibib.ltd.ua/angliyskie-materialisty-xviii-sobranie.html>

відображається в свідомості, тобто вона є первинною щодо свідомості. Атрибутами матерії є нестворюваність, незнищенність, вічність існування в часі та нескінченність в просторі, невичерпність її структури, які впливають з руху матерії, що є способом її існування і полягає в універсальній змінюваності, перетворенні одних форм в інші, переходах всіх форм руху в усі. Механічний рух тіл перетворюється на тепловий, внутрішній молекулярний рух, електромагнітну взаємодію, переходить в хімічні реакції, в органічну матерію, а в соціальному русі розвитку суспільства всі ці форми з їхніми перетвореннями входять в продуктивні сили людини і становлять базис розвитку виробництва, способи якого визначають форми відносин між людьми – економічних, соціально-політичних, юридично-правових, моральних, релігійних, художніх, та відповідні до цих відносин системи ідей. Рух як універсальний спосіб існування матерії відбувається в просторі та часі, що є загальними формами матеріального буття і поза матеріальними процесами не існують. Форми матеріального руху (механічний, фізичний, хімічний, біологічний, соціальний) взаємопов'язані, тож у своїй єдності та інтегрованості, яка досягається в історії суспільства, вони породжують свідомість, мислення, дух, що виникають, по-перше, як функції матеріальної діяльності людини, що перетворює природу на культуру, а по-друге, як функції взаємодії та спілкування людей у цій діяльності.

4. Історичні види ідеалізму

В історії розвитку філософської думки сформувалися два різновиди ідеалізму: *об'єктивний* та *суб'єктивний*. **Об'єктивний ідеалізм** першоосновою існуючого та визначальним вважає таке ідеальне начало, яке існує об'єктивно, тобто незалежно від людської свідомості та думки, як от Бог, світовий дух, абсолютна ідея, світовий розум. Так, у родоначальника об'єктивного ідеалізму Платона – це ідеї (ієрархія, світ ідей), у Гегеля – абсолютна ідея, яка розгортає у своєму саморусі різні форми свого буття – логічного, природного і суспільно-історичного, у Фоми Аквінського – Бог, який творить людину і природу.

Розглянемо, наприклад, філософію **Платона** як перший об'єктивний ідеалізм. Платон відділив справжнє буття, надчуттєву досконалу реальність від того, що дане нам у чуттєвих сприйняттях як світ речей. Філософ вважав, що ідеї – це ідеальні/довершені зразки існування всього реального речового світу, ідеальні незмінні вічні сутності. Вони лежать в основі речей та існують в особливому, надчуттєвому світі, який відділений від природного та соціального буття. Реальний світ, який людина сприймає почуттями, є блідою, недосконалою копією світу ідей: усі конкретні кінцеві речі і люди існують тимчасово і лише в силу причетності до ідей. Ідеї можна досягнути розумом, але почуттям вони недоступні. Розуміючи сутність речей ми досягаємо ідеї, що забезпечують постійне, стає у змінних проявах, пригадуємо їх за допомогою зусиль душі, яка причетна до світу ідей, і надалі фіксуємо їх в загальних поняттях.

Філософія представника німецької класичної філософії **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля** (1770-1831) є найбільш розвинена система об'єктивного ідеалізму. Гегель створив енциклопедію філософських наук, базисом якої є наука логіки. Діалектичний метод є найбільшим новаторським досягненням Гегеля, але в його філософії діалектика трактується як саморозвиток поняття/абсолютної ідеї, яка не тільки одвічно існує поза світом природи і суспільства, але і визначає їхнє буття, складає істинну живу

душу усього існуючого. Абсолютне поняття розвивається через попередні ступені, які внутрішньо притаманні йому (і вони детально розглянуті Гегелем в «Науці логіки»), і досягає самопізнання в людському мисленні, вершиною якого є філософія. У цьому процесі поняття відчужує себе в природу, де воно саморозвивається у вигляді законів природної еволюції, але ще не усвідомлює себе, а в історичному розвитку людства воно досягає самоусвідомлення – розумного наукового виразу. Вихідне положення філософії Гегеля – це тотожність буття та мислення, тобто розуміння реального світу як прояву і реалізації ідеї на різних стадіях її розвитку. Мислення, розум, за Гегелем, – це незалежна від людини і людства об'єктивна сутність, першооснова, першоджерело всього, що існує: природи, людини, всесвітньої історії. У мисленні людини, на думку філософа, адекватно відображається об'єктивна дійсність. Отже за Гегелем, універсальний розвиток, рушієм якого є ідея спочатку у вигляді логічного поняття, а потім – природних та суспільно-історичних законів (світового, абсолютного духа), відбувається на трьох рівнях: у логіці, у природі й у людському мисленні. Абсолютна ідея є результат логічного процесу самореалізації світового Духу (Розуму), який виражається через систему філософських категорій. Природа, реальна матеріальна дійсність – це матеріалізована форма Духу, а свідомість людини – це самопізнання Духу (у людській свідомості Дух пізнає самого себе).

Ще одним видом ідеалізму є **суб'єктивний ідеалізм**, який за первинне і визначальне бере таке ідеальне начало, яке є суб'єктивним станом індивідуальної душі, тобто залежить від розуму індивідуального суб'єкта – це сукупність відчуттів, думок, понять і дій окремої одиничної людини. Суб'єктивний ідеалізм стверджує залежність зовнішнього світу речей, його властивостей від свідомості кожної окремої людини, доводить, що у світі існують лише наші відчуття, ідеї, стани людської душі. А матерія або не існує, або її існування та форми прояву є лише уявними комбінаціями наших власних відчуттів та ідей.

Представниками класичної форми суб'єктивного ідеалізму є **Дж. Берклі** та **Д. Юм**. Крайньою формою суб'єктивного ідеалізму вважається **соліпсизм**, який визнає, що реально існує лише один індивідуальний суб'єкт, а весь світ – це плід його уяви та сполучення його ідей.

Засновник суб'єктивного ідеалізму **Джордж Берклі** (1685-1753) заперечував можливість існування предметів поза мисленням, поза відчуттями, які вважав єдиною реальністю. Він доводив, що всі спостережувані у світі речі, явища є не що інше, як деяка комбінація наших відчуттів, тому існує лише сприйняття органи відчуттів і душа, що сприймає, а викликаються ці відчуття Богом. Світ, за Дж. Берклі, складається з певної сукупності суб'єктів (душ), які здатні до сприйняття предметів і явищ, що існують в божественному розумі. Якщо останні не сприймаються людиною, то вони сприймаються Богом. На питання про джерело відчуттів Дж. Берклі відповідав, що відчуття у людських душах породжує Бог, але тим самим він переходив на позиції об'єктивного ідеалізму.

Девід Юм (1711-1776) – англійський філософ, поглибив ідеалістичні висновки з емпіричної філософії Дж. Локка. Юм вважав, що існування зовнішнього світу як причини наших відчуттів довести неможливо. Наш розум має справу лише з різними відчуттями, з ідеями індивідуальної душі, а не з тим, що викликає їх, є їхньою причиною, джерелом. На питання: звідки беруться наші відчуття? Він відповідав: Не знаю. Тому його назвали

агностиком. Наше власне тіло і зовнішні предмети та явища – це лише наші сприйняття. Констатуючи факт наявності чуттєвих вражень у людській душі, головне завдання філософії Д. Юм зводив до дослідження відчуттів та сприйняття та з'ясування тих відносин, які складаються між ними в людській свідомості. У співвідношенні чуттєвих вражень з ідеями Д. Юм вважає первинними враження, а вторинними – похідні від них ідеї. Всі ідеї людина отримує не інакше як з чуттєвих вражень, походження яких є непізнаваним. Д. Юм зазначає, що не тільки зовнішні щодо нас об'єкти, а й наша власна сутність, залишається для нас недоступною. Таким чином, скептицизм Д. Юма полягав у запереченні пізнаваності світу і зв'язків між предметами та явищами.

5. Філософський монізм і дуалізм як принципи побудови системи знань (на прикладі дуалізму Рене Декарта і монізму Бенедикта Спінози у вченні про субстанцію)

Філософський дуалізм – це принцип побудови системи знань, згідно з яким буття двоїсте у своїй основі. Дуалізм визнає матерію і дух рівноправними першопочатками, які не можуть бути зведені один до одного. Один з видатних представників філософського дуалізму – французький філософ **Рене Декарт** (1596-1650) заперечував єдність світу й стверджував, що буття складається з двох самостійних незалежних субстанцій: *духовної* та *матеріальної*. Декарт визначає субстанцію як суще, яке не потребує для свого існування нічого, крім самого себе. Існування духовної субстанції не залежить від матеріальної, і навпаки. Вищою, довершеною субстанцією є лише Бог, який створив світ (матеріальну та духовну субстанції) та є причиною «самого себе». Невід'ємним атрибутом матеріальної, тілесної субстанції, філософ вважав *протяжність*, атрибутом духовної субстанції – *мислення*. Людина являє собою лише механічне з'єднання духовної і матеріальної субстанцій, душі і тіла.

Дуалізм визначив у Декарта теорію пізнання, а також вчення про метод. Декарт створив систему раціоналізму, згідно з якою розум людини із самого початку містить у собі вроджені ідеї. Початком пізнання Декарт вважав так звану інтелектуальну інтуїцію та єдиним методом пізнання вважав *дедукцію*. Початком кожного ланцюгу дедуктивних висновків і є певна інтуїція, яка розгортається у наступні ланки дедукції. Найважливішим правилом свого методу Декарт вважав правило сумніву. Спираючись на методологічний сумнів, Декарт вважає, що «я мислю, отже я існую», тобто буття мислення є більш достовірним, ніж буття тіла, природи і т. і. Виходячи з сумніву як акту мислення Декарт намагався довести необхідність правильного пізнання буття.

Бенедикт Спіноза (1632-1677) піддав критиці дуалізм Декарта та розробив *моністичне* вчення. Спіноза вважав, що не може бути двох субстанцій в природі речей, не може бути одна субстанція причиною іншою. Вчення Спінози про субстанцію як таку, що для свого існування не потребує нічого іншого, крім себе, спирається на ідею єдності буття. У Спінози субстанція єдина – це природа, яку він називає Богом. Ототожнюючи природу і Бога, Спіноза виражає свої погляди у формі *пантеїзму*: природа є і причина, і наслідок, суть та існування; вона є вічною і нескінченною. Визначивши природу як субстанцію, яка є причиною самої себе, Спіноза знімає питання про витвір природи і про Бога як її творця. Субстанція (природа) є вічною у часі, безкінечною у просторі та вільною, оскільки існує й діє тільки за необхідністю власної сили.

Сутність субстанції складають атрибути: вічні й невід'ємні її властивості. Людина з нескінченної безлічі атрибутів може пізнати два: протяжність і мислення. Згідно Спінозі, від субстанції з її атрибутами необхідно відрізнити окремі речі, які кінцеві і знаходяться у постійній зміні. Всю сукупність окремих кінцевих речей Спіноза називає модусами. Філософ вважає, що рух і час властиві лише окремим речам – кінцевим модусам. За твердженням Спінози рух, як вічний і нескінченний модус, а разом із ним і спокій, виступають з'єднувальними ланками між незмінною субстанцією і мінливими одиничними речами. Спіноза доводив, що субстанція (як внутрішня причина) створила загалом кінцеві модуси (речі) у такий спосіб і у такому порядку, в якому вони є. Тому філософ стверджував абсолютне панування необхідності у світі та заперечував наявність всякої об'єктивної випадковості.

6. Монізм — вчення про буття у Середньовічній філософії

У Середньовічній філософії, розвиток якої був пов'язаний з християнською релігією, філософський монізм спирався на визнання Бога як творця усього сущого єдиною субстанцією, що визначило теоцентричний характер середньовічної філософії. Найбільш завершеного вигляду такий світогляд отримав у вченні представника *патристики* **Аврелія Августина** (354-430 рр.), який з позицій неоплатонізму вперше виклав майже повну систему християнського світогляду. Августин поставив Бога у центр філософського мислення. Бог у Августина – це єдине, досконале, абсолютне, вічне та завершене буття, це сукупність усіх можливих досконалостей, це ідеальний взірець реального світу. Світ – це результат творіння Бога на основі власної ідеї «з нічого» (*креаціонізм*). Існування світу постійно підтримується Богом, тому все існуюче у світі є благим. Зло при цьому розуміється як нестача добра. Якби творча сила Бога вичерпалася, то світ відразу б припинив би своє існування.

Світ обмежений у просторі й часі, причому самі простір і час були створені Богом тільки разом зі світом. Ніяких інших світів до створення нашого світу не існувало. Створений світ має ієрархічну структуру: знизу знаходяться неживі предмети і нерозумні істоти, а на чолі – розумні істоти, наближення або видалення яких від Бога залежить від їх власної волі. Августин наголошує на приматі віри над розумом («вірити, щоб розуміти»). Предметом філософського пізнання є Бог та людська душа, а засобами їх пізнання є розумове самопізнання.

Представник пізньої середньовічної схоластики **Фома Аквінський** (1225-1274 рр.) намагався обґрунтувати основні принципи християнської теології, спираючись на вчення Аристотеля. Під буттям Фома Аквінський розуміє християнського Бога, який актом своєї волі створив світ і речі, які в ньому існують. З точки зору Фоми Аквінського Всесвіт являє собою ієрархію рівнів буття: від неживої природи до Бога, який творить світ та керує ним. Усе суще складається з суті й існування. Ядром будь-якого існування, існування за сутністю, філософ називав Бога.

Фома Аквінський вважав, що буття Бога може бути доведено розумом і висунув п'ять доказів на наступних підставах. 1) Усе, що рухається, є рухомим чимось, тому повинен бути першодвигун, яким і є Бог. 2) У світі є ряд діючих причин, першою ж діючою причиною є Бог. 3) Необхідність і випадковість пов'язані; випадкове залежить від необхідного, а те в свою чергу від свого необхідного; перша ж необхідність – Бог. 4) Ми

помічаємо ступені якості, що йдуть одна за одною; вища якість – Бог. 5) Усе має свою мету, має сенс і корисність; значить є вища розумна істота, яка все направляє до цілі, і це є Бог. Бог – найрозумніша істина, яка недоступна людському розуму. Ця істина дається людям через «істини одкровення», які послані Богом. Якщо істини розуму відкриваються людині через науку, то «істини одкровення» – через теологію, зокрема через Біблію.

7. Агностицизм як заперечна відповідь щодо гносеологічної сторони основного питання філософії

Гносеологічна сторона основного питання філософії полягає в питанні про пізнаваність світу. Чи спроможне людське мислення пізнавати дійсний світ? Чи можуть люди у своїх уявленнях і поняттях про дійсний світ скласти вірне відображення дійсності? Як відноситься пізнавальний образ до свого об'єкту? Заперечну відповідь щодо гносеологічної сторони основного питання філософії дає **агностицизм**.

Агностицизм (від грецького *agnōstos* – недоступний пізнанню) – це філософське вчення, згідно з яким не може бути позитивно вирішене питання про істинність пізнання, неможливо отримати об'єктивне знання про дійсність. Термін «агностицизм» був введений англійським натуралістом Гекслі у 1869 р. Отже, агностицизм заперечує пізнаваність об'єктивної реальності. Основний аргумент – не все існуюче може бути даним людині безпосередньо у відчуттях, представлено у чуттєвому індивідуальному досвіді або підтверджено емпірично, на цій підставі стверджується також принципова непізнаваність Бога і надфізичних сутностей взагалі.

Однак, якщо бути точними, то основне питання філософії в цілому є гносеологічним, тому що вся проблематика, яка виникає в результаті вирішення цього питання, відноситься безпосередньо до гносеології. Перша сторона основного питання філософії протиставляє матерію свідомості, буття мисленню та орієнтує на з'ясування їх взаємовідносин. Друга — ставить питання про їх тотожність, єдність у певному сенсі. Одне неможливе без іншого. Тотожність матерії і свідомості існує тільки у тому випадку, якщо вони в якихось інших межах є протилежними. Тобто, гносеологія не може вирішувати питання про тотожність матерії і свідомості, не досліджуючи їх протилежності. Наприклад, **діалектичний матеріалізм** встановлює і протилежність, і тотожність, тобто взаємне перетворення один в одного – єдність практики і пізнання, коли сама практика стає моментом пізнання, а пізнання входить у практичну діяльність як складовий її елемент. А практика і пізнання є однією з конкретних форм тотожності протилежностей: матерії і свідомості.

Матеріалізм у більшості його форм, визнаючи об'єктивність світу, визнає і його пізнаваність, здатність людства досягати об'єктивної наукової істини. **Об'єктивний ідеалізм** також в основному дає стверджувальне рішення цього питання, оскільки ґрунтується на визнанні об'єктивності ідеї. Для такого ідеалізму тотожність мислення і буття само собою зрозуміло. Наприклад, Гегель піддав гострій і глибокій критиці античний скептицизм, агностицизм Юма і Канта. Гегелем зроблено вирішальне спростування агностицизму, наскільки це можливо з ідеалістичної точки зору.

Позиція *агностицизму* представлена у класичній філософії в основному у формі **суб'єктивного ідеалізму**, а в деяких випадках — й **емпіричного, сенсуалістичного матеріалізму**. Вони відривають мислення від буття, перетворюючи суб'єктивну

реальність у самостійну і незалежну сутність. Це і послужило підставою для виділення другої сторони основного питання філософії – питання про можливості відобразити у мисленні речі такими, якими вони є самі по собі, незалежно від свідомості.

Яскравою формою суб'єктивного ідеалізму є **беркліанство**. За Берклі, «бути» – це означає «бути сприйманим». До здатності бути сприйманим і зводиться буття. Берклі розглядав речі як «комбінації відчуттів», і це вчення неминуче привело його до висновку, що світ є тільки його представлення. Існування інших людей крім самого себе є цією позицією недоказовим. І вона називається **соліпсизмом**.

Для **матеріаліста** відчуття є дійсно безпосереднім зв'язком свідомості із зовнішнім світом, є перетворенням енергії зовнішнього подразника у факт свідомості. Для **суб'єктивного ідеаліста** відчуття – не зв'язок свідомості із зовнішнім світом, а «стіна», яка розділяє їх непрохідну прірву. Замість послідовної точки зору Берклі: зовнішній світ є моє відчуття, – іноді виходить точка зору Юма: усуваю питання про те, звідки беруться мої відчуття, чи є дещо за ними. Для **матеріаліста** матеріальний світ є фактично даним, його образом є наші суб'єктивні відчуття. Для **суб'єктивного ідеаліста** (наприклад, Берклі або Маха) фактично даним є відчуття, а зовнішній світ є просто «комплексом відчуттів». Для **агностика** відчуття теж є «безпосередньо даними», але агностик не йде далі ні до матеріалістичного визнання реальності зовнішнього світу, ні до ідеалістичного визнання світу за нашими відчуттями. Але деякі агностики виходять із матеріалістичної передумови, що зовнішній світ реально існує, а наші відчуття виникають у результаті дії явищ зовнішнього світу на наші органи почуттів. Тільки при цьому вони заперечують, що ці явища можуть об'єктивно відображатися у відчуттях і уявленнях людини. Таким чином, гносеологія, яка заперечує можливість істинного пізнання об'єктивного світу, є **агностицизмом**. Цей підхід дає негативну відповідь саме на питання про те, чи може об'єктивна реальність бути у свідомості людини?

Агностицизм виник дуже давно та існує у кількох історичних формах, які мають свої особливості. Початкові форми агностицизму можна виявити вже в античній філософії, зокрема у **софістів**. Вони виникли у зв'язку з виявленням недосконалості та мінливості знання. Вже на ранніх ступенях розвитку натурфілософії було запропоновано велику кількість варіантів розуміння світобудови, але жоден з варіантів не перевершував інші достатньою логічною доказовістю. Усвідомлення цього факту і породило перший *скептицизм*, а його крайньою формою виступив агностицизм – принципове заперечення можливості проникнення розуму в справжню суть речей. Протагор висунув тезу: «Людина є мірою усіх речей, існуючих, у тому, що вони існують, і не існуючих, у тому, що вони не існують». У цьому положенні не тільки встановлена протилежність між суб'єктивною і об'єктивною реальністю, але і заперечується можливість їх збігу в процесі пізнання дійсності, стверджується абсолютна незалежність суб'єктивної реальності, свідомості від об'єктивної реальності. Ця форма агностицизму була більш докладно обґрунтована школою античного скептицизму (Піррон, Карнеад, Енезідем та ін.), який на відміну від скептицизму Нового часу, був обережним і спрямований проти пізнавального догматизму. Він не заперечував можливість існування знань, а лише підкреслював їх вірогідність та суб'єктивність.

Агностицизм в його найбільш реакційній формі був представлений вченням англійського філософа Нового часу **Девіда Юма**. Філософ вважав єдиним джерелом пізнання чуттєвий індивідуальний досвід, а у досвіді ми маємо справу тільки із відчуттями, тому окрім них ми нічого знати не можемо. Відчуття неможливо піддати перевірці, а звідси, на його думку, неможливо встановити адекватність між даними досвіду і об'єктивним світом. Наприклад, поняття причинності він розглядав як результат багаторазового повторення прямування одного явища за іншим. Узагальнюючи цю повторюваність, розум робить висновок про існування причинно-наслідкового зв'язку між відповідними явищами. Однак в дійсності, як вважав Юм, цей зв'язок є лише продуктом мислення. Аналогічним чином і все пізнання має справу лише з чуттєвим досвідом і принципово не може вийти за його межі, а тому не може судити про те, яке відношення є між досвідом і реальністю. Отже, концепції Д. Юма притаманний сумнів щодо існування реальності поза відчуттями як об'єкта наукового дослідження.

Різновидом агностицизму є вчення про пізнання **Іммануїла Канта**, яке ґрунтується на детальному аналізі пізнавального процесу, його складових елементів і протиріч. Філософ визнавав існування матеріальних речей поза нашою свідомістю, але вважав, що вони начебто замкнені у собі. Вони недоступні для людської свідомості та пізнати їх неможливо. Для вираження цієї думки Кант увів поняття «речі-в-собі» (існує поза свідомістю, об'єкт зовнішнього світу, такий, який він є сам по собі, недоступний пізнанню як такий) та «речі-для-нас» (образ об'єкту зовнішнього світу, який існує у свідомості людини як знання). Про те, які речі можуть бути самі по собі, люди нічого не знають, вважає Кант, вони знають тільки їхні явища, тобто ті уявлення, які утворюються людьми щодо речей, які діють на їхні органи чуття. Недоступними пізнанню, за Кантом, є також такі «речі-в-собі» як Бог, безсмертя, свобода.

Аналізуючи активність свідомості та мислення у пізнавальному процесі, Кант зробив висновок про існування так званих *апріорних* форм чуттєвості та розуму (що передують досвіду). Ці форми властиві лише суб'єкту, який пізнає. Вони служать для упорядкування чуттєвого досвіду, його узагальнення і тим самим безпосередньо беруть участь у формуванні системи знання. Позицію Канта можна розглядати як логічне завершення лінії агностицизму у філософії.

Кант наполягав на існуванні принципової межі між знанням і дійсністю. З цих позицій залишається незрозумілим той факт, що пізнання збільшує сили людства в практичному освоєнні природи. У Канта пізнання розділяє природу і людину, а на ділі воно з'єднує їх. Кантівський апіоризм, який перетворює логічні форми пізнання на самостійні сутності, закладені у людині та незалежні від «речей-в-собі», даних у чуттєвому досвіді, відмежовує знання від світу речей. Кант протиставляє знання буттю, але не ставить і не вирішує питання про їхню тотожність, а лише ізолює їх одне від одного. І в той же час заслугою гносеології Канта є те, що вона довела, що чисто логічним шляхом неможливо встановити відповідність між об'єктивним світом і системою знання, що хід пізнання неможливо розкрити без спеціального вивчення пізнавальних можливостей суб'єкта.

Агностичні концепції філософії XIX і XX ст. в основному виходять або з юмізму, або з кантіанства, або зі з'єднання елементів того й іншого. Це насамперед, *позитивізм*, *неопозитивізм*, *махізм*, *емпіріокритицизм*, *конвенціоналізм*, *критичний реалізм*.

У суперечці з матеріалізмом, який стверджує існування та пізнаваність речей в собі, агностики не допускають самої думки про речі-в-собі, заявляючи, що нічого достовірного знати про них неможливо. Для матеріаліста реальне буття лежить за межами чуттєвого сприйняття, для агностика ж за межі цього сприйняття виходити неможливо. Важливо підкреслити, що агностик сумнівається не тільки у правильності зображень, відбитків, одержуваних у людському пізнанні, а й у тому, чи можемо ми говорити про самі речі, чи можна достовірно знати про їхнє існування, їх об'єктивну реальність.

Історична роль агностицизму у будь-якій його формі полягає у тому, що він зіграв певну позитивну роль у розвитку теорії пізнання. Агностицизм, розкриваючи суб'єктивну діалектику – рух і суперечливість форм людського знання, наполягає на відносності окремого результату пізнання, на його зв'язку з суб'єктом і рівнем його розвитку. Діалектика пізнання тут представлена майже у всіх своїх елементах, але вона відривається від об'єктивної діалектики, від розвитку і суперечливості самого об'єкта. Складність і суперечливість процесу пізнання в агностицизмі розглядаються не як відображення складності самого об'єкта та шляхів його пізнання, а як свідчення слабкості пізнання та його нездатності досягнути об'єкт таким, яким він є насправді.

Відрив суб'єктивної діалектики від об'єктивного світу є основним гносеологічним джерелом агностицизму і виявляється він у різних формах по-різному. У юмізмі він виступає як відрив відчуттів від об'єкта, як ізоляція і перетворення їх у самотійний світ. Відрив суб'єктивної діалектики від об'єкта може виражатися у відокремленні форм мислення від форм і закономірностей об'єкта, як це було у Канта, який перетворив ці форми у своєрідні самотійні сутності, незалежні від об'єкта. Корінна причина цього відриву суб'єктивної діалектики від об'єктивної головним чином полягає у нездатності вирішити проблему матеріальної основи та критерію істинності знання. На це питання не змогли науково відповісти ні Юм, ні інші філософи, які будували свою гносеологію на відчуттях, що завжди залишає можливість агностицизму.

Усі агностики, так чи інакше, приходили до висновку, що у людини немає критерію для встановлення об'єктивності змісту знання. На їхню думку, знання мінливе: на зміну одному уявленню приходить інше. Але немає і не може бути гарантій, що цей рух йде шляхом все більшого оволодіння об'єктом і глибшого його освоєння, а не в сфері зміни чисто суб'єктивних думок, не замикається всередині самого суб'єктивного знання.

Слід враховувати, що не всякий пізнавальний скептицизм дорівнює агностицизмові, й певна ступінь скептицизму необхідна для розвитку пізнання. Здоровий скептицизм необхідний як момент руху пізнання, який передбачає усвідомлення відносності його окремого результату, критичний перегляд старого, знаходження його неістинних сторін і висунення нового знання, що долає однобічність і неістинність колишнього. Скептицизм заперечує, руйнує старе і на цьому зупиняється. Позитивна філософія включає момент сумніву в оцінку досягнутих результатів пізнання для того, щоб не догматизувати їх, а рухатися далі. Для скептицизму же сумнів – це самоціль і кінцевий результат пізнання, яке не може вийти за його межі. У позитивній гносеології скептичний елемент – це каталізатор руху пізнання до нових результатів. Таким чином, філософський скептицизм привів до питання про абсолютний розвиток об'єктивної істини від одного відносного результату пізнання до іншого.

8. Діалектичне вирішення основного питання у німецькій класичній філософії 19 ст. (від Канта до Гегеля і Маркса). Діалектична філософія як розмежування класичної та некласичної філософії

Класиками німецької філософії є **Іммануїл Кант**, **Йоган Готліб Фіхте**, **Фрідріх Вільгельм Шеллінг**, **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель**, **Людвіг Андреас Фейєрбах**. Цими філософами була здійснена критика традиційної метафізики та відроджена діалектична традиція у вирішенні основного питання філософії. Якщо у попередніх філософських ученнях, які базувалися на метафізичному способі мислення, філософи виходили з припущення, що усі явища в світі статичні та незмінні, розмежовані у своїй відмінності одне від іншого, то діалектика розроблялась як метод пізнання, який передбачає розгляд явищ в усіх їхніх складних зв'язках і взаємодіях, орієнтує на цілісний, узагальнений розгляд явищ. Особлива заслуга у розробці діалектичного методу належить Гегелю, хоча усі можливості для цього підготували його попередники, філософські системи яких логічно впливають одна на іншу.

Засновник німецької класичної філософії **Іммануїл Кант** (1724-1804 рр.) виявив діалектику меж і можливостей людського пізнання: відчуттів, розсудку і людського розуму, вирішуючи питання про можливість теоретичних положень, які мають всезагальне і необхідне значення для науки та філософії. Згідно з Кантом всезагальність і необхідність положень науки і філософії надаються знанню *апріорними* (даними перед досвідом), всезагальними і необхідними формами чуттєвості та розсудку. Світ об'єктивних речей Кант визначає як непізнавану «річ-у-собі». Апріорне, на думку Канта, становить всезагальне і необхідне в нашому знанні, забезпечуючи синтез чуттєвих даних. Апріорними формами чуттєвості Кант вважає простір і час, апріорними категоріями розсудку – дванадцять категорій, які входять у чотири групи (кількість, якість, відношення, модальність).

«У зв'язку з аналізом апріорних форм пізнання Кант ставив питання щодо необхідності створення нової трансцендентальної логіки, яка відрізняється від звичайної, формальної логіки Цим він поклав початок розвитку діалектичної логіки» [Касьян В.І, 2008 // http://megalib.com.ua/content/4674_12_Klasichna_nimecka_filosofiya.html].

Кант розмежував розсудок і розум. «Якщо розсудок обмежується категоріальним синтезом чуттєвих даних, то розум за своєю природою прагне до того, щоб вийти за межі досвіду й теоретично досягнути абсолютне» [там само]. Ця діяльність розуму, згідно Канта, також має бути предметом вивчення трансцендентальної логіки – трансцендентальної діалектики.

Вчення про активність суб'єкту в пізнавальній діяльності, про діалектику його розуму привело Канта до висновку про неминучість його хибності (помилковості). Однак раціональним зерном у трансцендентальній діалектиці Канта є думка про суперечливість розуму – антиномії (взаємовиключні твердження, доведені розумом рівною мірою). Подібно до того, як розсудок оперує категоріями, розуму притаманні свої поняття – трансцендентальні ідеї. «Ідеї розуму – це ідеали знання, які спрямовують увесь пізнавальний процес незалежно від будь-якого досвіду. Нездатність теоретичного розуму обґрунтувати ці ідеї не може бути причиною відмови від них. Вони, згідно з Кантом, можуть бути обґрунтовані практичним розумом як необхідні постулати нашої моральної

поведінки. Кант висловив думку про пріоритет практичного розуму над теоретичним. Це твердження несло в собі ідею діалектичної постановки питання про те, що практична діяльність формує основу теоретичного пізнання. Те, що не може бути установлене одним лише теоретичним шляхом, утверджується практичним розумом, діяльністю» [там само].

Діалектику **Йогана Готліба Фіхте** (1762-1814) становить ідея творчої активності «Я», розрізнення і взаємодії «Я» та «не-Я» як взаємозумовлених протилежностей, на основі боротьби яких відбувається розвиток самосвідомості людини. Фіхте формулював основне питання філософії як питання про відношення свідомості до буття та прагнув розкрити діалектику суб'єкта й об'єкта діяльності.

Згідно Фіхте, в основі науки повинен знаходитися єдиний набір істинних положень або навіть одне вихідне положення. В якості такого Фіхте пропонує власну свідомість людини, його «Я». На думку Фіхте, «Я» – це основа людського бачення світу та єдина сутність самого світу. Описуючи процес сходження ступенями пізнання: «Я», «не-Я» й абсолютного «Я», Фіхте вносить у свою філософію розвиток, і вважає протиріччя джерелом цього розвитку. Протилежності, на думку Фіхте, відносні, теза перетворюється в антитезу, а синтез є розв'язанням протиріччя. Створюючи своє філософське «науковчення», Фіхте намагався охопити всю дійсність в цілому: від емпіричного, земного «Я» до вічного, абсолютного «Я» – самосвідомості всього людства.

Свідомість у своїй діяльності проходить ряд стадій розвитку. На першій стадії – суб'єкт усвідомлює свою самототожність, тобто Я = Я. Перше, що виявляє людина – це саму себе, своє особисте, індивідуальне «Я». Але крім моєї свідомості існують ще й свідомості («я») інших людей. На другій стадії розвитку «Я» породжує і своє заперечення – «не-Я», людина виявляє «Іншого». На третій стадії «Я» і «не-Я» синтезуються в Абсолютне «Я». При цьому «Я» усвідомлює себе як все те, що не є «не-Я», як все те, що протилежне «не-Я» – в рамках єдиного, вихідного, Абсолютного «Я». «Діалектика Фіхте мала суб'єктивно-ідеалістичний характер: вона виводилася з аналізу самодіяльності «Я» і його відношення до «не-Я», яке є, по суті, творінням «Я» [Касьян В.І., 2008 // http://megalib.com.ua/content/4674_12_Klasichna_nimecka_filosofiya.html].

Принципи діалектичного розвитку, які запропонував Фіхте, **Фрідріх Вільгельм Шеллінг** (1775-1854) переносить на природу. Якщо для Фіхте природа – це об'єкт, який «Я» намагається пізнати, то для Шеллінга природа – це форма життя розуму, і вона ж породжує свідомість. Філософ замінює абсолютне «Я» Фіхте на «Абсолют», який створює природу, а через розвиток природи – людину. Природа у нього – це дух, який розвивається. Згодом Шеллінг починає ототожнювати «Абсолют» з Богом. Абсолют є активним, динамічним, він розгортається з самого себе, все існуюче – це процес процесів, в основі якого лежить принцип універсального розвитку Абсолюту. Шеллінг вважає, що в Абсолюті збігаються усі протилежності (духовне і матеріальне, тотожність суб'єкта й об'єкта, тотожність Я і не-Я, добро і зло і т.і.), – в ньому міститься усе.

Таким способом Шеллінг висунув і обґрунтував ідею тотожності буття і мислення, яку потім сприйняв і розвинув Гегель. У своєму вченні Шеллінг визначив необхідною умовою дослідження природи пошук у природі динамічних реальних протилежностей. Тим самим його філософія природи перетворилася в ідеалістичну діалектику природи.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) розробив розгорнуту, всебічну теорію ідеалістичної діалектики. Він дослідив увесь природний, історичний і духовний світ як єдиний процес, в його безперервному русі, зміні, перетворенні та розвитку. Гегель відкрив закони взаємопроникнення протилежностей в суперечності, переривання поступовості в боротьбі нового зі старим, переходу кількісних змін в якісні перетворення в русі. Першоосновою, першоджерелом всього, що існує (природи, людини, всесвітньої історії), Гегель вважає незалежну від людини об'єктивну ідею, яка водночас є суб'єктом. Ідея «відчужує» себе у вигляді матерії, природи, яка являє собою форму її «інобуття», об'єктивацію. Інобуттям ідеї є також світова історія людства.

Вихідне положення філософії Гегеля – це принцип тотожності буття і мислення. Гегель розглядає мислення («абсолютну ідею») як процес пізнання, що безперервно розвивається від одного ступеня до іншого, більш вищого. Тобто абсолютне мислення є не тільки початком, але і змістом всього існуючого, що розвивається. Вищим ступенем розвитку «абсолютної ідеї» є «абсолютний дух» – людство, людська історія.

За Гегелем мислення – це вища форма пізнання зовнішнього світу. Згідно з його концепцією тотожності мислення і буття, мислення та наука пізнають свій власний зміст, і пізнання виявляється самопізнанням духу. Тобто самопізнання є саморозвитком «абсолютної ідеї» (проявом якого є наука), внутрішньо властивого їй змісту.

Важливим досягненням ідеалістичної діалектики Гегеля стало відкриття логіки і загальних законів універсального взаємозв'язку і єдності всіх матеріальних та ідеальних речей, саморуху і розвитку дійсності. Розкриття протиріччя як джерела будь-якого руху і суті розвитку, у тому числі теоретичного мислення та його логічних форм і категорій, через які воно здійснюється, є центральним в діалектичній теорії. Далі його ідеї відносно найбільш загальних законів розвитку природи, суспільства та пізнання, особливо, відносно теорії пізнання і логіки, були розвинені в матеріалістичній діалектиці.

Людвіг Андреас Фейєрбах (1804-1872) на матеріалістичних засадах розглядає не лише загальні зв'язки явищ, їхні взаємодії й зміни, єдність протилежностей (дух і тіло, свідомість людини і природа) у розвитку, але ставить людину в центр філософського пізнання. Фейєрбах критикував ідеалізм з антропологічних позицій і вважав, що предметом філософії має бути не дух, розум, ідея, і не природа, а людина як єдність тілесного і духовного. Свій погляд Л. Фейєрбах обґрунтував даними природознавства та розумів людину не лише як природну істоту, в якій немає нічого надприродного, але як родову людину, в її соціальній сутності – у відношенні людини до людини. Але його матеріалізм був не історичним, процес суспільних змін, соціокультурних і політико-економічних перетворень, культурний прогрес лишилися поза його увагою.

Матеріалістична діалектика **Карла Маркса** (1818-1883) та **Фрідріха Енгельса** (1820-1895) була розроблена на основі ідеалістичної діалектики Гегеля та антропологічного матеріалізму Фейєрбаха. Діалектика у вченні Маркса та Енгельса розглядається як загальна теорія розвитку та методологія пізнання, як вчення про загальні зв'язки та найбільш загальні закони розвитку матеріального буття та мислення. Діалектичне вчення Маркса і Енгельса поєднує воедино матеріалістичну діалектику (вчення про розвиток свідомості, мислення і пізнання в спільній предметно-практичній перетворювальній діяльності людей) та матеріалістичне розуміння історії (вчення про

історичний розвиток суспільства шляхом зміни способів виробництва). Людська свідомість, яку всі матеріалісти визнають вторинною, похідною від матерії і визначають як властивість високоорганізованої матерії, як її вищий продукт, була розкрита в діалектиці як функція суспільних відносин і діяльності людей, які змінюючи способи свого виробництва, змінюють і суспільно-економічні форми свого життя.

Таким чином, діалектичне вирішення основного питання у німецькій класичній філософії 19 ст. (від Канта до Гегеля і Маркса) було зосереджено на осмисленні процесу розвитку та загальних зв'язків дійсності, що завершилось розробкою діалектики як методу пізнання та формуванням діалектики як науки про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства й мислення, взятих в єдності, цілісно.

Для діалектики істотним є те, що вона бере речі та їх розумові відображення в їхньому взаємному зв'язку, взаємопроникненні, в їх зчепленні, русі, виникненні та зникненні. Для діалектики світ складається не з готових, закінчених предметів, а являє собою сукупність процесів, у якій предмети, що здаються незмінними, і поняття, які їх виражають, знаходяться в безперервній зміні, то виникають, то знищуються. Причому поступальний розвиток, за всієї уявної випадковості і всупереч тимчасовим відливам, зрештою прокладає собі шлях в процесі змін.

Здобутком німецької класичної філософії стала саме розробка діалектичної філософії, яку можна розглядати як критерій для розмежування класичної та некласичної філософії в історії європейської філософської думки. Якщо давньогрецька діалектика ще не була теорією розвитку, то у Гегеля діалектика – це наука логіки, теорія саморозвитку поняття. Він створив саме всебічне, змістовне і глибоке вчення про розвиток. Саме Гегель перший дав всеосяжне і свідоме зображення загальних форм руху і законів розвитку. У роботі «Наука логіки» були сформульовані й розкриті 3 закони діалектики: 1. закон переходу кількості в якість і назад; 2. закон взаємного проникнення протилежностей, або єдності і боротьби протилежностей; 3. закон заперечення заперечення. Ці три закони Гегель не виводить з природи та історії, а вводить, привносить їх туди як закони мислення, яке опредметнюється. Філософ відкрив ці закони на ідеалістичній основі лише як закони мислення, яке матеріалізувалося в природі та в історії суспільства, та в процесі розпредметнення були усвідомлені людьми.

Закон єдності та боротьби протилежностей. Рух є суперечність – єдність протилежностей, які доходять через роздвоєння єдиного і взаємовиключення полюсів до їх взаємопроникнення і перетворення одна в одну, коли вони доведені до крайності. При цьому виявляється основа роздвоєння єдиного і відбувається її зміна, зняття у складі нового утворення, яке є результатом розв'язання даної конкретної суперечності. **Суперечність** є внутрішнім джерелом руху як саморуху. Діалектичне протиріччя є внутрішнім взаємозв'язком протилежностей однієї сутності. Вона відрізняється від зовнішньої суперечності тим, що протилежності не можуть існувати одна без одної, окремо. Вони взаємно породжують одна одну, як полюси магніту, який знову поляризується, якщо його розрізати і спробувати роз'єднати його полюси.

Діалектичне (внутрішнє) протиріччя однієї сутності полягає у тому, що річ, залишаючись собою, зберігаючись як даність, одночасно перестає бути собою, безперервно змінюється, взаємодіє з іншими речами і тим самим знаходиться у

суперечності із самою собою. Наприклад, живий організм залишається самим собою, зберігається лише за рахунок процесів обміну в єдності протилежностей – асиміляції та дисиміляції, які переходять одна в одну, забезпечуючи процеси життя. Спокій – це окремий випадок руху. Це рух рівномірний, що повторюється, збалансований за певних умов. Рух здійснюється, реалізується, йде шляхом утворення протилежностей, які обумовлюють своєю боротьбою і своїм переходом одна в одну, своїм взаємопроникненням, вихід у більш високі форми розвитку природи, суспільства і мислення.

Закон переходу кількості в якість і назад. Якісні зміни в природі, суспільстві та мисленні – точно визначеним для кожного окремого випадку способом – можуть відбуватися лише шляхом кількісного збільшення або зменшення матерії або руху. **Кількісна** зміна (еволюція) змінює якість, перериваючи кількісне поступове накопичення відмінностей, що становить суть стрибка або революції в русі. Як діалектичні категорії якість і кількість відрізняються за своїм значенням від буденних уявлень, у яких якість означає добротність речі, її придатність добре служити за призначенням; а кількість – штуки, числа, множину речей. На противагу цим уявленням в діалектиці поняття **якість** – це визначеність речі, *те, що вона собою представляє на відміну від інших речей*, те, що вирізняє її поміж інших і робить саме цією річчю і ніякою іншою. **Кількість** – це байдужа до якості даної речі визначеність, яка може зростати і зменшуватись до певної межі, не змінюючи якість. Але при виході за цю межу, її поступове накопичення переривається перетворенням тої якості, в рамках якої цей процес відбувався. Наприклад, температура тіла людини може коливатися, збільшуючись, чи зменшуючись, але в певних межах, за якими зростання або падіння температури призведе до руйнування живого організму і перетворення його на інші форми природного буття. Межа, у якій якість і кількість зберігають свою єдність, позначається поняттям **«міра»**. Розвиток як перехід від однієї міри до іншої, як перетворення однієї міри в іншу.

Отже, з точки зору діалектичної філософії, якість і кількість взаємно зумовлені, відповідають одна одній у своїй єдності в межах певної міри. При цьому кількість якісно і якість кількісно визначені. У кожній якості є своя кількість певних якостей, які її утворюють, створюють. І певна кількість якостей завжди дає деяку відмінну від них самих якість. Наприклад, в теорії систем доводиться, що ціле, утворене з певних частин не зводиться до властивостей кожної з цих складових, а утворює дещо якісно відмінне від них.

Закон заперечення заперечення. Цей закон розкриває вектор, напрямок розвитку, його поступальність, циклічність та спадкоємність. Розвиток розгортається не прямолінійно, а як процес, що нібито повертається до попереднього і повторює пройдений етапи, але повторює їх по-іншому, на більш високому рівні, стисло, скорочено. Кожний цикл відбувається як виток в розвитку, а декілька циклів утворюють спіральну траєкторію – ланцюг циклів.

Розвиток шляхом протиріччя або заперечення заперечення – це закон, який розкриває внутрішню форму саморуху протиріч до свого вичерпання і вирішення. Тут єдність протилежностей – вихідний пункт, початкова стадія розвитку, подальші зміни і поява відмінностей ведуть до поляризації і роздвоєння єдиного на протилежності, далі відбувається боротьба і взаємопроникнення протилежностей. Цей процес – перше

заперечення (заперечення вихідного пункту). Завершується цей рух вичерпанням підстави (основи) протилежностей, що визначає їхній зв'язок, і створенням нової єдності протилежностей на новій основі. Цей результат, підсумок, синтез є продуктом другого заперечення – заперечення заперечення, – завершення всього циклу розвитку і його виходу на новий щабель. Цей закон розкриває висхідне сходження, циклічність розвитку, в якому здійснюється вихід на новий щабель, новий виток змін.

За Гегелем, під діалектикою розуміється теорія розвитку, в основі якої лежить протиріччя, єдність і боротьба протилежностей, тобто становлення та розв'язання суперечностей. Будь-який предмет, явище, являє собою певну якість, єдність його сторін, які в результаті кількісного накопичення суперечливих тенденцій і властивостей всередині цієї якості приходять у суперечність, і розвиток предмета здійснюється через заперечення даної якості, але зі збереженням деяких властивостей у новій якості, яка утворилася (що позначається поняттям «зняття»). Знайдені Гегелем залежності характеризують розвиток з різних сторін, у граничній загальності.

Категорії діалектики, які виражають в теорії особливості процесу розвитку, утворюють своєрідний понятійний каркас, логічну систему, що дозволяє діалектично дивитися на світ, осмислювати його рух, не допускаючи абсолютизації будь-яких станів, процесів або явищ світу, розглядаючи зміни і взаємоперетворення всіх його форм.

Таким чином, в історії європейської філософської думки для класичної філософії був притаманний **раціоналізм** – віра у силу людського розуму як принцип пізнання і пояснення світобудови, причин і законів тих процесів, що відбуваються в природі, суспільстві та мисленні людини. Розвиток класичної філософії, основи якої були закладені ще в Античності, завершився німецькою класичною філософією, основними проблемами якої було дослідження законів, спільних як для об'єктивної реальності, так і для суб'єктивного мислення людей; виявлення меж людського пізнання; взаємовідношення розуму з дійсністю та роль Розуму в структурі буття. Філософські напрями, які утворилися наприкінці XIX ст. та протягом XX ст., характеризуються розривом з традицією німецької класичної філософії, а також з науковою теорією і методом діалектики, яка становить її вищий здобуток.

Тема 1.3. Некласична філософія: характеристика, напрями, представники

1. Позитивізм як сциєнтичний напрям некласичної філософії (О. Конт, Г. Спенсер, Дж. Мілль).
2. Волюнтаризм (ірраціоналістичні вчення про світову волю А. Шопенгауера, волю до влади Ф. Ніцше).
3. Філософія життя (В. Дільтей, А. Бергсон).
4. Екзистенціалізм (С. К'єркегор, М. Гайдеггер, К. Ясперс, А. Камю, Ж.-П. Сартр).
5. Фрейдизм і психоаналіз (З. Фрейд, К. Г. Юнг, Е. Фромм).
6. Феноменологія (Е. Гуссерль).
7. Герменевтика (Х. Г. Гадамер, П. Рікер).
8. Антропологія як напрямок некласичної філософії (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен).

Некласична філософія з'являється наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. у період бурхливих перетворень у різних сферах життя суспільства (промислова і науково-технічна революція, дві світові війни, встановлення тоталітарних, репресивних режимів тощо). Цей час в історії західноєвропейської філософії відзначається зародженням нової парадигми в осмисленні проблеми «людина – світ». При цьому відбувалась відмова від принципів класичної філософії, яка вбачала в людському розумі теоретико-пізнавальний і практичний принцип, яка визначала соціальний прогрес як поступальний процес реалізації розуму і свободи в історії людства, прагнула здійснення розумної і справедливої суспільної організації. У некласичній філософії внаслідок кризових явищ у суспільстві почала посилюватися реакція проти класичного раціоналізму з його вірою в історичний розум і прогрес, і акцент був перенесений на ірраціональний аспект дійсності. Тому частина некласичних напрямів визначала свої погляди через те чи інше ставлення до науки, до її ролі в суспільних процесах.

Після німецької класичної філософії філософська думка «подрібнилася»: виникла велика кількість різних філософських напрямів, представники яких уже не могли розкривати усі проблеми філософії у світлі нових історичних реалій. На відміну від системності класичної філософії, більшість напрямів некласичної філософії розглядали лише одну актуальну для свого часу тему, а решту філософських тем намагалися вирішити за її рахунок.

1. Позитивізм як сциєнтичний напрям некласичної філософії (О. Конт, Г. Спенсер, Дж. С. Мілль)

Напрямок позитивізму виник у середині XIX ст. У ньому змінилося декілька течій. Спільним для них є негативне ставлення до метафізики, з якою часто ототожнювалась уся філософія, і спроби очистити науку від неї. Позитивісти давали негативну відповідь на питання: чи є метафізика (філософія) наукою у порівнянні з природознавством? Бо на їхнє переконання, предмет науки – це емпіричні дані, чуттєві факти, а метафізична філософія, як знання про сутність, не може спостерігатися почуттями, – тому вона не має підстав для існування. Відмінністю в течіях позитивізму є різні моделі аргументації, які вони запозичують у спеціальних науках.

Представниками **першої хвилі позитивізму** є **Огюст Конт** (1798-1857), **Герберт Спенсер** (1820-1903). Згідно цього напрямку все позитивне знання про дійсність може бути отримане лише у вигляді результатів окремих спеціальних наук, а філософія у її старому розумінні вже вичерпалась, віджила своє і має бути ліквідована як ненаукове знання.

Представниками **емпіріокритицизму** є **Ернст Мах** (1838-1916) та **Ріхард Авенаріус** (1843-1896). Вони звернулися до ревізії основних понять класичної філософії (причинність, матерія, рух, простір, час і т. п.). При цьому ними використовувалася біомеханічна схема пояснення і принципи емпіризму.

Представники **неопозитивізму** **Рудольф Карнап** (1891-1971) та **Людвіг Вітгенштейн** (1889-1951) вважали, що слід відкинути всю попередню філософію як позбавлену наукового сенсу. Завдання полягає в аналізі природних і штучних мов. Ненауковими вважаються такі логічні висловлювання, які не можна перевірити на досвіді.

Отже, завданням філософії є виявлення і наступне вилучення з науки ненаукових проблем – (світоглядні проблеми). Цим має займатися філософія науки.

Представники еволюційної епістемології – **постпозитивізму** – відходять від розуміння науки як логічної системи або штучної мови. Умовно можна виділити два основні напрямки: релятивістський, представлений **Томасом Куном, Полом Фейєрабендом, Максом Полані**; і фалібілістський, до якого слід віднести насамперед **Карла Поппера та Імре Лакатоса**, а також **Дж. Уоткінса, Дж. Агассі, Дж. Фетзера**. Перші наполягають на відносності, умовності, ситуативності наукового знання, надаючи більше значення соціальним факторам розвитку науки. Другі будують свої концепції, виходячи з тези про «похибку», гіпотетичність і критику наукового знання, його нестійкість у часі. **Томас Кун** в книзі «Структура наукових революцій» писав, що неможливо зрозуміти сутність наукового знання поза соціальним контекстом науки.

Отже, позитивізм у всіх своїх формах претендує на статус філософії науки і визначення меж і критеріїв науковості знання, відмовляючи у цьому статусі класичній філософії.

2. Волюнтаризм (ірраціоналістичні вчення про світову волю Артура Шопенгауера, волю до влади Фрідріха Ніцше)

Волюнтаризм як філософська течія XIX ст. зробив поняття волі головним принципом філософування і протиставив стихію волі раціональному освоєнню світу. Якщо в системах німецької класичної філософії воля визначалася через розум, то А. Шопенгауер і Ф. Ніцше, стверджують первинність волі стосовно всіх інших проявів духовного життя, в тому числі й стосовно розуму.

Артур Шопенгауер (1788-1860) вважав, що в основі буття лежить ірраціональна сила, сліпа «воля до життя». За Шопенгауером, світ на всіх етапах розвитку є не що інше, як матеріалізація й об'єктивізація волі до життя. Людина є вищим проявом волі до життя, тому що вона усвідомлює її. «Воля до життя» виражається в нескінченному прагненні до реалізації бажань. Однак таке прагнення виступає постійним джерелом страждань, тому людина приречена на страждання. З цієї ситуації Шопенгауер бачив вихід шляхом відмови від всіх своїх бажань, зменшення в собі волі до життя і тим самим позбавлення від джерела страждань. Людське життя знаходить моральний сенс, коли індивід звільняється від егоїзму і, переймаючись співчуттям до інших людей, починає піклується про них, тобто стає альтруїстом.

Фрідріх Ніцше (1844-1900) вчив, що життя є проявом стихійного становлення буття. Його сутність – це «вічне повернення», повторення і оновлення того, що вже неодноразово існувало. В основі світу лежить воля, яка є рушійною силою становлення, тому воля і є сутністю буття в його динамічності. Але одночасно воля є відчуття, пристрасть з різноманітними відтінками, і завжди найважливіше в цій пристрасті – прагнення до розширення власного Я, це «воля до влади». Все живе має «волю до влади», яка виявляється в бажанні до самоствердження, верховенства в боротьбі за існування з усіма суперниками.

Людина – це біологічний організм, який з'явився в процесі еволюції. У процесі розвитку організм виробляє все більш складні форми пристосування до навколишнього світу. Воля до влади, на думку Ніцше, є найглибшим імпульсом людського роду. Вона

утверджує людське в людині, проте може породити і наступний еволюційний щабель – *Надлюдину*. В роботі «Так говорив Заратустра» Ніцше пише, що надлюдина – це воля до влади, яка обернулася на себе і перемагає жалюгідні чесноти людського пізнання та практики. Різні форми людської поведінки по-різному маскують одну і ту ж волю до влади, але проявляється вона у різних людей по-різному. У вченні Ніцше Надлюдина ставиться над расами і національностями.

3. Філософія життя (В. Дільтей, А. Бергсон)

«Філософія життя» – це ірраціоналістичний напрям, який сформувався в кінці XIX – на початку XX ст. як реакція на кризу класичного західного раціоналізму. Сама назва цього напрямку вказує на його центральне поняття – «життя». Воно виступає в ролі первинної інтуїтивно осяжної реальності, відмінної і від «матерії», і від «духу». Життя як безперервне творче становлення «живого» протистоїть нежиттю, всьому застиглому. «Життя» перебуває в постійному русі й протиріччі, тому наука не може бути ефективним засобом його пізнання, тому на перше місце висуваються інтуїтивні форми пізнання.

Представниками цього напрямку є **А. Бергсон, В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер**. З їхньої точки зору саме поняття «життя» є багатограним та дає простір для різноманітних тлумачень. У концепції **Анрі Бергсона** (1859-1941) життя – це якась космічна сила, «життєвий порив», суттю якого є безперервне відтворення себе і творіння різних нових.

Історичний варіант філософії життя отримав розвиток у працях німецьких філософів В. Дільтея, Г. Зіммеля, О. Шпенглера та ін. У них головним об'єктом дослідження є людська культура, походження і сутність її різних форм, які розуміються як прояв і результат вихідної ірраціональної сили. Залишаючись в рамках філософії життя, кожен з них пропонував своє розуміння життя і культури.

На думку **Вільгельма Дільтея** (1833-1911) життя – це спосіб буття людини, яка перебуває в історико-культурній реальності. Будь-які явища культури є прояв «об'єктивного духу», що діє в історії; у них розкривається сутність людини, яка збагненна інтуїтивно, але не до кінця: завжди залишається «остання таємниця» життя, до якої можна тільки наближатися, але не можна досягнути її повністю.

4. Екзистенціалізм (С. К'єркегор, М. Гайдеггер, К. Ясперс, А. Камю, Ж.-П. Сартр)

Цей філософський напрям сформувався після Першої світової війни, яка призвела до загибелі мільйонів людей. Екзистенціалізм висловив розчарування історією, яка не має сенсу і не піддається раціональному осмисленню. Центральне місце в ньому зайняла проблема людського існування (**екзистенція**) та пов'язані з нею питання свободи, вибору, страждання, смерті та сенсу життя.

Предтечою екзистенціалізму є вчення датського філософа **Сьорена К'єркегора** (1811-1855), який вважав, що наука, раціональне знання не можуть пояснити природу і сутність людини. У кращому випадку можна охарактеризувати її існування, але це слід робити і можливо зробити лише на ірраціонально-чуттєвому рівні. Існування – це постійна зміна окремої людини в часі, яка виражається не в поняттях, а в переживаннях,

станах, почуттях (любов, страх, відчай). Людина відчуває своє існування не завжди, а лише в момент вибору, в ситуації «або – або» на межі життя і смерті.

Представниками екзистенціалізму є такі видатні мислителі, як **М. Хайдеггер, К. Ясперс, А. Камю, Ж.-П. Сартр** та ін. **Мартін Хайдеггер** (1889-1976) для позначення існування людини використовував поняття – «Dasein» (з нім. «тут-буття»). За Хайдеггером буття людини є здатність обирати в ситуаціях вибору можливість власного існування. Dasein означає ще й буття-з-іншими. У відносинах зі світом є загроза втратити «власне існування» та перетворитися на «безликий натовп». Буття людини, вважав Хайдеггер, завжди напружене і супроводжується турботами про майбутнє, з яким пов'язане екзистенціальне переживання скінченності власного існування. Неминучість смерті примушує людину по-іншому поглянути на життя. Лише ці переживання дають можливість усвідомити власне існування та наповнити його сенсом та відповідальністю за власні вчинки.

Карл Ясперс (1883-1969) також характеризує сучасне суспільство як суспільство кризове, а існування людини в ньому як абсурдне. Проте, вважає він, порятунок людини криється у світі, суспільстві, а не в уникненні його. Ясперс переконаний, що людина може подолати абсурд суспільства. Абсурд поступово підштовхує її до думки про сенс існування, сенс життя, народжує бажання знайти їх. Особливо гостро проблема сенсу встає в граничних ситуаціях (хвороба, життєва драма, загроза смерті й т. ін.).

Альбер Камю (1913-1960) вважав, що світ абсурдний, він пригнічує людину, проте на шляху до свободи людина завжди може зробити ще один крок. Я бунтую, отже, я існую, вважає Камю.

Жан-Поль Сартр (1905-1980) стверджував, що усвідомлення людиною абсурдності світу породжує специфічне екзистенціальне переживання світу – нудоту, до якої додається ще й тривога, яку людина відчуває, якщо усвідомлює свою абсолютну свободу. Сартр підкреслює, що людина сама є відповідальною за своє життя, але вона боїться свободи. Філософ стверджував, що людина є тим, кого вона сама з себе створює. Її життя – це є результат її власного вибору, за який вона несе відповідальність.

5. Фрейдизм і психоаналіз (З. Фрейд, К. Г. Юнг, Е. Фромм)

Зигмунд Фрейд (1856-1939) – австрійський лікар-психіатр, засновник психоаналізу. Досліджуючи психосоматичні розлади, Фрейд звернув увагу на несвідоме як особливий рівень людської психіки, який справляє на тіло неусвідомлюваний вплив.

За Фрейдом у психіці людини є 3 рівні: несвідоме («Воно»), свідоме («Я»), «Над-Я» (Супер-Его). Несвідоме – це сфера, наповнена витісненими з області свідомого («Я») бажаннями і потягами. «Я» – це сфера свідомого, яка спрямовує імпульси, які йдуть з «Воно», і ставить їх в прийнятні для суспільства рамки. «Над-Я» – це сфера заборон і норм, які накладаються суспільством.

Між цими шарами йде постійна боротьба: «Я» намагається підкорити собі «воно» (людина вчиться контролювати свої потяги, почуття). Відповідно до культури «Я» витісняє у «воно» неприйнятні бажання та ідеї, потяги і почуття: сексуальність, агресію, аномальність, перешкоджає їхньому проникненню в «Я». У «Воно» накопичуються нереалізовані потяги, які іноді прориваються в «Я», отримуючи усвідомлювану форму

сновидінь, проявляючись в обмовках, помилках. Але іноді ці потяги пригнічують «Я», що призводить до душевних і соматичних хвороб.

В структурі людської психіки є підсвідомі інстинкти життя (лібідо) і смерті (танатос), які визначають поведінку всього живого. Завдяки їм живий організм є немов би запрограмованим на самозбереження і самовідтворення. Вони служать основним джерелом психічної енергії, яка виявляється в бажанні, прагненні щось робити. Фрейд фіксує протиріччя між природою людини і її культурою. Культура, за Фрейдом, пригнічує природу, і, як наслідок, виникають душевні хвороби.

Тобто розум і культура можуть підпорядковувати «несвідоме» своїм цілям за допомогою сублімації (використання зосередженої у «Воно» сексуально-біологічної енергії в цілях культури). Потяги «Воно» отримують форму прагнення пізнання, мистецтва. Культура, твердить Фрейд, – це результат, форма сублімації лібідо. Культура може керувати людиною лише ставши частиною її несвідомого, оформившись в якості особливої несвідомої установки – «Над-Я». Завдяки «Над-Я» людина здатна жити як культурна істота.

Фрейд показав, з одного боку, що культура стримує людські інстинкти, робить життя більш безпечним від руйнівних сил людського несвідомого. Але, з іншого боку, культура пригнічує в людині багато творчих задатків, створюючи «середню людину».

Карл-Густав Юнг (1875-1961) швейцарський психіатр і психолог, розробив концепцію «колективного несвідомого», під яким розумів сукупність архетипів та інстинктів, які успадковуються усім людством.

Колективне несвідоме як система архетипів має культурне походження, і присутнє в кожній людині. Архетип – це психічний першосмисл, який спрямовує життя нашої душі. Це первісні форми осягнення світу, відповідно до яких формуються думки і почуття всього людства, і які містять у собі все різноманіття міфологічних тем, казкових персонажів і сюжетів. На архетипах побудована вся психіка людини (наприклад, архетип «священного», «тіні», «аніма», «аніmus», «самість», «персона», «самість»). Архетипи проявляються через сни, міфи, відхилення в поведінці людей. Найстародавнішою формою психічного досвіду є міф, тому всі архетипи так чи інакше пов'язані з міфологічними образами і переживаннями. Міф лежить в самій основі людської душі, в тому числі й душі сучасної людини.

Представник **неофрейдизму Еріх Фромм** (1900-1980) вчив, що характер особистості формується з дихотомій людського існування. Частина з цих дихотомій екзистенційні, а інша частина – історичні. Серед виділених Фроммом дихотомій можна назвати володіння та буття, експлуатацію і лагідність, негативну «свободу від» і позитивну «свободу для», авторитарну та гуманістичну свідомість і т. п.

Е. Фромм вважав, що поведінка людини може бути зрозумілою лише у світлі впливу культури. Особистість – це результат взаємодії між вродженими потребами та соціальними нормами. Відповідно до вчення Фромма, перед сучасною людиною стоїть дилема: прірва між свободою і почуттям особистої безпеки, відчуттям особистої незначності. За цих умов багато людей «біжать» від свободи. Філософ вказує на три форми подібного роду втечі: **авторитаризм** (у ньому дві тенденції – **мазохізм** і **садизм**), **деструктивність** (прагнення підкорити інших) і **конформізм** (бажання стати як усі). Бути вільним важко: це вимагає

бажання бути вільним, вимагає мужності. Однак, на його думку, свобода від гноблення, підпорядкування – це **негативна свобода**. Подолання, **позитивна свобода** завжди пов'язана з працею, творчістю. У житті, зазначає Фромм, людина повинна розвиватися, проявляти себе, змістовно прожити своє життя. Якщо ж ця динаміка пригнічується, енергія, спрямована до життя, піддається розпаду і перетворюється на енергію, спрямовану до руйнування.

Е. Фромм вважав, що існує суперечність між біологічним і соціокультурним буттям людини і саме в цьому протиріччі полягає унікальність людини. Усвідомлюючи свою безпорадність, свою смертність, людина усвідомлює саму себе. Це протиріччя змушує людину думати, вирішувати проблеми свого життя.

6. Феноменологія (Е. Гуссерль)

Феноменологія (вчення про феномени) – це філософський напрямок ХХ століття, а також особливий метод дослідження, засновником якого є німецький філософ **Едмунд Гуссерль** (1859-1938). Феноменологічний метод, на думку Е. Гуссерля, допомагає досягнути сутність речей, а не факти.

Згідно з вченням Гуссерля, філософія є феноменологією, або наукою про чисту свідомість як споглядання значень, сконструйованих самою свідомістю. Головною характеристикою чистої свідомості є інтенціональність, тобто її постійна спрямованість на предмети. Свідомість завжди спрямована на що-небудь. Щоб зрозуміти генезис понять і розкрити природу «чистої свідомості», треба провести «феноменологічну редукцію» свідомості, тобто перейти від розгляду конкретних предметів до аналізу їхньої чистої сутності. Для цього увага вченого має бути спрямована не на предмет, а на те, яким чином дані зазначені предмети у нашій свідомості. Предмет як би залишається в стороні, а на перший план виходить стан свідомості. Розібратися в тому, що таке речі, за Гуссерлем, можна лише через опис «феноменів», які постають у свідомості після здійснення «епохе», тобто після укладення в дужки наших філософських поглядів, переконань, що пов'язані з нашою природною установкою, яка формує віру в існування світу речей. Згідно з Гуссерлем, в ході редукції щось залишиться, і це «ноеми» – сенси можливих об'єктів, і «ноезіс» – відношення до цих сенсів. Саме дана структура абсолютних смислів і відносин досліджується феноменологією.

Методи феноменології справили великий вплив на розвиток філософії ХХ ст., зокрема, на розвиток екзистенціалізму, герменевтики та аналітичної філософії.

7. Герменевтика (Х. Г. Гадамер, П. Рікер)

Герменевтика – це напрямок неklasичної філософії, пов'язаний з теорією і практикою тлумачення текстів, яка сягає своїм корінням середньовічного трактування священних текстів. Класичну теорію герменевтичного вчення стосовно мови сформулювали німецькі філософи **Фрідріх Шлейєрмахер** (1768-1834) і **Вільгельм Дільтей** (1833-1911). Герменевтики виходять з того, що для розуміння історичних текстів і будь-яких пам'яток минулого необхідно увійти в культурно-історичну атмосферу, де діяв їхній творець, і намагатися якомога точніше відтворити її у свідомості дослідника.

Проблему інтерпретації та розуміння розробляв **Ганс-Георг Гадамер** (1900-2002), який надав герменевтиці універсального значення, а проблему розуміння поставив як

центральну в філософії. Для філософа герменевтика – це тлумачення, інтерпретація текстів. Розуміння лежить в основі людського ставлення до світу. Тлумачення будь-яких текстів є, перш за все, шлях до розуміння самої людини, її сутності. Згідно з Гадамером, мета герменевтики полягає в тому, щоб з будь-якого тексту «витягти» все те, що цей текст повідомляє. Кожна інтерпретація тексту визначена попередніми інтерпретаціями (традицією інтерпретацій), але кожен акт інтерпретації включений в традицію, утворюючи її ланку. Тому в основі тлумачення текстів лежить принцип «герменевтичного кола»: розуміння, яке йде шляхом від частини до цілого, до більш цілого і т. д.

Французький філософ **Поль Рікер** (1913-2005) виступив проти антитези *пояснення і розуміння*. Згідно Рікеру, розуміння тексту – суть інтерпретацій; воно передує поясненню шляхом зближення з суб'єктивним задумом автора; розуміння супроводжує пояснення, оскільки формує образ інтерсуб'єктивності комунікації; розуміння завершує пояснення, оскільки зближує інтерпретатора і текст, долаючи їхню культурну дистанцію. Більше пояснювати, щоб краще розуміти, глибше розуміти, щоб чіткіше, ясніше пояснювати, підкреслює Рікер.

Предметом філософського знання з погляду герменевтики є світ людини, який трактується як сфера людського спілкування. Представники сучасної філософської герменевтики вбачають у ній не тільки метод гуманітарних наук, але і спосіб тлумачення певної культурно-історичної ситуації та людського буття взагалі. Проблема розуміння, яка розробляється філософами-герменевтиками, особливо актуальна в плані осмислення результатів матеріальної та духовної діяльності людей різних епох. Останнім часом все виразніше виявляється глобальність проблеми порозуміння між людьми, країнами, державними системами, а також усвідомлення майбутнього шляху розвитку людської цивілізації.

8. Антропологія як напрямок некласичної філософії (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен)

Великий внесок у розробку філософської антропології зробили **М. Шелер, Х. Плеснер, А. Гелен, Е. Ротхакер** та ін. В цілому, філософська антропологія з одного боку, пов'язана з критикою раціоналізму і механіцизму, з іншого ж боку, вона прагне враховувати досягнення сучасної загальної біології та спеціальної біології людини. Основні положення філософської антропології такі: людина принципово відрізняється від тварини, по-перше, різким ослабленням функцій інстинктів, що одночасно означає різке розширення сфери її волі; по-друге, на відміну від тварини, людина «відкрита світу», вона – істота духовна.

Засновником філософської антропології вважається німецький філософ **Макс Шелер** (1874-1928), який спробував визначити основи і сфери людського буття, зрозуміти людину як творця культури та світу. На думку Шелера, основна якість людини полягає в тому, що вона, на відміну від тварин, здатна зрозуміти абсолютно існуюче буття. Здатність до поділу емпіричного існування і сутності становить основну ознаку людського духу, який і визначає всі інші ознаки. Шелер в людському існуванні виділяв області «реального» (голод, статевий потяг, інстинкт влади) та «ідеального» (істини, ідеї, цінності). На думку Шелера, будь-який людський акт являє собою індивідуальне переживання цінностей. У силу цього людина є «відкритою світу». Це означає, що людина не має чіткого проекту свого розвитку, не володіє завершеністю, постійно змінюється, набуває нових якостей.

Хельмут Плеснер (1892-1985) вчив, що в процесі своєї діяльності людина здатна «виходити» за рамки свого буття, порушуючи його своїми неприродними для інших біологічних істот вчинками, і в результаті цього змінює свої характеристики і своє ставлення до самого себе. Вона постійно прагне стати іншою, не такою, якою вона є в даний момент часу.

Арнольд Гелен (1904-1976) в роботі «Людина, її природа і становище в світі» розвинув біологічний погляд на сутність людини. Він прийшов до висновку, що людина – це істота, яка, на відміну від тварин, біологічно не пристосована, щоб вижити в дикій природі. Біологічна неповноцінність змусила людину для виживання в природі діяти та створити завдяки своїй діяльності культуру. Людина як біологічна істота перевершує тварин, тому що її сутність *духовна*. Вона має моральність, самодисципліну, здатна доцільно змінювати природу.

Розділ 2. КЛЮЧОВІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ

Тема 2.1. Філософський зміст проблеми буття

1. Історико-філософські концепції онтології.
 - 1.1. Матеріалістичні концепції буття.
 - 1.2. Ідеалістичні концепції буття.
2. Основні форми і модуси буття.
3. Рух, простір, час як категоріальні визначення буття.
4. Соціальний простір та соціальний час як форми буття людей у культурі.

1. Історико-філософські концепції онтології

Буття (походить від грец. εἶναι, οὐσία; лат. esse) – філософська категорія, якою позначається існування взагалі в його єдності. Протилежною категорією є небуття або ніщо. Поняття «сущє», «сутність», «існування», «субстанція» похідні від «буття» і позначають його різні аспекти. Розділ філософії, який вивчає буття, його найзагальніші форми і закони, називають онтологією⁵. «Традиційна онтологія – філософське вчення про дійсність, якою вона є сама по собі, у своїх власних формах, русі та змінах, поза людиною, в абсолютній відірваності від людської діяльності» (В.П. Іванов).

Залежно від того, яким чином той чи інший мислитель, напрямок чи школа трактує буття, його зв'язок з пізнанням, з природою (фізика) і сенсом людського існування (етика), визначається загальна філософська лінія даного напрямку. Оскільки думки, ідеї, уявлення, роздуми і міркування людей не можуть бути предметом емпіричного дослідження і чуттєвого пізнання, але в філософії вони стають предметом спеціального дослідження, яке є логіко-теоретичним, розумовим, то їхнє існування вперше виокремлюється філософами з

⁵ Термін «онтологія» у філософію ввів Рудольф Гокленіус лише в 1613 р. у своєму «Філософському словнику». Згодом Йоган Клауберг у своїй праці 1656 року «Metaphysika de ente, quae rectus Ontosophia» запропонував поняття «онтософія» у значенні, еквівалентному поняттю «метафізика». Ці терміни були закріплені в філософській системі Христіана фон Вольфа (1679-1754), який розділив значення термінів «онтологія» і «метафізика».

існування фізичних речей, які доступні чуттєвому сприйняттю і досвіду. Пошук філософами істинного буття на противагу уявному, ілюзорному (такому, що лише здається, ввижається, уявляється) привів до розрізнення мислимого і чуттєвого буття. Ця проблематика зрештою увійшла і до проблем релігійної філософії: віри і віровчення, теології чи богослов'я.

Якщо думка або послідовність думок існує сама по собі, а річ або множина речей – сама по собі, то як вони можуть перетинатися і в якому вимірі? Це питання постало в філософії як центральне вже в античності. В залежності від відповіді на нього філософи поділились на матеріалістів та ідеалістів. В матеріалістичній філософії поняття «буття» позначає існуючу незалежно від свідомості об'єктивну реальність, матерію, від якої походить свідомість, яка не має самостійного існування, бо є продуктом матеріального руху. В ідеалістичній філософії цим поняттям позначається світ ідей, духу, свідомості, що існує сам по собі, є первинним відносно матеріального світу і визначає, породжує його.

У різні культурно-історичні епохи сформувався особливий понятійний апарат і логіко-теоретичний спосіб визначення буття. Але при цьому склалися і стійкі традиції. Так, антична філософія, особливо вчення Платона та Аристотеля, на багато століть визначила способи дослідження буття. Їхні підходи виявилися визначальними для філософії не тільки епох еллінізму та середньовіччя, але зберегли свій вплив аж до XVII і поч. XVIII ст. Отже, розвиток онтології упродовж всієї історії філософії відбувався у взаємопроникненні протилежностей новацій і традицій, змін і збереження.

Перегляд античної традиції намітився вже у перші століття християнства, але не привів тоді до створення достатньо альтернативної онтології. На порозі Нового часу цей перегляд відбувався головним чином двома лініями. З одного боку, його підготував номіналізм XIII-XIV ст., заглибив англійський емпіризм XVII-XVIII ст., і завершив трансцендентальний ідеалізм Канта. А з іншого боку, принципи не тільки середньовічного, а й античного вчення про буття переглядалися у свій спосіб німецькими містиками (від Екхарта і до діячів епохи Реформації), а також пантеїстами та у близьких до пантеїзму течіях філософії XV-XVIII ст., які часом були пов'язані з містикою, наприклад, вчення Миколи Кузанського, Дж. Бруно, Б. Спінози та ін.

Подальший перегляд античного та середньовічного розуміння буття у XV-XVIII ст. привів до нової логіки та методології досліджень і нової форми науки, в результаті чого виникло експериментальне математичне природознавство. Представниками кантіансько-позитивістської лінії в філософії обґрунтовуються нові – деонтологізовані, аксіологічні, – етика, фізика та філософія історії.

У першій половині XIX ст. пантеїстична тенденція продовжується в німецькому ідеалізмі Фіхте, Шеллінга і Гегеля. А у другій половині XIX ст. і першій третині XX ст. вона переходить в натуралістично-волюнтаристські вчення (А. Шопенгауер, Е. Гартман, А. Дреус та ін), що знайшли продовження у філософії життя (Х. Дріш, А. Бергсон, Ф. Ніцше. В німецькій матеріалістичній філософії XIX ст. (Л. Феєрбах, К. Маркс, Ф. Енгельс) створюється діалектичне вчення про матерію, рух, простір і час.

Результатом цього багатовікового процесу розвитку філософської онтології став процес деонтологізації природи, знання і людського існування, який між іншим стимулювався розвитком природничих, технічних і суспільно-антропологічних наук.

Реакцією на це у другій половині XIX ст. та у XX ст. стало повернення до онтології у вченнях неолейбніціанців І. Гербарта та Р. Лотце, в реалізмі Фр. Brentano. У феноменології, екзистенціалізмі, неотомізмі, російській релігійній філософії також відбувся онтологічний поворот.

Даний короткий огляд історії онтологічних вчень доводить, що всі вони відштовхувалися від того розуміння буття і сущого, яке було розроблено в давньогрецькій філософії. Зasadничою проблемою для філософів античності стало протиставлення чуттєвого світу як видимості буттю самому по собі. Теоретичне осмислення буття вперше з'являється у елеатів в полеміці з іонійськими натурфілософами⁶, які досліджували становлення – чуттєвий світ тимчасових, мінливих, плінних речей. Становлення визначалось Мілетською школою і Гераклітом Ефеським як діалектична єдність виникнення і зникнення, народження і загибелі, зміни і збереження, перехід всього в усе. Рух при цьому трактувався як зміна взагалі, що реалізується через універсальний зв'язок і взаємоперетворення всіх речей. З цього слідувало, що безслідне зникнення чогось неможливе, бо те, що зникає, лише змінює форму свого існування, переходячи у щось інше. Отже, небуття – це те саме, що буття, яке полягає в русі, зміні, переході перетворенні всіх речей. Все стає усім. Буття і небуття відносні. Проти такого розуміння буття як руху, як зміни, виступили представники Елейської школи⁷, засновником якої був Парменід. «Буття є, а небуття немає», – стверджує Парменід («Про природу», В6), – «бо неможливо ні пізнати, ні висловити небуття – воно незбагненне розумом».

Буття як поняття було введено у філософію Парменідом (515-480 рр. до н. е.). У нього вперше предметом дослідження стало саме буття як таке (чисте буття), а не буття окремих речей. І на його думку, для почуттів буття загалом недоступне, пізнати його можливо лише розумом, але не органами чуття. До Парменіда предметом роздумів філософів були існуючі речі, що дані людині у її відчуттях, а не суще як таке.

Основні положення онтологічного вчення елеатів: насправді існує лише мислиме; немислимого немає; буття є, небуття нема, бо воно немислиме; буття єдине і неподільне, вічне і незмінне. Сущє не може бути неіснуючим, не-сущє ж не може існувати, отже небуття не існує. При допущенні множинності буття доведеться допустити буття небуття, тому множинність насправді не існує, а є лише видимістю. Сущє не може ні виникнути з не-сущого, ні стати не-сущим. Буття не може виникнути з небуття, або з іншого буття, оскільки є лише одне-єдине неподільне буття, і це буття не може стати чимось іншим.

Значну роль у розгортанні цієї дискусії про істинне буття та видиме буття, а також про буття і небуття відіграла давньогрецька філософська школа піфагорійців⁸ (VI ст. до н. е.), які трактували відокремлення усіх речей між собою у їхньому підпорядкуванні єдиному закону з математичної точки зору. Їхнє розв'язання проблеми взаємозв'язку Порядку і Хаосу відрізнялося від традиції Мілетської школи тим, що ідея протилежностей єдиного та множинного, загального і окремого, межі та безмежного, оформленої та

⁶ Давньогрецька філософська школа, заснована Фалесом у Мілеті, область Іонія, у першій половині VI ст. до н. е. Представники: Фалес, Анаксимандр, Анаксимен.

⁷ Давньогрецька філософська школа, що виникла в місті Елея на півдні Італії в VI – першій половині V століттях до н. Представники: Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Мелісс Самоський, Горгій.

⁸ Представники: Піфагор, Філолай, Евріт, Архіт, Алкмеон.

неоформленої речовини, спокою і руху та ін., розроблялась на основі поняття числа. Речі ототожнювалися піфагорійцями із числами. Число не є чуттєво даною річчю, але є реально існуючим і таким, що править світом речей, підкоряє своїм законам усе чуттєво дане, яке є лише взаємовідношенням чисел. Тобто сутністю речей є число і організація універсуму є гармонійною системою чисел та числових відносин. Оскільки піфагорійці виходили з ідеї невіддільності чуттєво даного і умоглядного – даного в розумі, яке розкриває закони чуттєвої реальності, то це зрештою призвело до створення вчення про формування космосу із логосу⁹, а не першоречовини, як вважали іонійські філософи. Тому піфагорійці вчили, що для пізнання законів Космосу придатна тільки математика¹⁰, яка може дати розуміння істинного буття просторово розділених фізичних речей, мінливих у часі. Вони тлумачили одиницю як точку, двійку як лінію, трійку (трикутник) як площину, четвірку – як тіло. За допомогою цих математичних першоелементів вони тлумачили весь фізичний світ, знаходження числових закономірностей якого є завданням математики. Таблицю множення, теорему Піфагора, тощо піфагорійці розглядали саме як доведення їхньої теорії буття. Така математизація пізнання готувала народження суто ідеалістичної онтології та філософії загалом. Цю лінію поглибив і довершив Платон у своєму вченні про світ ідей і світ речей.

Отже, поняття «буття» і «небуття» виникли в античній філософії як результат полеміки досократиків про першооснови, першоелементи всього сущого, про єдність і множинність речей, про те, чи є все існуюче у його різноманітті єдиним, взаємопов'язаним. Як у багатьох народів, які вперше освоїли металургію і завдяки цьому отримали перші наочні уявлення про фазові стани речовини та їхні взаємопереходи, у давніх греків виникає ідея чотирьох основних станів матерії – твердого, рідкого, газоподібного, вогневого (земля, вода, повітря, вогонь). Виходячи з цього в античній натурфілософії, яка є вченням про природу в цілому – фізикою, вперше ставиться проблема спільних першоелементів усього сущого і виникає вчення про чотири елементи. Постановку цієї проблеми традиційно приписують Фалесу (перша половина VI ст. до н. е.).

Першоосновами чи першопричинами всього існуючого вважалися: вода у Фалеса, повітря у Анаксимена, вогонь у Геракліта, апейрон у Анаксимандра, чотири стихії у Емпедокла (вогонь, земля, повітря, вода = «корені усіх речей»), гомеомерії Анаксагора, атоми Демокрита та ін. Після довгих безплідних суперечок про те, який з чотирьох начал заслуговує на першість і статус первоначала, зародилася думка про те, що першоосноваю є не якась натуральна речовина, а щось більш аморфне і невизначене, таке, що чуттєво не сприймається, а тільки мислиться, досягається в розумі. З цих міркувань виходив

⁹ Вперше цей термін з'явився в філософії Геракліта, який вчив про вічний єдиний Логос як світовий порядок і об'єктивний закон сущого, і про логіку, яка є знанням про світовий Логос в розумі людей. З давньогрецької мови «логос» буквально перекладається як «слово». У філософії цим поняттям передусім позначають науку, закон, надприродний світовий розум. Часто під логосом розуміється логічне, дескриптивне мислення, раціональне знання, яке протиставляється міфу як ірраціональному і прийнятому на віру знанню. У логіці логос – це здатність міркувати, аргументувати, робити умовиводи, знаходити причинно-наслідкові зв'язки у відповідності до об'єктивних законів. У східній філософії його відповідниками є поняття «дао» і «дгарма».

¹⁰ Тогочасна математика обмежувалася геометрією і арифметикою (теорією чисел), проте Піфагор був першим, хто надав значення аксіоматичному методу доведення в математиці, згідно з яким з вихідних припущень (аксіом, постулатів) дедуктивно виводиться доведення теорем.

Анаксимандр (сер. VI ст. до н. е.), який, як писав Симплікий, «помітивши взаємоперетворення чотирьох елементів... не вважав жоден з них гідним того, щоб прийняти його за субстрат [інших], але [визнав субстратом] щось інше, відмінне від них» – апейрон (безмежне)» [Фрагменти ранніх грецьких філософів / Отв. ред. И. Д. Рожанский. Ч. I. М., 1989. С. 117]. Він не визначав апейрон ні як повітря, ні як воду, ні як щось інше, а вчив, що частини змінюються, а ціле, єдине залишається незмінним. З цієї фізичної невизначеності виходили також у своїх вченнях про буття Анаксагор (500- бл. 428 рр. до н. е) (гомеомерії можливо тільки мислити, вони є спільними для всіх речей, усюдишними невидимими, невідчутними частинками, елементами – «всім у всьому», які забезпечують перетворення всіх фізичних тіл і речовин) і атомісти Левкіпп і Демокрит (460-370 рр. до н.е.) (атоми вічні, невидимі, незмінні, непроникні і неподільні, різні за формою, розміром; завдяки порожнечі, тобто небуттю їм властиво рух).

Онтологічні постулати ранньої досократівської онтології підсумуємо у таблиці:

Ідея єдності природи	Взаємоперетворення речовин, перехід одних речей в інші, зрештою всього в усе свідчать, що з видимим різноманіттям чуттєво сприйманого світу ховається єдине первоначало.
Ідея збереження у змінах	Ніщо не виникає з нічого і не зникає безслідно, зовсім, а лише переходить в інше, змінюючись. Загибель чогось завжди є народженням чогось.
Концепція першоелементів, первоначала	Взаємоперетворення речовин свідчать, що за видимим різноманіттям речей сприйманого людиною світу ховається єдине спільне для сущого первоначало.
Концепція вічного буття	Буття не виникає і не зникає, але перебуває у всіх змінах, перетвореннях, переходах речей і речовин як дещо спільне їм усім, загальне. Небуття є цим переходом, розмежуванням окремих форм буття.
Концепція неруйнівного буття	Ніщо не виникає з неіснуючого і ніщо не руйнується в неіснуюче. Мілетська школа – концепція фізичних першоелементів або первоначала. Елейська школа – концепція вічного, незмінного, єдиного і неподільного буття. Анаксагор та атомісти – концепція неруйнівного буття атомів, які неподільні та розділені порожнечею.
Ідея природного порядку	Співвідношення Космосу і Хаосу полягає у гармонійному порядку окремих частин у складі цілого. Загальному закону підпорядковується усе суще. Геракліт – концепція Логосу. Анаксагор – концепція світового розуму (Нус). Демокрит, Лукрецій Кар – принцип детермінізму.
	Концепція Логосу: боротьба протилежних начал породжує не хаос, а впорядкований космос, підпорядкований розумному принципу – Логосу, єдиного закону для всього існуючого.
	Концепція світового Розуму: Нус/Nous Космічний закон, впорядковуюча сила, яка поділяє речі та ставить їх в єдиний зв'язок, взаємозалежність.

Принцип детермінізму ¹¹ : жодна річ не виникає безпричинно, проте все виникає на якійсь підставі та з необхідністю; зв'язок причин і наслідків є основою взаємодії речей, їхньої взаємозалежності, у якій поєднується закономірність і випадковість її дії.
--

Буття, згідно з Парменідом, єдине і вічне, а тому нерухоме і незмінне. Ці характеристики протилежні тим, якими наділені речі чуттєвого світу – численні, минущі, рухливі, мінливі. Вперше в історії філософського мислення елеати протиставили буття як щось істинне і пізнаване чуттєвому світу як лише видимості, уявному, що не може бути предметом справжнього знання. Далі ці принципи по-різному були інтерпретовані Демокритом, Платоном та Аристотелем. Переглянувши тезу елеатів про те, що буття єдине, Демокрит мислить буття як множинне – атоми, а небуття – як порожнечу. Але принцип єдності буття зберігся у Демокрита по відношенню до кожного атома – він за Демокритом є неподільним. Іншу інтерпретацію буття запропонував Платон, який виходив також із полеміки як софістів з елеатами, так і Сократа з софістами.

Вчення Сократа (469-399 рр. до н. е.) становить віху в античній думці, за якою виокремлюють Досократичний період її розвитку (VII—V ст. до н. е.). Завдяки Сократу антропологічна проблематика, етичні проблеми виходять в філософії на перший план. Буття людини, його специфіка на відміну від буття природи, яке досліджували фізики, натурфілософи, стає предметом спеціального дослідження. Сократ у своїх міркуваннях про особливість людського буття виходив з надбань попередньої філософії і враховував, що «якщо хтось хоче відшукати причину, з якої щось народжується, гине або існує, йому слід з'ясувати, як найкраще цій речі існувати, діяти або самій відчувати будь-який вплив» [Платон, «Федон», URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/19fedon.htm>].

Сократ бачив у філософії вчення про те, як слід жити людині. А оскільки життя є мистецтво, то в ньому потрібно досягти досконалості. Для цього необхідне знання мистецтва. Щоб знати як жити, треба спочатку дослідити знання. Тому Сократ передусім дає відповідь на питання: що означає знати? Знайти загальне для цілого класу речей, тобто мати поняття про предмет – розуміти спільне, єдине багато в чому, – означає знати. Знання розкриває сутність – загальне для всіх окремих випадків, єдність роду і виду. Розуміти і утворювати поняття є особливістю буття людини. Жити по-людськи, існувати як людина означає робити це свідомо, згідно з поняттям про людяне. Свідоме існування збігається з метою та завданням пізнання: жити так, як слід жити людині. У цьому полягає добродієність за Сократом. У його вченні про людину оформилася етика як сфера філософського знання.

Вже софісти у V-VI ст. до н. е. (Протагор, Горгій, Продик, Антифонт та ін.) перенесли фокус філософського дослідження з природи на людину. Але софістичне зміщення уваги з космосу на людську реальність призвело до суб'єктивізму і релятивізму в трактовці буття. Софісти позбавляють «єдине суще» його загальності та необхідності, не

¹¹ Детермінізм (лат. *determino*, визначаю) – вчення про взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ та процесів реальності. Основу детермінізму становлять концепції причинності та закономірностей.

заперечуючи буття, вони дають йому нове тлумачення. Протагор (480-410 гг. до н. э.) вчить: «Усе, що представляється людям, те й існує». Остаточне рішення про суще належить не логіці, а людині, яка визначається Протагором як «критерій всіх справ: існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують». Цікаво, що ця теза відповідала духу судочинства грецького поліса: закон сам по собі не може гарантувати свою тотожність з індивідуальним випадком, це роблять людина і ті, кого вона переконала. Відбувається роз'єднання логіки мислення про загальне та логіки мислення про одиничне. І буття втрачає взагалі будь-яку стійкість і визначеність, стирається будь-яка межа між істинністю і видимістю. Якщо мірою сущого є людина, то статус існування надається безособовій можливості лише людиною.

Позиція Сократа є критичною як до вчення фізиків, з його натуралістичним об'єктивізмом, так і до вчення софістів, з його антропологічним суб'єктивізмом. Він виявив та затвердив поняття як субстанціальну основу мислення, що є особливістю буття людини, яка має знати, яким чином потрібно їй жити, щоб бути людиною. Не людина створює міру, а міра людяності робить людину людиною. Такою є сократівська відповідь опонентам. Аристотель бачив заслугу Сократа у цьому, що він започаткував індуктивні міркування та утворення загальних визначень, і це загальне він не відокремлював від одиничних речей. Даючи визначення загальному в понятті, Сократ не робив з нього окремий онтологічний об'єкт. Поняття вже не є часткою космосу, воно – вже суто людське надбання. Воно не зливає мислення з загальним, але відокремлює думку від об'єкта, вносячи обов'язкове опосередкування розуму. Поняття у вченні Сократа перестає бути просто засобом для досягнення змісту, але певною мірою стає предметом і самоціллю філософії. Поняття при цьому необхідним чином пов'язане з людським існуванням – з особливим типом свідомого існування, і цим воно пов'язане з буттям. Свідоме існування збігається з метою та завданням пізнання: жити так, як слід жити людині.

У тому, що не людина взагалі, а її розум стає темою роздумів, полягає радикальна відмінність методу Сократа від софістики. Але те, що найважливіше для людини, – знання добра, на переконання Сократа, збігається і з благочестям, і з точним знанням.

Діалектичні бесіди Сократа виявляють у співрозмовниках шар неусвідомленого змісту, який необхідно зробити елементом свідомості або відкинути, тобто визнати за чимось право на буття або відмовити в такому праві. Знання у світлі сократівського методу розкривається по-справжньому в сфері етики, а етика – у сфері існування розумного і вільного індивідуума, індивід у своєму бутті розкривається як загальне. Це і є онтологія.

Філософське вчення про ідею як самостійне буття – істинно суще, яке досягається розумом і недоступне для почуттів, першим створив Платон (427-347 рр. до н. е.). Тому лінію ідеалізму в філософії називають також лінією Платона. На відміну від тих натурфілософів, які визнавали тіла і буття одним і тим самим, Платон вчив, що «істинне буття – це деякі умоглядні та безтілесні ідеї» [Платон, «Софіст», 246b, URL: <https://psylib.org.ua/books/plato01/23sofis.htm>]. Буття за Платоном є відношенням ідей, котрі загальні, вічні й незмінні, та речей, котрі одиничні, множинні та мінливі, тому є лише недосконалими тінями ідей. Буття речей є лише видимістю, породженою чуттєвим сприйняттям, насправді існують лише ідеї, їхнє буття дійсне, надчуттєве.

Отже, подібно до елеатів, Платон характеризує буття як вічне і незмінне, пізнаване лише розумом і недоступне почуттям. Проте буття у Платона множинне, але це – не фізичні атоми, а уможлядні, безтілесні, нематеріальні ідеї – сутності. Платон називає їх істинно сушим на протигау речам. Буттю протистаіть становлення – чуттєвий світ кінцевих минутих речей. «Потрібно відвернутися всією душею від всього, що становиться: тоді здатність людини до пізнання зможе витримати споглядання буття [Держава, VI, с. 518, URL: <http://aps-m.org/wp-content/uploads/2017/03/Derzhava.compressed.pdf>]. Стверджуючи, що небуття ні висловити, ні мислити неможливо [Софіст, с. 238, URL: <https://psylib.org.ua/books/plato01/23sofis.htm>], Платон визнає, що воно існує. В іншому випадку, каже він, було б незрозуміло, як можливі помилка і хиба, «адже хибна думка – це думка про неіснуюче» [там само, с. 240, URL: <https://psylib.org.ua/books/plato01/23sofis.htm>].

Таким чином, за Платоном, буття є в множинною ідей, яка існує і може мислитися лише через свою причетність до непізнаваного Єдиного, яке стоїть понад буттям. Поняття буття розкривається Платоном у трьох співвідношеннях: буття та небуття; буття та знання; буття та Єдине.

Аристотель (380-322 рр. до н. е.), на відміну Платона, ставить онтологічне питання саме як питання буття взагалі. Буття у Аристотеля стає безпосереднім об'єктом дослідження, а не ознакою вищої реальності світу ідей, як у Платона. Один із головних творів Аристотеля – «Метафізика» («Перша філософія», за авторською назвою) – спеціально присвячений з'ясуванню того, що таке буття і які його властивості саме як буття. Відповідно онтологічний понятійний апарат значно розширюється Аристотелем. Він визначає суще і сутність, суб'єкт і предикат, субстанцію і акциденцію, форму і матерію, можливість і дійсність, рух і спокій тощо.

Вічне буття (те, що постійно перебуває, зберігаючись в змінах) Аристотель вбачає у мінливому чуттєвому світі речей. І розробляє вчення про одиничне або субстанційне буття, котре є предметом пізнання, що здійснюється в поняттях. Сутністю у самому специфічному сенсі він вважає індивіда. Субстанцію Аристотель визначає як буття саомбутнє, що існує саме по собі, а не в чомусь іншому, не залежить від іншого в своєму існуванні. Оскільки загальне є спільним для множини предметів, то субстанцією, тобто буттям цілком саомбутнім воно не може бути. Тому субстанцією, за Аристотелем, є лише одиничне буття – поєднання форми (сутності) і матерії.

Субстратом зміни сутності є суще. Матерія виступає сушим у можливості, а форма – сушим в дійсності. Вводячи поняття «буття у можливості», Аристотель розрізняє два рівні сущого: дійсного, реалізованого та потенційного, можливого.

Аристотель формулює вчення про чотири причини, єдність яких становить суще. «Про причини йдеться у чотирьох значеннях: однією такою причиною ми вважаємо сутність, чи суть буття речі [форму]; іншою причиною ми вважаємо матерію, чи субстрат; третьою – те, звідки початок руху; четвертою – причину, що протилежна останній, а саме "те, заради чого", або благо (бо благо є мета будь-якого виникнення та руху)» Метафізика 983 а 25 [Аристотель, Метафізика, URL: <https://iknigi.net/avtor-aristotel/98653-metafizika-aristotel/read/page-1.html>]. Форма і матерія – це область можливого і дійсного, у якій існує річ, щось певне. Буття в дійсності – це форма (ейдос), у можливості ж буття – це матерія. Поняття можливості та дійсності – найзагальніші та методологічно значущі категорії

«Метафізики». Можливість (*dynamis*, що латиною передавалося двома термінами: *potentia* і *possibilitas*) – це сила-здатність, схильність, ймовірність, вірогідність, інобуття. Певною мірою вона збігається з матерією. Дійсність (*energeia*) – це здійснення можливості, ентелехія (*entelecheia*) – здійснена, виконана, досягнена ціль, прагненням до якої був потенційний стан. Аристотель часто використовує терміни «енергія» та «ентелехія» з одним значенням, тотожним змістом.

Дванадцята книга «Метафізики» (зокрема її 6, 7 і 9 гл.), містить обґрунтування першосутності, що є нерухомим двигуном, рушієм, існування якого з необхідністю впливає з дослідження руху. У шостій главі доводиться існування вічної нерухомої сутності (1071b5), первоначала, відмінністю якого є діяльність. Таке нерухоме вічне начало є рушієм, ціллю (метою), і рухає вона все так, як рухає люблячого те, що любимо. Така перша сутність не знає зовнішнього примусу і власної потреби, хоча стосовно решти вона є необхідною. Це бог, що має життя і безперервне вічне існування. Бог також характеризується Аристотелем як розум. Як рука є знаряддя знарядь, так і розум – ідея ідей або форма форм. Розум пов'язаний із формою, що надає речі визначеності буття. Діяльність розуму є життям, а бог – це діяльність. Таке мисляче буття (*theoria*) – найкраще і найприємніше, тому життя бога є вічним блаженством. Тобто найвище буття – першодвигун – є і найвищим благом.

Отже, суще як таке за Аристотелем є вільний від матерії перший двигун/рушій, який характеризується як буття саме по собі та вивчається теологією (так Аристотель називає науку про «перше суще»). Вічний і нерухомий перший двигун, осмислююче себе мислення, є, за Аристотелем, цільовою причиною, джерелом не тільки руху, але і усього існуючого: «Всі інші існуючі отримують своє буття та життя від божественної тривалості» («Про небо» 1, 9, 279 а 17-30).

Платоніки розробили вчення про єдине або суще. На думку Плотіна (205-270), буття передбачає в якості своєї умови начало, що стоїть понад буттям і по той бік буття і пізнання. Це начало він називає Єдиним і благом. Тільки буття може мислитися, а Єдине немислиме не лише кінцевим розумом, але і самим собою. Тому визначити його можна лише через те, чим воно не є (негативно). Те, що вище за буття (Єдине), і те, що нижче за нього (безмежне), не можуть бути предметом думки, бо розум і буття – одне й те саме. Буття – не є верховним началом, воно походить від Єдиного, є лише його слідом. Ієрархія буття спускається від Єдиного до матерії – нижчої границі у його сходженні. Процес цього сходження і створення всього сущого називається еманацією (лат. *emanatio* — витікання, поява). В міру цього руху відбувається поетапне відокремлення і віддалення від всеблагого Єдиного ступенів буття. Внаслідок еманції виникає і розум, і душа. Кожний наступний щабель еманції у міру свого віддалення стає менш потенційним і активним. Матерія становить лише повністю позбавлену форми пасивність, вона лише сприймає вічні ідеї (ейдоси). Вона є субстратом змін і безкінечною невизначеністю. Час є буттям вічності, її дієвим, рухливим образом або вічною активністю, енергією світової душі. Він не є ні рухом, ні числом або мірою руху, ні жодним іншим його атрибутом. Плотін наслідуює вчення Платона про знання як пригадування, про безсмертя безтілесної душі, про її сходження і повернення, про вкоріненість всіх індивідуальних душ в єдиній світовій душі. Людина причетна до різних рівнів буття: тіло належить до найнижчого матеріального

буття, душа – до вищої сфери, з цим зв'язані й різні її функції: фізична, здібність сприймання та здібність мислення.

Осмислення буття у Середньовічній філософії визначалося вченнями Платона, Аристотеля, неоплатонізму¹², з одного боку, і християнського Одкровення¹³ – з іншого. Зіткнення цих впливів полягало у тому, що в античній філософії безмежне усвідомлюється як недосконалість, небуття, неосяжне, а поняття буття, як і досконалості, пов'язане з поняттями межі, міри, визначеного, єдиного і неподільного. У Старому та Новому Завітах, навпаки, найдосконаліше суще – це Бог, який є безмежною всемогутністю, а тому будь-яке обмеження та визначеність тут розцінюються як ознака кінцевого та недосконалого. Спроби узгодити і примирити ці дві тенденції на довгий час зумовили тлумачення буття.

Біля витоків середньовічної філософії та теології стоїть поняття буття, розроблене Августином (354-430), який слідує як Св. Письму («Аз єсмь Сущий», – сказав Бог Мойсею), так і вченням давньогрецьких філософів. «Будучи найвищою сутністю, тобто маючи найвище буття і тому, будучи незмінним, Бог дав буття тим речам, які створив з нічого; але буття не найвище, а одним дав більше, іншим – менше, і таким чином розподілив природи істот за ступенями. Бо як від мудрування отримала назву мудрість, так від буття (esse) названа сутність (essentia)» («Про місто Боже, проти язичників» XII, 2). Буття у Августина є благо, а Бог – це благо як таке, або «просто благо». «Простою називається та природа, якій не властиво мати щось таке, що вона могла б втратити». «Благом створені всі блага, але не прості, тому й змінювані» (там само, XI, 10). Створені речі, за Августином, тільки причетні до буття або мають буття, але самі не є буттям, бо вони не прості.

Боецій (бл. 480-524), який розробив систему логіки, покладену в основу середньовічної схоластики, дав визначення буття, розгорнуте у вигляді системи аксіом:

1. Буття і те, що є – різні речі; саме буття – це не те, що є; навпаки, те, що є, існує завдяки буттю.
2. Те, що є, може бути причетне чомусь, але саме буття не може бути причетним до будь-чого.
3. Те, що є, може мати щось, крім того, чим воно саме є; але саме буття не має в собі нічого, крім самого себе.
4. Різні речі – просто бути чимось і бути чимось за своєю сутністю, бо у першому випадку позначається випадкова ознака (акциденція), тоді як у другому – субстанція.
5. Для всього простого його буття і те, що воно є, одне й те саме, для складного – не одне й те саме.

Отже, в теологічних вченнях Бог – джерело буття всіх речей, відмінна, від них, трансцендентна сутність. Лише через причетність до нього існує створене буття. Креаціонізм поєднується в теології з провіденціалізмом – тлумаченням буття людини і суспільства як проявів божої волі, здійснення заздалегідь передбаченого божественного плану, спрямованого на досягнення призначеної благої цілі буття. Так, Тома Аквінський

¹² Неоплатонізм – ідеалістичний напрям античної філософії III-VI ст., що з'єднує і систематизує елементи філософії Платона, Аристотеля та східної філософії. Найвідомішим і значним представником є Плотін.

¹³ Одкровення – саморозкриття Богом себе і своєї волі людині безпосередньо або через посередників; це прояв Бога у світі, що відкриває людям знання про Нього та істинну віру в Нього. Священні тексти розглядаються при цьому як божественне одкровення.

вчив, що перше із створінь є саме буття, яке передує (як їхня умова) всім іншим створінням, але якому ніщо не передує. А формула Альберта Великого проголошує: «Перше серед створених речей є буття». Дух, або розум, розумна душа – найвище із створених сущих. Не пов'язана з матерією людська розумна душа не може загинути зі смертю тіла, хіба що її знищить сам Творець.

Даний огляд історичного розвитку онтологічної проблематики демонструє, що в процесі формування онтологічних вчень відбулася диференціація, в результаті якої виокремилися різні предметні сфери досліджень, що відповідали різним формам буття. На вивчення буття природи була спрямована фізика або натурфілософія, на розкриття буття людини – етика, на висвітлення буття Бога – теологія. Буття ідей, духа і душі також стало предметами вивчення спеціальних розділів філософії. Співвідношення і взаємозв'язок цих форм буття по-різному тлумачилися в різних онтологічних вченнях.

Вивчення нематеріальних, позафізичних, недоступних для почуттів предметів дедалі більше привертало увагу філософів і отримало загальну назву «метафізика», що буквально означає «над фізикою» або «після фізики». В середньовічній філософії разом з Богом і безсмертям як двома найменуваннями потойбічного, безмежного, вічного, трансфізичного, трансцендентного з'являється і латинське слово «*metaphysica*». Цим терміном позначаються вчення про вищу, надчуттєву реальність, що береться окремо як особлива сфера «сущого». Саме вона тлумачиться як перша причина і остання невидима підстава будь-якої, як фізичної (матеріального, зовнішнього світу), так і психічної (суб'єктивного, внутрішнього світу людини – розуму, душі, чуттєвих станів тощо).

2. Основні форми і модуси буття

Фундаментальними категоріями філософської онтології окрім буття і небуття є «матерія» і «свідомість», «рух» і «спокій», «простір» і «час», «вічність» і «нескінченність», «загальне» і «одиничне» тощо.

Матерія (з лат. *materia* – це речовина) – то є філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, незалежного від свідомості буття, яке пізнається і осмислюється людиною. Свідомість є відображенням об'єктивної реальності, її узагальненим образом, що спільно створюється людьми у їхній суспільній життєдіяльності та спілкуванні.

Необхідно відрізнити філософську категорію «матерія» від природничо-наукових знань і уявлень про ту чи іншу форму чи вид матерії. Філософія розробляє гранично загальне поняття матерії і дає відповідь на питання: Що таке матерія взагалі? – в єдності окремих форм її наявного буття (природного чи суспільного), які досліджуються спеціальними науками про природу, суспільство чи людину. Уявлення про види, будову і властивості того чи іншого виду матерії ґрунтуються на даних окремих наук: фізики, хімії, біології, фізіології, кібернетики, і т. ін. Здавна філософи протиставляли матерію як таку окремим речам як щось незмінне мінливому, єдине множинному, загальне одиничному, вічне плінному тощо.

Матерія існує як об'єктивна реальність поза нашою свідомістю і незалежно від неї, але пізнається і відображається у свідомості у формі думки, поняття, ідеї, теорії. А питання про те, *ЩО САМЕ* являє собою та чи інша дана реальність у кожному разі – атом чи хімічну сполуку, електромагнітне поле чи живу матерію, технічну або соціальну систему, – це вже становить сферу інтересів не філософії, а спеціальних наук про природу і суспільство. Для

філософії атом, що складається з елементарних частинок, є матерією, об'єктивною реальністю тою ж мірою, що і жива речовина або суспільство.

Якщо розглядати рух у найзагальнішому сенсі слова, тобто як філософське поняття і категорію, то він є способом існування матерії, внутрішньо властивим атрибутом матерії (тобто невід'ємним від неї). У такому загальному розумінні рух охоплює собою всі зміни, що відбуваються у всесвіті, всі взаємодії і процеси, починаючи від простого переміщення тіл і термодинамічних процесів і кінчаючи мисленням, пізнанням.

Матерія не існує поряд з речами як самостійна сутність в будь-якому безпосередньо-чуттєвому вигляді. У дійсності вона існує і реалізується в русі – універсальній взаємодії і взаємоперетворенні окремих минутих речей, в їхньому переході одне в інше. Тобто її існування – це у постійне перетворення одних якісних форм руху на інші. Або всіх в усі інші. Матерія без руху не може існувати і мислитися, пізнаватися так само, як і рух без матерії. Матерія ніким не створена, вічна і безмежна, – вона не виникає і не зникає як єдине ціле, але повсякчасно перебуває у процесі змін і перетворенні окремих своїх форм. Нествореність і незнищенність матерії означає, що і рух є вічним.

У розвитку наукового пізнання і філософії з'ясувалося, що всі так звані фізичні сили природи, які вивчало природознавство, – механічна сила, теплота, світло, електрика, магнетизм, хімічна і вітальна сили – переходять за певних умов одна в одну без якої б то не було втрати енергії, чим доводиться, що кількість наявного в світі руху незмінна. Завдяки цьому відкриттю різні фізичні сили постали як різні способи одного й того ж самого руху – диференційовані *форми руху матерії*, які переходять за певними законами одна в одну, всі в усі.

3. Рух, простір, час як категоріальні визначення буття

Матерію і рух можна пізнати лише шляхом вивчення окремих форм речовини і руху в їхній взаємодії та взаємних переходах. Оскільки людина здійснює ці переходи і перетворення у виробництві, відтворює їх в дії технічних засобів і технологіях, вона пізнає ці перетворення на практиці та теоретично осмислює розумом. Пізнаючи матерію і рух як взаємопов'язану об'єктивну реальність в суб'єктивній праці, в цілеспрямованій діяльності, людина розробляє для їх позначення філософські поняття. Отже, матерія як така і рух як такий загалом виражаються поняттями у теоретичному мисленні, але ще ніхто не бачив і чуттєво не сприймав їх ніякими іншими способами, ніж за допомогою думки. На практиці люди мають справу тільки з різними реально існуючими речовинами і формами руху в їх взаємному перетворенні. Зі своєї предметно-перетворювальної суспільно-практичної діяльності люди виводять гранично загальні поняття «матерія» і «рух», щоб позначити об'єктивну єдність і універсальність матеріального руху.

Перше, що стає предметом дослідження у пізнання матерії, що рухається, – це взаємний зв'язок окремих видів руху, залежність різних рухів між собою, їх обумовленість одне одним. Наприклад, вивчення нагрівання тіл в процесі тертя, зміна агрегатних станів речовин, плавлення руди тощо. У цьому процесі пізнання рухається від зовнішнього руху до внутрішнього, від руху в неживій природі до органічних процесів життя.

Взаємодія всього з усім – ось те перше, що виступає перед мисленням, якщо розглядати рухому матерію як єдине ціле з точки зору сучасного практичного природознавства і технології. Люди на практиці мали справу з низкою форм руху:

механічне переміщення, температура, електрика, світло, магнетизм, хімічні реакції, переходи агрегатних станів, органічні процеси і життя, які все переходять одне в інше, обумовлюють взаємно один одного, тут стають причиною, там – дією, причому загальна сума руху, при всіх змінах форми і перетвореннях, залишається однією і тією ж. Особливість і відмінність тих чи інших тіл, явищ чи процесів зумовлена формами їхнього існування, тобто способом того руху, що забезпечують їхнє буття та відтворення у просторі та часі.

Отже БУТТЯ – це рухома матерія, не тільки тіла, але і процеси, що з ними відбуваються в універсальній взаємодії, у тому числі на мікрорівні. Тіла невіддільні від руху: їхні форми і види можна пізнавати тільки перероблюючи їх, перетворюючи на потрібні для людини умови. Про тіла поза рухом, поза їхніми взаємовпливами, залежностями і зв'язками, нічого не можна сказати. Лише в русі, у взаємодії тіла виявляють те, чим вони є, які його властивості та специфіка. Тому природознавство може пізнавати тіла (явища, предмети), тільки у залежності одне від одного, в русі, взаємовплив, в різних формах їхнього руху.

Будь-який *спокій*, всяка *рівновага* тільки відносні, вони мають сенс тільки як циклічний, стабільний, врівноважений, збалансований окремий тимчасовий рух, збереження, відтворення тієї чи іншої певної форми руху чи їх повторюваної конфігурації. Так, наприклад, те чи інше тіло може перебувати на Землі в стані механічної рівноваги, тобто в механічному сенсі – в стані спокою, бути на одному місці, але це анітрохи не заважає тому, щоб дане тіло брало участь в русі Землі та всієї сонячної системи, як це нітрохи не заважає його найдрібнішим фізичним часткам здійснювати обумовлені його температурою коливання або ж атомам його речовини – здійснювати той чи інший хімічний процес.

Для діалектичного розуміння протилежність руху і спокою є лише відносною: абсолютного спокою, безумовної рівноваги, нерухомості не існує. Окремий рух прагне рівноваги, а сукупний універсальний рух знову порушує і усуває будь-яку рівновагу. Таким чином, спокій і рівновага там, де вони мають місце, є результатом того чи іншого обмеженого руху, і само собою зрозуміло, що такий рух може вимірюватися своїм результатом, може виражатися в ньому і знову з нього виходити в тій чи іншій формі. *Спокій – це той чи інший окремий випадок загального, спільного руху.*

Не існує і ніколи не могло існувати матерії без руху. А рух реалізується у нескінченному світовому просторі як механічний рух незначних мас на окремому небесному тілі, фізичний рух молекул, електрична напруга, магнітна поляризація, хімічне розкладання і з'єднання, органічні процеси життя аж до їх вищого продукту – мислення. У всіх цих формах руху разом і в тій чи іншій з них окремо – знаходиться кожен окремий атом речовини в кожен даний момент часу. Ця визначеність, дискретність і континуум руху виражається поняттями «простір» і «час».

Рух реалізується як суперечлива єдність безперервності часу та простору та перервності часу та простору. Таким чином, рух є спосіб існування матерії, а простір та час – форми цього існування. Отже, час і простір залежать від особливостей того чи іншого способу руху, від специфіки тої чи іншої форми руху, тобто є відносними, а не абсолютними.

Простір і час є формами буття руху. Просторово-часові відносини становлять дискретні форми континуального руху. Рух становить єдність протилежностей переривчатості (дискретності) та безперервності (континуальності). Тому рух завжди відбувається в просторі та часі. Для кожної форми руху (механічного, фізичного, хімічного, органічного і суспільного) властивий свій особливий простір і час. Тобто просторово-часові відмінності залежать від способу, яким здійснюється рух, тобто від його форми. Наприклад, біологічний простір і час (хронотоп=часопростір) зумовлений специфікою живої природи, залежить від організації біологічних систем (простір) і періодичних (циклічних) процесів і змін, що протікають у живих організмах з певною швидкістю (час). Людському організму властива своя просторово-часова «оболонка», що визначається не тільки чисто біологічними та фізіологічними процесами. На органічній матеріальній основі функціонують психічні процеси людини, чим породжується новий тип просторово-часової організації – простір і час психічного життя людини.

Як бачимо, філософські категорії «простір» і «час» мають свій загальний зміст, який відрізняється від буденного значення цих слів і від побутових уявлень про час і простір. Час – це не години, хвилини, секунди, роки, тижні та дні, бо це лише людські одиниці вимірювання – мірки для часу, а не він сам. Об'єктивний час – це міра інтенсивності руху, наприклад, швидкість для механічного переміщення. Об'єктивний простір – це не метри, см, км, тощо. Це те буття, форма або організація чогось, що утворюється певним типом руху, наприклад, організми як форма живої матерії, або речовина як форма руху атомів, хімічні речовини як форми молекулярної взаємодії тощо.

Спокою як абсолютної нерухомості або незмінного стану не існує. Будь-яка рівновага є або лише відносним спокоєм, або являє собою циклічний рух в рівновазі, відтворенні, яким, наприклад, є рух планет або окремий живий організм, який зберігає свою просторову форму протягом часу життя. Абсолютний спокій мислимий лише там, де немає матерії, бо нерухоме – це неіснуюче. Будь-що існуюче, зокрема все живе на землі або під водою, живе, існує лише через здійснення якогось певного типу руху. Отже, не можна відокремлювати від матерії ні руху як такого, ні будь-якої з його форм, яка невіддільна від свого простору і часу, наприклад, термодинамічної, електромагнітної чи хімічної взаємодії, переміщення тощо; не можна протиставляти рух матерії як щось автономне, чуже їй, відокремлене, не приходячи до антинаукової точки зору.

Історично сформовані уявлення про час як послідовність подій і простір як незмінне однорідне вмістилище для всіх речей було подолано з розвитком наукових знань про реальні форми і закони руху. Було з'ясовано, що час і простір є відносними, а не абсолютними, бо змінюються в залежності одне від одного і від способу руху, з яким вони пов'язані. Час виступає як інтенсивність, темп, кількість руху, а простір – як його організація, форма, якість. Наприклад, в механічній формі руху швидкість є кількістю руху, виражене відношенням простору до певного часу, що проходить. Час взагалі є кількісне буття руху, міра його інтенсивності. Простір – оформленість конкретного руху певної якості, спосіб його здійснення, буття.

Різні форми руху реалізують свій час по-різному: кожна відповідно до своєї форми руху та його інтенсивності. У своєму темпі за своїми законами протікають механічні, фізичні, хімічні, органічні, соціальні зміни та перетворення. Будучи якісно відмінними

просторово, вони здійснюють внутрішні процеси з певною інтенсивністю, забезпечуючи перебування, збереження себе у цій формі протягом певного часу існування. Наприклад, інтенсивність обміну речовин за допомогою асиміляції та дисиміляції в організмі забезпечує збереження, відтворення якості фізіологічних процесів, форми, проте має свої межі та кількісну міру, в рамках яких кожен організм залишається собою протягом життя. У цьому полягає свій «біологічний годинник» цієї форми матеріального руху.

Отже, відносність простору та часу виражається у їхній взаємозалежності та визначеності формою руху. Рух, що реалізується у просторі та часі, становить сутність часу і простору. Простір і час – це об'єктивні та загальні форми матеріального буття, яке поза часом і простором неможливе. Матеріальний рух є зміна взагалі, сукупність усіх змін в універсумі. Він становить єдність буття і небуття як перехід, перервно-безперервне перетворення всіх речей на всі. У цьому сенсі він є саморухом, а не результатом зовнішнього впливу чи поштовху, тобто він має джерело руху у собі самому, а не в чомусь іншому, зовнішньому. Тобто він є причиною самого себе, тобто субстанцією. Тому простір та час нескінченні та вічні, як і універсальний рух матерії.

4. Соціальний простір і соціальний час як форми буття людей у культурі

В системі універсального руху матерії особливе місце належить суспільству – воно є його особливою соціальною формою. Особливість її полягає в тому, що суспільство містить в собі всі інші форми матеріального руху як умову і основу свого буття. Крім цього продуктом суспільних процесів і соціальної взаємодії є свідомість, яка виникає історично як протилежність матерії. Протиставлення ідеального матеріальному в діяльності людей є умовою розвитку культури, пізнання і мислення. Відтворюючи всі способи природного руху в спільній цілеспрямованій діяльності, люди перетворюють природу на культуру, інтегрують її в історичні процеси. Зміна способів організації суспільства і соціальної системи в ході історії є саморозвитком людства, а разом із цим зростанням рівня свободи, культури, усвідомленості та контрольованості суспільного буття.

Рух історії створює суспільні відносини, соціальні спільноти та культурні умови людського життя, які змінюються людьми в процесі їхньої діяльності. Рух промисловості, праця з використанням техніки і технологій, певних способів виробництва, має своїм результатом промислові продукти і систему обміну ними. Суспільно-практична діяльність людей відтворює, продовжує і розвиває природний рух у формах виробництва і культури. Продуктом цього суспільно-історичного руху є свідомість, мислення і пізнання причинно-наслідкових зв'язків реальності та об'єктивних законів, яким підпорядкований як сукупний рух загалом, так і кожна окрема форма чи спосіб руху.

Перше, з чого починається пізнання матерії, що рухається, – це взаємний зв'язок окремих рухів одиничних тіл між собою, їх обумовленість одне одним. Але люди не тільки з'ясовують те, що за відомим рухом слідує інший рух, вони виявляють також його рушії та причини і отримують змогу цілеспрямовано викликати певний рух, створивши ті умови, за яких цей рух відбувається в природі. Люди навіть в змозі викликати такі рухи, які зовсім не зустрічаються в природі (промисловість, атомна енергетика, скажімо, чи генна інженерія), або принаймні, не зустрічаються в такому вигляді, як у природі. Вони можуть надати цим рухам певні заздалегідь намічені напрямки і масштаб. Завдяки цьому – завдяки практично-перетворювальній діяльності людини (яка є особливою формою матеріального

руху) створюється культура і обґрунтовуються наукові уявлення про причинність, закономірність, знання про те, що один рух є причиною іншого в універсальному циклі матеріальних взаємоперетворень. В результаті розвиваються науки і система знань про об'єктивну реальність. З розвитком матеріальної і духовної культури розвивається і сама людина, її свідомість і мислення, розум і почуття, потреби і здібності.

Коли пізнання об'єктивної реальності заглиблюється до виявлення причин у процесах і явищах, то для позначення їх виникають поняття «сутність» і «субстанція». Дійсне пізнання причини поглиблює пізнання від проявів, від зовнішності явищ, до субстанції, до їхнього єдиного зв'язку і взаємозалежності. Для виокремлення і позначення цієї об'єктивної єдності на відміну від ідей, думок, образів свідомості з'являється поняття «матерія».

За Гегелем, взаємодія є істинною *causa finalis* (кінцевої причиною) речей. Тільки через універсальну взаємодію науки приходять до дійсного каузального відношення – причинності. Щоб зрозуміти окремі явища, люди виривають їх із загального зв'язку і розглядають ізольовано, а в такому випадку на зміну одній форми руху приходить інша, і вони виступають перед нами – одна як причина, інша як результат, бо одна замінюється іншою. Отже, причина і наслідок, дія і результат є відносними поняттями.

У формі причинно-наслідкового зв'язку (каузальності) відображається дискретність, послідовність форм універсального матеріального руху, який людина вловлює, засвоює у його внутрішньому зв'язку до тієї чи іншої міри широти або глибини. Причина та наслідок – це лише моменти всесвітньої взаємозалежності, універсального зв'язку, взаємозціплення реальних подій; вони є лише ланками в цілісному ланцюзі розвитку матерії.

Причина та наслідок – це поняття, які мають значення тільки у застосуванні до даного окремого випадку чи процесу. Але якщо розглядати цей окремий випадок у загальному зв'язку, у його взаємодії з усім світовим цілим, тобто у русі, ці поняття сходяться і переплітаються в категорії універсальної взаємодії. Через універсальність взаємодії причини і наслідки постійно міняються місцями: те, що у даному разі, тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки. Це розкриває принцип детермінізму. Свобода людини неможлива без усвідомлення об'єктивних законів і вміння врахувати і використати їх практично, доцільно, узгоджуючи з ними суб'єктивну волю і дію.

Людському суспільству притаманний соціальний час і простір. Людина живе в умовах, створених нею самою – в культурі. В матеріальну і духовну культуру людства увійшли просторово-часові характеристики форм руху неорганічної та органічної матерії, які в знятому вигляді продовжують діяти у соціальному часопросторі. Наприклад, людина визначає пори року, добу відповідно до певних природних циклів руху. Хронологія природної історії підсумовує важливі геологічні та біологічні події від утворення Землі до появи сучасних людей. Але є інша хронологія – відкриттів і винаходів людини, зміни способів виробництва, культурних епох. Відлік історичного часу ведеться від Різдва Христового, тобто за певним духовним, культурним критерієм.

Соціальна організація суспільства характеризується просторово-часовою визначеністю – локацією, місцем, освоєним і окультуреним у деякий спосіб групою людей певної історичної доби. Простір, в якому живуть і діють люди, є «другою природою»,

обробленим, культивованим, організованим в різних формах в різні часи. Для людини простір – все, що охоплено її діяльністю, освоєно, як в природі, так і в минулій історії. А час визначається інтенсивністю, продуктивністю людської діяльності. Людство, на відміну від тварин, формує у своїй життєдіяльності особливу просторову сферу – культуру виготовлення знарядь праці, будівництва житла, виробництва продуктів життєзабезпечення, одомашнення диких тварин тощо. Ще давні греки дали цьому назву «ойкумена», що означає заселену і обжиту людиною частину землі.

З соціальним простором пов'язаний соціальний час – історія. Це не є якась однорідна хронологія подій суспільного життя, але його темп, інтенсивність, щільність взаємодії культур, народів, країн. Він вимірюється способами практичної діяльності людей і рівнем знань. Ритм суспільного життя лежить в основі категорії соціального часу. На ранніх стадіях історії суспільства ритми соціальних процесів були уповільненими, але їхня швидкість зростала у міру зростання темпів соціальної і культурної взаємодії. Збереження, передавання і наслідування, зміна здобутків попередніх етапів розвитку людства відіграє вирішальну роль у цій інтенсифікації. Темпи перетворень у житті суспільства, якими визначається соціальний час, мають тенденцію до постійного прискорення. Проблема цінності часу і якості людського життя у зв'язку з цим загострюється. Індивідуальне буття особистості є неповторним, і час життя людини не може витрачатися і забиратися заради задоволення негуманних, корисливих інтересів, як не повинно віддаватися і в жертву безособового соціуму.

Тема 2.2. Специфіка людського буття

1. Проблема людини в історії філософської думки.
2. Проблема походження людини.
3. Сутність та природа людини.
4. Проблема сенсу людського життя.

1. Проблема людини в історії філософської думки

З широкого кола питань, які піднімаються філософією, є одне з найдавніших, а саме: «В чому полягає сутність людини?» Ще в давньосхідній філософії була зроблена спроба визначити людину, її специфічні, переважно моральні, ознаки, що відрізняють людину від тварини.

У давньогрецькій філософії піднімалися питання походження, сутності, специфічних якостей, призначення людини. У питанні про походження людини виникають спочатку наївно-матеріалістичні концепції (Фалес, Анаксимандр). У вченнях про сутність людини в античній філософії домінувала **космоцентрична** концепція: людину розглядали як подобу космосу. Її суть була викладена **Демокритом**, який вважав, що людина є **мікрокосм** (малий світ), подібний до макрокосму (Всесвіту).

Вважається що античний антропологічний поворот починається у вченнях софістів і філософії Сократа. Софіст **Протагор** стверджував, що «Людина є мірою усіх речей». Тим самим він підкреслював, що будь-які знання, будь-які цінності, закони і звичаї відносні й повинні бути порівняні з людиною конкретного часу.

На противагу цьому Сократ розкрив здатність людини вбачати спільне у різному і виражати загальне в понятті. Завдяки цьому людина здатна поводитися свідомо, зі знанням загальних законів, які розкриває етика. Закликаючи людину «Пізнай самого себе!», **Сократ** наголошував, що самопізнання є основною метою і відмінністю людини від інших істот. Він вважав, що якщо людина знає, що є добро, то не буде робити зло, поводитись аморально, чинити беззаконня.

Давньогрецький філософ **Платон** сутність людини вбачав у її вічній і безсмертній душі, яка вселяється у тіло при народженні. Він вважав, що людина сприйнятлива до знання, і це є родовою відмінністю людини від тварини. А на видовому рівні людина відрізняється від тварини своїми зовнішніми особливостями. Платон вважав, що в силу того, що душа людини є безсмертною, а тіло смертним, людина є дуалістичною. Саме від Платона бере початок традиція протиставлення тілесного і духовного в бутті людини.

Давньогрецький філософ **Аристотель** вперше визначив сутність людини через її соціальні якості. В «Нікомаховій етиці» він зазначав, що «людина за природою є істота суспільна», а в «Політиці» писав, що людина – це політична істота (тварина). Значення такої характеристики величезне і зберігається до сьогодення.

В античній філософії робилися спроби виявити головну людську якість, яка суттєво відрізняє людину від інших живих істот. І більшість з філософів таку якість вбачали у розумі, мислячому пізнанні, здатності міркувати логічно. В Античності були намічені основні лінії філософського осмислення людини та визначено грані його істотних характеристик – природність, розумність, соціальність. Вони розглядалися з різних позицій – натуралістичної (Фалес), космоцентристської (Демокріт), логоцентристської (Сократ), соціоцентристської (Аристотель), що забезпечило комплексність у подальшому розвитку знань про людину.

У середньовічній філософії панувало теоцентристське розуміння людини: походження, природа, цільове призначення і все життя людини визначені Богом, який розглядався як абсолютне начало усього сущого. Середньовічні філософи розуміли людину як божественне творіння, яке займає проміжне місце між тваринами і Богом; богоподібну істоту, яка має розум і свободну волю та може розрізняти добро і зло. В середньовічній філософії людину почали розуміти як триєдність (дух – душа – тіло), в якій душа є божественною, тіло – гріховним, а дух – це зв'язок людини з Богом за допомогою віри, любові, надії, совісті. Найбільш послідовно середньовічні філософсько-антропологічні погляди представлені в працях **Августина Блаженного** та **Фоми Аквінського**.

У добу Відродження відновлюється віра у творчі здібності людини, що роблять її подібною до Бога, але реалізуються в земному житті. Сформувалася **антропоцентрична** та **гуманістична** установка, яка ставить людину в центр світобудови. Гріховність людського роду заперечувалася, відроджувалися ідеї античності про самоцінність людини, обстоювалося її право на щастя, свободу не в потойбічному світі, а в земному.

У Новий час на основі досягнень науки, змін в економічному ладі та політичних інтересах формуються спочатку пантеїстичні та натуралістичні (людина – вищий продукт природи, її втілення і подоба), а згодом логоцентристські (від logos – розум) уявлення про людину. Розум виступає як головна її особливість: людину робить людиною здатність

мислити реальність та діяти за законами розуму (Р. Декарт, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель). Згідно з вченням Р. Декарта, людина як поєднання двох незалежних субстанцій, з'єднаних в одне ціле Богом (нематеріальної душі й матеріального тіла), – це передусім мисляче Я («Мислю отже існую»).

У І. Канта визнання розуму в якості сутнісних ознак людини доповнюється також етичною складовою. Щоб зробити людину доброю, її потрібно виховувати, керуючись при цьому певними установками (так званий «категоричний імператив» Канта: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і до інших людей як до мети, але не як до засобу»).

У руслі критики раціоналістичного дуалізму Декарта і Гегеля виклав свою позицію Л. Фейєрбах. Він визнавав принципову відмінність людини від тварини, але не зводив її тільки до мислення, і розглядав родову сутність людини. Людиною можна вважати того, вважав Фейєрбах, хто володіє родовим – естетичним, моральним, релігійним, філософським і науковим змістом. Сутність ж людини виявляється лише в спілкуванні, у взаєминах між людьми, у взаєминах між я і ти, між чоловіком і жінкою.

У XVIII-XIX ст. на основі розвитку наук про природу поширюються також механістичний і натуралістичний підходи у тлумаченні людини. Натуралістичні тенденції виявилися у філософсько-антропологічних поглядах французьких філософів XVIII в. Ш. Монтеск'є пов'язував якості людини з кліматом, а Ж. Ламетрі вважав, що людина – це «годинниковий механізм», який сам заводиться. На жорстку детермінацію людини природою вказував П. Гольбах.

У XIX ст. набуває поширення також концепція соціологізму, згідно з якою обґрунтовується пріоритет соціальної складової людського буття. Одним із перших після античних філософів до соціологічного аспекту людського буття звернувся І. Фіхте. Він стверджував, що людина призначена для життя в суспільстві, її мета – досягнення згоди з усіма індивідуумами.

В руслі діалектико-матеріалістичного підходу людина постає як продукт розвитку власної праці, її технічних, технологічних, і соціальних компонентів. Історія розглядається як створення людиною самої себе як діяльної, культурної істоти, сутність якої – ансамбль суспільних відносин (К. Маркс). В спільній діяльності людина саморозвивається, змінює людина як продукт еволюції матерії і власної історії є істотою, яка є суспільною, а тому має свідомість і самосвідомість. Людина виділилася з тваринного світу завдяки праці, у якій природа перероблюється і стає культурою – другою, людською природою. Для неї характерні не тільки пристосування до навколишнього середовища, але і здатність цілеспрямовано змінювати природу, спрямовуючи її на досягнення суб'єктивних цілей, змушуючи служити людським інтересам і потребам. За своєю суттю людина є суспільна і дієва істота, що створює культуру і розвиває способи своєї матеріальної і духовної діяльності. Загальна тенденція історії суспільства полягає у розвитку цих сутнісних сил людини, тобто в соціалізації на основі практичного оволодіння досвідом всієї людської культури.

В некласичній філософії XIX-XX ст. замість розуму в поясненні сутності людини пропонуються інші чинники. Так ірраціоналістична філософія в основу пояснення природи та сутності людини поставила її психіку, емоції, інстинкти. Наприклад, волюнтаризм

розглядає людину крізь призму волі (у вченні А. Шопенгауера це «воля до життя», яка виражається у нескінченному прагненні до реалізації бажань; у вченні Ф. Ніцше – це «воля до влади», яка підпорядковує усі бажання, думки, почуття і вчинки людини. Екзистенціалізм розглядає людину у контексті існування, свободи, вибору, відповідальності, переживань (турботи, страху, надії на майбутнє) (М. Хайдеггер, Ж.-П. Сарт). Існування – це постійна зміна окремої людини у часі, яка виражається не у поняттях, а в почуттях, емоціях, переживаннях. Феноменологія пояснює людину як істоту, яка освоює світ відповідно до феноменологічної роботи свідомості (Е. Гуссерль та ін.). У герменевтичній філософії людина розглядається як істота, яка існує у світі суспільної комунікації та прагне до його розуміння за допомогою мови (Х. Г. Гадамер, П. Рікер та ін.). Для аналітичної філософії людина – це істота, межею якої та її справжньою природою є мова (Л. Вітгенштейн, Дж. Остін та ін.). Психоекзистенціальна філософія тлумачить людину як істоту, в якій несвідоме панує над свідомим (З. Фрейд та послідовники). Представники філософської антропології (М. Шелер, Х. Плеснер, А. Гелен) вважали людину духовною істотою, яка відрізняється від тварини ослабленням функцій інстинктів, розширенням сфери її волі, «відкритістю світу» та здатністю створювати штучні знаряддя.

Постмодерністська філософія розуміє людину як істоту, яка завжди відрізняє себе від прийнятих у суспільстві норм, бунтує проти одноманітного (Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар та ін.).

В сучасному інформаційному суспільстві поряд з проблемами біологічного виживання людини різко загострилися і проблеми соціально-психологічного плану: відбуваються руйнування звичних стереотипів життя, стандартизація унікального під впливом масової культури, різка переоцінка і зміна ідеалів, цінностей життя. Все це підводить до висновку про те, що людина може втрачати уявлення про власну ідентичність та про свою специфічність як людини.

2. Проблема походження людини

Питання походження людини розглядається релігією, а також різними науками, філософією, антропологією, історією, археологією та ін. Історично виникли різні гіпотези походження людини: міфологічна, релігійна, космічна, еволюційна, історична.

Міфологічна: міфи пояснюють походження людини родинним зв'язком з тваринами (тотемізм) або вказують на участь у створенні людини природних або надприродних сил. *Релігійна:* згідно релігійних вчень людина – це створіння Бога і його подоба. *Космічна* – поява людини на Землі пов'язується з участю представників інших цивілізацій. *Еволюційна* (Ж.-Б. Ламарк, Ч. Дарвін) – людина з'являється у ході еволюційного розвитку в органічному світі як найвища ланка в ланцюзі розвитку живих істот. *Історична:* людина сама себе створює в суспільному процесі розвитку праці яка полягає в активній взаємодії людини з природою, олюдненні природи і виробництві матеріальної і духовної культури.

У філософії питання походження людини розглядають в контексті єдиного процесу формування людини та суспільства (антропосоціогенезу). Це питання вирішується з матеріалістичних (наголошується роль праці в процесі антропогенезу) або ідеалістичних позицій (П.Т. де Шарден).

3. Сутність та природа людини

Як жива істота людина підкоряється загальним законам існування живої природи, тварин, і в той же час людина суттєво відрізняється від них. Сучасна наука визначає людину як *Homo sapiens sapiens*, що означає людина розумна, яка усвідомлює сам факт свого розуміння. На відміну від тварин людина має здатність усвідомлювати свою діяльність: її цілі, умови, засоби і способи, результати, а також змінювати їх. Продуктом людської діяльності є культура. У широкому розумінні культура (матеріальна та духовна) – це все, що створено людиною для її розвитку, а також сам процес створення; це продукт розвитку суспільства, сукупність матеріальних і духовних цінностей. В такому сенсі термін культура охоплює специфіку існування людини у світі. Тобто, культура – це те, що протистоїть природі як штучно створене середовище. Ще давньогрецький філософ Демокрит визначив культуру саме як «другу природу». К. Маркс назвав її неорганічним тілом людини. Це штучне предметне середовище включає в себе: мову, норми поведінки, звички, ідеї, вірування, систему цінностей, соціальну організацію, технологічні процеси й результати людської праці.

Таким чином людину відрізняє від інших живих істот наявність у неї культури та здатність створювати культуру, яка «трансляється і розвивається за рахунок мови, навчання й наслідування на базі перетворюючої діяльності» [Кривуля, 2010, с. 493]. Сутність людини розкривається саме через культуру. Ядром культури є традиція і новація, що утворюють «колективну пам'ять» та забезпечують спадкоємність. Засвоєння культури відбувається за допомогою соціалізації, складовими якої є виховання, навчання, освіта. Завдяки традиції кожне покоління передає культуру наступному поколінню, яке сприймає його новачійно.

Багато хто з філософів тяжіє до визначення сутності людини через поняття культури. Особливе місце в ученнях про людину XX ст. займає культурно-філософська антропология німецького мислителя Е. Ротхаккера. Він вважав головним, що відрізняє людину від інших живих істот, здатність творити, формувати культуру і бути її носієм. Тим самим у теорії Ротхаккера природне середовище людини відділяється від штучно створеного середовища, а культура розглядається у якості основного чинника виділення людини з тваринного світу.

Для людських дій характерним є те, що вони цілеспрямовані і ціннісно-орієнтовані. Людина має здатність усвідомлювати цілі власної поведінки та оцінювати свої вчинки й результати дій з точки зору належного. Ці специфічні якості людської природи формуються і підтримуються завдяки життю в суспільстві. Багато дослідників вважає, що за своєю природою людина є біосоціальною істотою, а за суттю – соціальною.

Якщо буття тварин детерміноване інстинктом, то людський спосіб буття визначається цілеспрямованою діяльністю. Новонароджений може реалізувати свою людську сутність лише в просторі культури. Впродовж розвитку людської особистості культура органічно стає частиною її натури. Мова йде про культурний шар в натурі людини: світ культурних форм (мистецтво, різні види знання, соціальні норми, цінності, засоби спілкування і суспільної діяльності), в яких індивід є суб'єктом творення і споживання. Надбання культури підтримують досягнутий рівень соціальності. Таким чином, людина є соціально-

культурною формою буття біологічної істоти виду *Homo sapiens*. В людині є два начала: природне і соціальне, спадкове і набуте в житті.

4. Проблема сенсу людського життя

Людина, як відомо, єдина жива істота, яка здатна усвідомлювати все своє життя в цілому і власну смертність, ставитися до них так чи інакше. В такі хвилини людину можуть охоплювати такі відчуття як розпач, страх, безпорадність. А далі людина починає задаватися питаннями про сенс життя. У категорії «*сенс життя*» відображується змістовна наповненість життя, розуміння свого призначення у світі (перш за все у соціальному світі), цільова спрямованість, ціннісна орієнтованість, те, заради чого варто проживати власне життя. Тільки сама людина може надавати власному життю сенс. Сенс життя має суб'єктивний характер, але може бути суспільно значимим, залежно від того, наскільки корисними для суспільства є цілі та ідеали, які ставить перед собою конкретна людина.

В історії філософії сформувалися різні точки зору на проблему сенсу життя. Умовно їх поділяють на оптимістичні та песимістичні.

1. Оптимістичне ставлення до сенсу життя виражене у тому, що людина є господарем долі, щастя, від неї багато у чому залежить, як прожити своє життя. Цей погляд представлений у філософії Аристотеля, Ф. Аквінського, Піко делла Мірандола, Ф. Бекона, К. Маркса, Т. де Шардена.

2. Песимістичний погляд на сенс життя виражений у тому, що людина вважається іграшкою незалежних від неї сил (природи, долі, суспільства), що не здатна змінити щось у своєму житті. Це точка зору Б. Паскаля, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, А. Камю, Ж. - П. Сартра.

Питання про сенс життя є вічною проблемою: воно знову й знову ставиться людиною протягом історії, отримує нові грані у духовному досвіді людства. Воно потребує особистого усвідомлення та вибору. Люди найчастіше зіткаються з ситуацією вибору у кризові періоди перебігу своєї біографії. Кожна людина повинна особисто пережити пошуки свого сенсу життя. При цьому йдеться про стратегічний вибір життєвого шляху або про вироблення загальної установки на життя.

Австрійський психолог і психіатр **В. Е. Франкл** вважав, що сенс життя людині не можна дати зовні, його треба віднайти кожному особисто. Все наше життя, за Франклом, має сенс і воно зберігає цей сенс за будь-яких умов і за будь-яких обставин (Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу // <https://www.rulit.me/books/lyudina-v-poshukah-spravzhnogo-sensu-psiholog-u-konctabori-read-465280-1.html>).

У процесі соціалізації у кожної особистості формується система ціннісних уявлень, на основі яких складаються її ціннісні орієнтації. Вони є сплавом раціонального й емоційного і регулюють діяльність людини у найбільш значущих ситуаціях. У системі ціннісних орієнтацій виявляється відношення людини до цілей життя та до засобів їх досягнення. Людина на основі своїх ціннісних орієнтацій визначає своє ставлення до світу, до себе, до суспільства. Вирішення питання про сенс життя залежить від світогляду, який визначає вибір ідеалу, мету, можливі засоби її втілення. Важливою складовою сенсу життя виступає обрання такої сфери діяльності, яка може забезпечити реалізацію сутнісних сил людини. Параметри сенсу життя задає історична епоха, конкретне суспільство. Отже, сенс

життя, його пошуки завжди передбачають вибір, можливість вибору мети, засобів її досягнення, діяльності згідно зі здійсненим вибором.

Тема 2.3. Філософське поняття свідомості

1. Історико-філософські концепції свідомості:
 - 1.1. Ідеалістичне розуміння свідомості.
 - 1.2. Матеріалістичне розуміння свідомості як вищої форми відображення дійсності.
2. Проблема походження, розвитку і сутності свідомості.
3. Структура свідомості, її рівні та функції. Суспільна свідомість та її форми.
4. Свідомість та самосвідомість.

1. Історико-філософські концепції свідомості

1.1. Ідеалістичне розуміння свідомості

Свідомість як одне з основних понять філософії, психології та соціології позначає вищий рівень духовної активності людини як соціальної істоти. Нематеріальне начало на протилежність матерії позначається у філософії поняттями дух, душа, свідомість. Якщо матеріалісти розуміють дух як продукт і функцію вищої форми руху матерії – суспільства, то ідеалісти саму матерію розглядають як прояв і втілення духа, який є самостійною сутністю і основою буття природи і суспільства. Отже так чи інакше вони приходять до вчення про створення природи і людини. Людське тіло і свідомість трактуються при цьому як прояви буття духу як єдиної першопричини всього сущого. Визначальною стороною духу в раціоналізмі вважається мислення, розум, а в ірраціоналізмі – щось дане поза мисленням: воля, безсвідоме, потяги, почуття, інтуїція, уява і т. п.

У біблійсько-християнській теїстичній традиції, у персоналізмі дух тлумачиться як особистісний абсолют і особиста воля – Бог, який створив з нічого земне буття і людину. В ортодоксальному християнському і мусульманському тлумаченні душа людини – це створене богом неповторне безсмертне духовне начало, частка божественного.

Уявлення про те, що свідомість – це результат діяльності або прояв якогось особливого нематеріального, безтілесного начала – «духу» або «душі», – є дуже давнім. Воно є основоположним у філософському ідеалізмі. В історії філософських вчень про свідомість вихідним пунктом був анімізм – уявлення про душу як особливу життєву силу, що мешкає в тілі людей і тварин (іноді й рослин) і покидає її під час сну або в час смерті. На основі цього вчення про віддільність душі від тіла склалися уявлення про переселення душ, а згодом і про безсмертя душі. Слово «душа» спочатку означало дихання (пневма), повітря; подих. Як філософське поняття воно виражало погляди на психіку людини, її внутрішній світ, що змінюється як потік суб'єктивних станів; в ідеалістичній філософії, психології, а також релігії душу визначають як особливу одиничну, індивідуальну, безтілесну нематеріальну сутність. Духовна субстанція, існуюча до і незалежно від тіла, з ідеалістичної точки зору, є джерелом почуттів, внутрішніх станів, бажань і думок людини.

Як індивідуальне «Я» – суб'єктивне духовне начало – душа трактується в давньоіндійській філософії. У давньогрецькій натурфілософії душа представлялася як частина космічної пневми. Ідея загальної одухотвореності космосу послужила основою

гілозоїзму – вчення про те, що все існуюче має душу. Платон, Плотін і неоплатоніки розвивали вчення про безплотну, безтілесну світову душу (псюхе'), яка розглядалася ними як універсальний принцип буття, для позначення якого згодом виникло поняття дух. Світова душа розглядалася як посередня ланка між чуттєвим і безтілесним космосом, що осягається розумом.

Згідно з матеріалістичним вченням Демокрита субстратом душі є найтонші, легкі та летючі матеріальні частки – кулясті атоми вогню. За Платоном, душа безсмертна, вічна, незмінна, і до свого сходження в світ чуттєвий при народженні людини вона перебуває в світі ідей, до яких вона причетна. Тому в земному житті людини ідеї відкриваються їй у душі, пригадуються, пізнаються. Платон протиставляє душу і тіло як дві різнорідні сутності. Тіло – розкладається і смертне, а душа – вічна і нетлінна. Згідно з ученням, викладеним в діалозі «Держава», на відміну від тіла, яке можна погубити, душі ніщо не може перешкодити існувати вічно. Якщо погодитися, що шкоди душі завдає порок і нечестя, то навіть і в цьому випадку залишається визнати, що порок не призводить душу до смерті, а просто псує, спотворює, перекидає і робить її нечестивою.

Аристотель розумів душу як універсальну, пластичну форму, форму всіх форм, ентелехію, тобто як активне доцільне начало живого тіла, невіддільне від нього, тому таке, що гине разом із тілом. Ентелехія (грец *ἐντελέχεια* «здійсненність», від *ἐντελής*, «закінчений» і *ἔχω*, «маю».) у філософії Аристотеля – то є внутрішня мета руху, закладена в ньому в прихованому до його здійснення; діяльне, формуюче начало речей, внутрішня сила, що потенційно містить у собі мету і остаточний результат. Наприклад, сила, завдяки якій з волоського горіха виростає дерево, з жолудя – дуб. Душа і тіло, за Аристотелем, відносяться одне до одного як форма і матерія, як актуальне і потенційне буття. Уявлення про людину як поєднання тіла і душі було непорушним у філософії та науці до XIX століття, її похитнули лише спільні результати розвитку таких наук, як ембріологія, палеонтологія, історія, етнографія, культурологія, психологія, фізіологія, нейрологія та ін., а також діалектична філософія і теорія розвитку.

В цілому дух в стародавній філософії визначався як безособове, космічне, інтелектуальне, об'єктивне начало усього сущого на відміну від суб'єктивного, індивідуального «Я», яке інтегроване в єдине в єдину духовну субстанцію. У пантеїзмі (вчення про те, що Бог є в усьому) душа вважається індивідуальним проявом загальної – єдиної субстанції (природної або надприродної). Якщо дух розглядається як субстанція (самобутнє, незалежне ні від чого буття, що саме себе визначає), то такий погляд є ідеалістичним.

Новоєвропейська філософія трактувала душу як внутрішній світ людини, як індивідуальну здатність виділяти і спостерігати свою суб'єктивність, спрямовувати на неї увагу (рефлексія), виявляти і фіксувати власні чуттєві, інтелектуальні, психічні стани, виробляти знання про них. Так, Декарт, погляди якого на субстанцію були дуалістичними, визначав свідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту свого власного внутрішнього світу, як особливу субстанцію, відкриту лише для споглядання її суб'єктом (той, хто протистоїть зовнішньому просторовому світу як споглядач). Суб'єкт як джерело мислення має самосвідомість, тобто виокремлює себе з усього сущого і на протигагу йому.. Відоме положення Декарта: «Я мислю, отже, існую». В цілому дух трактувався у

новоєвропейській філософії раціоналістично – як розум, мислення (глузд, розсуд і розум, оперування думками, логічні дії), інтелект, якому підпорядковуються чуттєвість і воля.

Інтелектуалістичне тлумачення духу характерне для всієї класичної філософії. У німецькій класичній філософії вперше замість поняття душі з'являється категорія свідомість. Основними проблемами дослідження свідомості стали її активність у відношенні до буття, історизм, діалектика чуттєвого і логічного, індивідуального і суспільного у свідомості. Для Канта визначальним у розумінні свідомості був апіоризм: чуттєве сприйняття і зміст індивідуальної свідомості визначаються ним як незалежні апіорні форми (такі, що передують досвіду), категоріями і принципами. Душа, вважав Кант, виходить за межі індивідуального досвіду – перебуває у сфері трансцендентальних ідей, що обумовлюють можливість людського пізнання. Гегель досліджував соціально-історичні форми надіндивідуальної свідомості народів (релігію, право, мораль, мистецтво, науку, філософію), які називав формами світового духу, завдяки розвитку якого суспільна свідомість стає предметом вивчення філософії. Згідно з Гегелем індивідуальна свідомість особистості – суб'єктивний дух – пов'язаний з об'єктивним і визначається історичними формами суспільного життя, які трактувалися Гегелем як втілення об'єктивного духу. Дух є сходинкою у розвитку ідеї, яка прокладає свій шлях в історії суспільства через діяльність держав, народів, особистостей у всесвітньо-історичному масштабі.

На основі діалектичної філософії Гегеля матеріалісти-діалектики розкрили свідомість як функцію суспільної практичної діяльності, що історично розвивається, тобто як функцію предметно-перетворюючої чуттєвої діяльності, суспільної практики, на основі якої людина взаємодіє з об'єктивною реальністю і усвідомлює її на протигагу собі.

У психології з середини ХІХ століття поняття душі значною мірою витісняється поняттям психіки. У ХХ столітті поширилось прийняте в психології інтроспективне трактування свідомості як іманентної духовної активності суб'єкта. Фрейдизм, біхевіоризм, філософія життя і т. ін. ігнорують провідну роль свідомості в поведінці людини, а на перший план висувають спонтанні, стихійні, хаотичні прояви безсвідомого, нерационального імпульсу, атракції, афектів.

Ірраціоналістичне трактування духу і душі значно поширилось завдяки волюнтаризму Ніцше і Шопенгауера, інтуїтизму (Бергсон, Лоський), екзистенціалізму та іншим філософським концепціям, в яких дух протистоїть розуму як вияв і влада волі, інтуїції, життєвої сили або екзистенції. Позитивізм ліквідує знання про дух з науки як метафізичну конструкцію, яка стоїть поза сферою наукового дослідження.

Для сучасних ідеалістів характерним є парадоксальний розгляд свідомості: з одного боку, свідомість видається очевидною даністю, яка наявна і дана у спогляданні, але в той же час, з іншого боку, вона здається чимось невловимим, непізнаваним – постулюється неможливість осягнення її мисленням. Це добре узгоджується з повсякденним мисленням: свідомість присутня в кожному нашому відчутті та сприйнятті, у зв'язуванні думок і співвіднесенні уявлень і понять, – і це не залежить від нашої згоди або контролю. Але хоча свідомість і здається чимось очевидним, вона незбагненна, бо зникає, вислизає, сковзає, випадає, виринається з наукового дослідження, не піддається розумінню, регулюванню чи керуванню. Проте, незважаючи на незбагненність свідомості, їй дається безліч різноманітних визначень, і в результаті термін «свідомість» вважають невизначеним і

неоднозначним. Наприклад, представник католицької теології П'єр Тейяр де Шарден вважає, що свідомість незбагненна – ми не в змозі її пізнати і зрозуміти, осмислити. Едмунд Гуссерль – німецький філософ, засновник феноменології, – також вважає, що з'ясовувати природу свідомості, шукати реальні закони, причини і умови її появи та існування, давати їй визначення безглуздо, натуралістично. На його переконання, «трансцендентальна суб'єктивність, або чиста свідомість, не підвладні силі нашої свідомості».

Ті, хто вважають свідомість чистою суб'єктивністю (французький філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму Жан-Поль Сартр, німецький філософ Мартін Гайдеггер), також приходять до незбагненності свідомості. Їхні аргументи зводяться до наступного: щоб її дослідити, треба залишатися в її рамках, адже вона ніяк не може вийти за свої межі для того, щоб поглянути на себе ззовні, побачити себе з боку, а без цього неможливе пізнання.

Таким чином, дослідженню свідомості ставиться певна межа, перепона. Згідно з Сартром, наприклад, необ'єктивована свідомість не може бути описана в термінах суб'єкт-об'єктних відносин. Межа вивчення свідомості – це сфера буття та екзистенції.

Іноді для дослідження свідомості в філософії їй протиставляють несвідоме як таке, що не є свідомістю, але визначає її (наприклад, французький етнограф, соціолог і культуролог, творець школи структуралізму в етнології Клод Леві-Стросс). При цьому мова розглядається як рушійна сила, яка переводить несвідомі структури в соціальні продукти. Мова береться в ролі базису, який виступає провідником впливу свідомості на життя людини.

Окреслені проблеми, що виникають в ідеалізмі, виявляються глухим кутом, шляхом у безвихідь. Це свідчить про те, що свідомість як філософська категорія, що виражає гранично загальний зміст, може бути досліджена і визначена у єдиний спосіб – тільки через протиставлення їй матерії як її протилежності, тому свідомість взагалі – це така протилежність матеріальному взагалі, яка виражає відображення дійсності у формі ідеального. Встановлення зв'язку даних категорій і буде їхнім взаємним визначенням.

Нерідко у навчальній і довідковій літературі свідомість зводиться до психіки і визначається як психічний стан або множина станів, особлива якість психічних актів. Психіка втілюється у вигляді культури, тобто в штучних неприродних формах, артефактах, створених людством у процесі його історичного розвитку. При цьому свідомість зображують як потік переживань, вражень, афектів тощо, який складається з окремих актів – сприйняття, спогадів, забування, бажання/небажання, роздумів та ін. Акт розглядається при цьому як те, що відбулося, – дію, що відбулась, прояв, подію та ін. Всі акти свідомості з такої позиції поділяють на три види: мислення, воління і емоційне переживання. Мислення – це один з актів свідомості, який полягає в оперуванні абстрактними поняттями, наприклад, рішення математичної задачі. Свідомість не дорівнює мисленню, не зводиться до нього, адже вольові акти типу «Я хочу» і «Я не хочу», «прагну або уникаю», емоційні акти типу «подобається – не подобається», «люблю» або «не люблю, ненавиджу», – це теж акти свідомості, а вони не є актами мислення. Ці акти йдуть від «Я», яке є центром психіки та її постійним, але невловимим спонукальним актором, діячем.

Зустрічається також визначення свідомості як стану психічного життя людини, що виражається в суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу і життя самого індивіда, а також у самозвіті про ці події.

У деяких навчальних виданнях [Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Видавничий центр «Академія», 2001. 576 с.], проводиться відмінність між явищами духовного життя людини і явищами свідомості. Неможливість звести духовне життя до свідомості обґрунтовується тим, що духовне життя охоплює як свідомі, так і підсвідомі процеси, які входять до складу душевного і духовного як його компоненти. Така підкладка, підбивка керує свідомістю ззовні, але лишається втаємниченою, прихованою, недоступною для пізнання і осмислення.

Поняття духовність виражає образ людяності, який не вичерпується інтелектом (глуздом і розумом), культурою мислення, рівнем знань і освіченістю. Духовність розглядають як ієрархію людських цінностей, норм, оцінок, смислів, цілей, яка висловлює ставлення особистості до інших людей, до суспільства, культурно-історичної спадщини, до ідеалів істини, добра, краси.

Такими є сучасні спроби ідеалістично визначити свідомість як самостійну сутність і особливу реальність поза її відносинами до матеріального буття, за його межами і поза зв'язком із ним.

1.2. Матеріалістичне розуміння свідомості як вищої форми відображення дійсності

Свідомість досліджується низкою спеціальних наук: в соціології, психології, лінгвістиці, педагогіці, фізіології вищої нервової діяльності, семіотиці, інформатиці, кібернетиці. Але на відміну від них філософія вивчає суть свідомості взагалі у її відношенні до матерії взагалі, до буття, до природи. Важливо зазначити, що протиставлення свідомості та матерії у філософії є відносним, а не абсолютним. Різниця ідеального і матеріального не є відділенням їх одне від одного, розривом і відокремленням, а передбачає розуміння єдності їхніх відмінностей, тотожність протилежностей, діалектичний взаємозв'язок між ними, перехід і взаємоперетворення. В результаті такого підходу до вивчення свідомості розвивається здатність свідомо формувати такі образи, уявлення, ідеї і поняття, які адекватні дійсності, тому дозволяють людині діяти доцільно і досягати поставленої мети, знаходячи для цього відповідні засоби і способи дії.

Вже перші матеріалісти вважали, що свідомість неможливо зрозуміти у відриві від мислячої матерії і розглядали її як атрибут матеріальної субстанції або функцію високоорганізованої матерії. Не слід при цьому зводити цю позицію до поглядів вульгарного матеріалізму, згідно з якими під мислячою матерією розуміється тільки мозок, який і розглядається як орган мислення. Свідомість трактується вульгарними матеріалістами фізіологічно – як здатність мозку відображати явища зовнішнього світу, тобто як результат діяльності мозку. Л. Фейєрбах зауважив з цього приводу, що мислить не мозок, а людина за допомогою мозку.

Якщо навіть розглядати не тільки мозок, але в цілому органічне тіло людини з усіма органами почуттів, то все одно не вийде вивести свідомість з їхньої роботи, тому що організм не може існувати ізольовано від життєво важливих для нього зовнішніх умов. Предмети і взаємодії, обмін речовин, необхідні для існування організму, існують в

об'єктивній реальності. Так, рослини виробляють органічні речовини за допомогою вуглекислого газу та енергії сонця в процесі фотосинтезу, потребують води та мінеральних речовин в ґрунті. У живій природі саме матеріальна взаємодія організму з середовищем вимагає певних функцій, необхідність виконання яких викликає в ході еволюції живого формування відповідних тілесних органів, завдяки яким здійснюються певні життєві процеси, що забезпечують існування даного організму. Наприклад, формування очей як світлочутливого органу відбувається в еволюції тварин, для яких світло виступає біологічно важливою умовою життєдіяльності. Нервова система і мозок також виникають як органи, необхідні в процесі певної матеріальної взаємодії організму і середовища.

Отже, і свідомість – це функція не мозку, а матеріальних взаємодій суспільства і природи в ході історичного становлення і розвитку людини. Свідомість – це суспільний продукт, який виникає і розвивається в спільно-розділеній діяльності людей, в процесі їхнього спілкування у практичній соціальній взаємодії. У відносинах між людьми, які складаються в ході створення ними соціокультурних умов життя, виробляються відповідні загальні уявлення, норми і установи, що регулюють їхню взаємодію з природою і між собою. Свідомість з'являється як особлива форма регуляції суспільної взаємодії людей у створенні культурно-історичної дійсності. І в цьому сенсі вона є суспільною функцією – функцією взаємин людей у суспільстві.

Свідомість – це те, що люди разом, спільно знають про реальність і чим вони керуються у своїй діяльності. Свідомість не дорівнює будь-якому психічному стану. Вона передбачає відділення людини від іншої людини в діяльності та виокремлення її з усього іншого як суб'єкта дії. Людини протиставляє собі те, що відрізняється від неї, тобто протиставляє себе усьому іншому, що не є людиною. Тобто свідомість виникає як функція суспільного ставлення людини до людини в процесі їхньої спільної діяльності. При цьому свідомість як суб'єктивна реальність виокремлюється з об'єктивної реальності та протиставляється їй як світ вражень, відчуттів, образів, внутрішніх переживань, бажань, мрій, фантазій, ідей та ін.

Свідомість не слід розглядати ізольовано – саму по собі. Вона існує лише у відношенні до об'єктивної реальності. І навпаки – дійсність необхідно розглядати у співвідношенні зі свідомістю, щоб пізнати і зрозуміти її такою, якою вона є. У філософському визначенні свідомість – це усвідомлене буття або буття, дане людині у свідомості, відтворене, представлене, репрезентоване в ній. Такий взаємозв'язок свідомості та буття виникає в суспільній системі відносин між людьми, яка складається в ході історії на основі матеріальної, предметної, продуктивної діяльності. Свідомість тільки так і може існувати: як деякий безперервний результат, «продукт», функція практики, яка потребує постановки цілей та спрямування до їх досягнення. Це такий спосіб її існування – у вигляді деякої відкритої єдності буття й небуття, тобто у постійному взаємопереході одного в одне. У діяльності людей, що має суспільний характер, відбувається як розрізнення, протиставлення свідомості та матерії, так і ототожнення їх – встановлюється зв'язок між ними, єдність.

Тому визначення матерії як філософської категорії для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у її відчуттях, яка відображається у почуттях, образах, ідеях, знаннях, існуючи незалежно від них, одночасно є визначенням свідомості як філософської

категорії для позначення процесу і результату відображення. Тобто і матерію, і свідомість можна визначити однією і тією ж формулою (і вже це вказує на зв'язок) – матерія є первинною по відношенню до свідомості, а свідомість вторинною, похідною по відношенню до матерії. І це вказує на те, що їхня тотожність є не абсолютним збігом, а є тотожністю відмінностей, єдністю протилежностей. Свідомість як ідеальне, виступає при цьому не як відчужений, пасивний, статичний продукт матеріального, який існує відірвано від нього – у вигляді деякої самостійної сутності. Свідомість як ідеальне виступає як те, що органічно входить в матеріальне як його функція, що постійно ним викликається, породжується і знову поглинається у русі – як те, що міститься в ньому, існує для нього і здійснюється через нього.

Породжена з матеріального – у практичній людській діяльності, свідомість не може претендувати на самостійну сутність, що знаходиться з буттям у зовнішніх відносинах, бо вона знаходиться з ним у внутрішній суперечливості як своє інше буття. А це означає – у тотожності протилежностей, що знаходяться у взаємопроникненні як сторони однієї і тієї ж сутності, однієї і тієї ж субстанції (матерії) при всій вторинності ідеального.

2. Проблема походження, розвитку і сутності свідомості

Отже, матеріалісти розуміють свідомість як вищу форму відображення дійсності. Відображення при цьому розглядається як загальна невід'ємна властивість – атрибут матерії. Відображення завжди є там, де є матеріальний рух, який реалізується через взаємодію, вплив і перетворення, перехід всього в усе. У граничному загальному філософському значенні відображення можна визначити як властивість матеріального руху відтворювати, репродукувати, реконструювати, наслідувати в процесі взаємодії особливості та властивості одних форм буття в особливостях і властивостях інших. У процесі універсального руху різні його форми переходять одна в іншу, взаємно зумовлюють одна одну, будучи тут причиною, там дією (наслідком), причому загальна сума руху, при всіх змінах форми, залишається однією і тією ж.

На взаємодії ґрунтується і предметно-практична, перетворююча, виробнича діяльність людини, яка сама виступає як універсальна форма матеріального руху, в якій відтворюються всі інші форми у вигляді засобів і способів виробництва та його результатів. На цьому засновано і людське пізнання. У ХІХ ст., коли сформувалася розгалужена система наук, було з'ясовано, що диференціація та класифікація наук залежить від освоюваних кожною з них видів руху. Кожна з наук виокремлює і досліджує деяку форму матеріального руху або ряд пов'язаних між собою форм руху, які переходять одна в одну. Отже, порядок виникнення і послідовність оформлення наук як самостійних дисциплін в історії пізнання є разом із тим класифікацією, розташуванням, внутрішньою залежністю самих форм матеріального руху.

Принцип зв'язку форм руху матерії є підставою для виділення типів відображення. Специфіка способу руху в тій чи іншій формі буття матерії визначає розрізнення форм відображення. Зв'язок форм відображення, їх наступність у процесі еволюції є передумовою виникнення свідомості.

1) Відображення у неживій / неорганічній природі повністю визначається механічними, фізичними, хімічними законами та має пасивний характер. Наприклад, зміна температури тіла в результаті нагрівання або теплообміну; механічний відбиток предмета

на воску чи слід каменю на піску; місячна доріжка на воді; тінь на стіні; роз'їдання (окислення, іржавіння) – руйнування металів в результаті хімічної або фізико-хімічної взаємодії з навколишнім середовищем і т. д.

Результат впливу одного об'єкта на інший в неживій природі не стає якимось орієнтиром для активності тіл. Сонячні промені нагрівають камінь, але це не породжує активності самого каменю, що полягала би, наприклад, у виробленні його рухової реакції на цей вплив або його орієнтування в навколишньому середовищі.

У живій природі взаємодія стає джерелом активності. Виникає зв'язок стимул-реакція (стимул – те, що спонукає до дій або до активної діяльності; реакція – відповідь на вплив, процес активного діяння). Жива рослина на відміну від каменю може тягнутися до світла, наче «ловити» його, орієнтуватися в напрямку руху сонця, повертатися слідом за ним, як це робить соняшник. Така здатність відображення, яка дозволяє орієнтуватися в умовах середовища і проявляти власну внутрішню активність при побудові рухової реакції на відповідний вплив зовнішніх умов, з'являється тільки у живих істот. Використання результатів зовнішнього впливу як орієнтиру, вектору для побудови власного активного руху в навколишньому середовищі характерне для живого організму. Камінь теж може котитися під впливом вітру або води, але він не вибудовує свою реакцію як власну внутрішню діяльність у деяких зовнішніх умовах. Він пасивний у своєму русі під впливом зовнішніх факторів. А живі організми не просто сприймають і відчують вплив зовнішніх сил, але змінюють свій стан у відповідь на цей вплив, тобто внутрішньо відтворюють його дію і активно будують свою реакцію/діяльність у відповідь на подразник і відповідно до його специфіки. Для живого організму результати зовнішнього впливу виступають як сигнали, орієнтири для вироблення активної реакції. Так, подразливість є здатністю організму реагувати у відповідь на дію певних подразників середовища. Наприклад, рослина закриває або відкриває свої пелюстки, згортає або розгортає листя під впливом світла і тіні, у спеку або у стужу. Реакція будується за рахунок процесів і енергії самого організму. Енергія зовнішнього подразника лише викликає цей внутрішній процес, активізує його чи гальмує. Чутливість як здатність організму сприймати подразнення, що надходять з навколишнього середовища або з власних тканин і органів, і реагувати відповідним чином на певний вплив власною активністю вдосконалюється або спрощується у процесі еволюції живого, спеціалізується, диференціюється і розвивається від елементарних до більш довершених форм.

2) Відображення в живій / органічній природі – це обмін речовин, подразливість, здатність відчуття і реагування, які визначаються не тільки механічними, фізичними, хімічними законами, але і законами біологічної взаємодії організму з іншими індивідами в межах виду, а також із середовищем, оточенням. Виникає принципово інший спосіб пристосування до умов існування для збереження і продовження життя. Його відмінність – це активне, вибіркове ставлення організму до середовища, у якому вирізняються умови існування саме даного виду живого. Наприклад, фотосинтез у рослин; рух головок соняшнику слідом за сонцем; зорова орієнтація у просторі у наземних тварин; реагування павука на вібрацію павутини, що йде від рухів мухи, яка потрапила у неї та ін.

Специфіка біологічної форми відображення полягає в тому, що у своїх вищих формах воно опосередковано нервовою системою та органами чуття. В еволюції біологічного відображення складається психічне відображення як наступна форма.

3) Подразливість, чутливість, психіка – це три ступеня формування психічного відображення у тварин.

Подразливість є однією з властивостей організмів, яка полягає у здатності організму виробляти спеціалізовану реакцію на дію подразника (стимулу). Подразниками для тварин можуть бути звуки, дія світла, механічні впливи, зміни температури і сольового складу води, їжа, рівень вологості, подразнення хімічними речовинами та ін.

Дії організму, спрямовані у відповідь на внутрішні, або зовнішні подразники, називають поведінковими реакціями, або поведінкою. Поведінкові активні реакції тварин на впливи навколишнього середовища проявляються у вигляді таксисів (спрямованих рухових реакцій організму у відповідь на вплив якогось чинника) і рефлексів (реакцій живого організму на подразнення рецепторів за участю центральної нервової системи). Рух може бути спрямований до подразника або від нього. Наприклад, одноклітинна тварина евглена зелена рухається в напрямку джерела світла, а інфузорія туфелька – у напрямку від кристалів кухонної солі.

Рефлекси поділяють на умовні та безумовні. Умовний рефлекс – це реакція на дію подразника, набута організмом у процесі індивідуальної життєдіяльності. Безумовний рефлекс – то є видова реакція на дію подразника, що є успадкованою і вродженою, вона набувається у видовій еволюції, передається спадково і зберігається протягом усього життя індивіда. Вперше ідея рефлексу була застосована до вивчення психічної діяльності І.М. Сеченовим. Фізіолог І. П. Павлов установив наявність умовних, або набутих, рефлексів. За О.М. Леонтьєвим, поява реакції на біологічно нейтральний стимул, який має для організму сигнальне значення, свідчить про виникнення чутливості – початок розвитку власне психічного відображення реальності.

Робота живого організму можлива тільки при наявності постійних змін самого організму. Коли організм відповідає на якийсь зовнішній вплив активним, тобто власним рухом, то здійснювана ним дія відбувається не за рахунок енергії даного зовнішнього впливу, але завжди за рахунок енергії часткового руйнування або зміни структури складових його матеріальних частинок, пов'язаного з падінням енергетичного потенціалу, тобто за рахунок енергії процесу дисиміляції, для якої є важливим баланс з асиміляцією як протилежним процесом. Речовина, яка розпадається в зв'язку з роботою організму, є власна речовина самого організму. Значить енергія або речовина, що надходить ззовні та може бути використана організмом, не прямо перетворюється в роботу, не безпосередньо, але попередньо засвоюється організмом, направляється в результаті діяльності самого організму на відновлення його власних тканин. Ця внутрішня робота організму, яка утворює і відновлює його власну речовину, і становить зміст протилежного дисиміляції процесу – асиміляції. Таким чином, принциповий цикл процесів, що відбуваються в організмі, може бути представлений у наступній схемі: зовнішня енергія, яка надходить в тій чи іншій формі в організм, перетворюється і засвоюється ним. Проте, для цього недостатньо, щоб організм піддавався відповідному впливу, залишаючись пасивним, але необхідно, щоб він сам здійснив деяку власну роботу. Ця активність може виражатися або

тільки у внутрішніх процесах, або також і в зовнішніх рухах, але вона завжди повинна бути. Ніякий процес органічного засвоєння неможливий поза живою, активною, діяльною речовиною. Так, наприклад, хлоропласт зелених рослин, за допомогою якого відбувається асиміляція вуглекислоти за рахунок енергії сонячних променів, перетворює променисту енергію сонця в хімічну лише в тому випадку, якщо він включений у живу клітину, що має певну будову. Ізольований хлоропласт, поміщений в колоїдний розчин, не здійснює такої трансформації.

Отже, енергетичний процес у живих організмах пов'язаний з розпадом і відновленням частинок самого організму, тобто завжди відбувається як процес дисимілятивно-асимілятивний. На противагу неживій машині, частини якої залишаються незмінними (якщо відволіктися від процесу зношування, яка не є істотною умовою її роботи), живий організм знаходиться в стані постійного самовідновлення.

Таким чином, факт органічного обміну речовин є фундаментальним для життя процесом відображення. Саме з цього факту випливають всі інші функції органічної матерії: підтримка життя, зростання, розмноження та ін. В його основі лежить загальна властивість будь-якого живого тіла – здатність самовідновлення, в цьому полягає особливість його існування. Якщо будь-яке неорганічне тіло в результаті взаємодії з іншим перестає бути тим, чим воно було, то для живих тіл їхня взаємодія з іншими тілами є необхідною умовою для того, щоб вони продовжували своє існування. Таким чином, перехід від процесів взаємодії в неорганічному світі до процесів взаємодії як форми існування живих тіл пов'язаний з докорінною зміною принципового відношення між процесом взаємодії і збереженням існування взаємодіючих тіл. Це відношення стає протилежним.

Ті специфічні процеси, які реалізують життєво необхідне, тобто активне, ставлення суб'єкта до дійсності, називається, на відміну від інших процесів, процесами діяльності. Будь-яка діяльність організму спрямована на той чи інший предмет, непередметна діяльність неможлива. Тому розгляд діяльності вимагає з'ясування того, що є її дійсним предметом, на що вона спрямована, тобто предмета активного ставлення організму.

Головна особливість процесу взаємодії живих організмів з навколишнім їх середовищем полягає, як ми бачили, в тому, що всяка відповідь (реакція) організму на зовнішній вплив є активним процесом, тобто відбувається за рахунок енергії самого організму. Властивість організмів приходити під дією впливів середовища в стан діяльності – подразнення, є фундаментальною властивістю будь-якої живої матерії; воно є необхідною умовою обміну речовин, а значить, і самого життя. Таким чином, для того щоб життя в його простій формі могло здійснюватися, необхідно і достатньо, щоб живе тіло мало подразливість до впливу таких речовин або форм енергії, які в результаті ряду наступних перетворень всередині організму могли б привести до процесу асиміляції, здатному компенсувати розпад (дисиміляцію) власної речовини організму, за рахунок енергії якого протікає реакція, що викликається самими цими впливами. Підкреслимо, що засвоєння з навколишнього середовища відповідної речовини або енергії, тобто процес асиміляції, здійснюється лише в результаті власної діяльності самого організму.

Кожного разу, коли здійснюється деякий зовнішній вплив, що приводить до асиміляції, то відбувається також і деяка дисиміляція, пов'язана з діяльністю організму,

викликанною даними впливом. Якщо при цьому асиміляція буде перевищувати дисиміляцію, то буде спостерігатися її зростання і після певної межі – явище розмноження. Якщо ж, навпаки, дисиміляція не буде компенсуватися асиміляцією, то буде спостерігатися явище розпаду організму, бо дефіцит асимілянтів, що надходять ззовні, буде в цьому випадку покриватися за рахунок процесу «самоспоживання» організму.

Подразливість як елементарна форма взаємодії з середовищем найпростіших організмів в подальшому розвитку модифікується в складні ланцюги процесів, що підтримують життя організмів, і виникають спеціалізовані, пов'язані між собою види подразливості, відповідні до різноманітних зовнішніх впливів. На основі ускладнення процесів обміну речовин відбувається також зміна загального типу взаємодії організмів і середовища. Діяльність організмів якісно змінюється: виникає принципово нова форма взаємодії, якісно нова форма життя. Подразливість розвивається не тільки в тому напрямі, що організми робляться здатними використовувати для підтримки свого життя все нові й нові джерела, все нові й нові властивості середовища, але також і в тому напрямку, що організми стають подразливими і відносно таких впливів, які самі по собі не можуть визначити (ні позитивно, ні негативно) асимілятивну діяльність, обмін речовин із зовнішнім середовищем. Так, наприклад, жаба орієнтує своє тіло в напрямку легкого шереху чи шарудіння, що доноситься до неї, тобто вона має подразливість до даного впливу. Але енергія звуку шереху, що впливає на організм жаби, на жодному з рівнів свого перетворення в організмі не асимілюється ним і взагалі прямо не бере участі в його асимілятивній діяльності. Інакше кажучи, сам по собі даний вплив не може служити підтримці життя організму жаби, навпаки, він викликає лише дисиміляцію речовини її організму.

У чому ж в такому випадку полягає життєва, біологічна роль подразливості організмів у відповідь на такого роду впливи? Вона полягає в тому, що, відповідаючи певними процесами на ці самі по собі безпосередньо життєво не значимі впливи, тварина наближається до можливості засвоєння необхідної для підтримки її життя речовини і енергії (наприклад, до можливості схоплювання або поглинання комахи, що шарудить у траві, речовина якої служить для організму їжею).

Чутливість. Психічне відображення – то є здатність організму відображати вплив навколишньої дійсності в її об'єктивних зв'язках і відносинах за допомогою внутрішніх процесів, у яких виробляється певне реагування на зовнішні подразники. Перший ступінь розвитку такого відображення – сенсорна психіка, яка пов'язана з появою подразливості до таких впливів середовища, які виконують сигнальну функцію. У поведінці живих організмів виділяються такі процеси зовнішньої діяльності, що опосередковують їх ставлення до життєво важливих властивостей середовища. Тобто виникає не зв'язок типу: тварина ↔ властивість середовища, що на неї впливає; а зв'язок типу: тварина ↔ залежність між певними властивостями середовища, або зв'язок одних властивостей з іншими. Сенсорна психіка на цьому рівні збуджується і спрямовується такими властивостями середовища, які прямо не збігаються з тими її властивостями, від яких безпосередньо залежить життя даного організму. Для павука, наприклад, вібрація павутини не є безпосередньо їжею, але вона виконує сигнальну функцію через те, що її викликає рух комахи, яка потрапила в неї і може бути їжею. Сама по собі вібрація, що

викликає діяльність павука, не є для нього життєво важливим подразником, але в нормальних умовах ця вібрація знаходиться в певному зв'язку з поживними речовинами комах, що заплуталась в павутинні, та залежить від її рухів. Тому вібрація сигналізує про попадання комах в павутиння і орієнтує павука в напрямку джерела живлення, тобто до епіцентру вібрації. Отже павук реагує на зв'язок тієї властивості середовища, яка безпосередньо впливає на нього, з тією властивістю середовища, яка задовольняє одну з його біологічних потреб, але не чинить прямого впливу на його органи чуття. Тобто утворюється ланцюжок впливів і павук реагує на одну з ланок, яка приведе його до їжі. Таке відношення між ланками опосередкування називають біологічним змістом впливу вібрації, яка є сигналом і орієнтиром для павука на шляху до їжі, але сама безпосередньо не дає поживних речовин. Можна сказати, що павук направляється по павутинню до вібруючого тіла комах в силу того, що вібрація придбала для нього в ході видового розвитку сенс їжі – тож служить сигналом наявності їжі.

На цій стадії розвитку психіки відображення дійсності має форму елементарного відчуття – форму чутливості до окремих впливів і властивостей (або сукупності властивостей) середовища через істотний зв'язок даної властивості з тими факторами, від яких залежить здійснення основних біологічних функцій організму, життєво важливих для нього. Ця стадія розвитку психіки охоплює ряд сходинок у розвитку тварин від деяких вищих інфузорій, до деяких черв'яків, ракоподібних, комах і, зрозуміло, до всіх хребетних тварин. Матеріальною основою розвитку чутливості організмів є зміна їхньої анатомічної організації: в межах сенсорної психіки відбувається диференціація і зростання кількості органів чуття; розвиваються спеціалізовані органи руху та органи зовнішньої діяльності, нервова система як орган зв'язку і координації.

Другий ступінь розвитку психічного відображення – *перцептивна психіка*. Це відображення зовнішньої реальності не в формі окремих елементарних відчуттів, а у формі відображення речей (предметне відображення, образ). Якщо раніше чутливість тварин була спрямована не на самі предмети, а на ті умови, в яких предмети об'єктивно дані в середовищі, то тепер у змісті діяльності виділяється сам предмет. Тобто дійсність, що оточує тварину, тепер відображається у формі більш-менш розмежованих образів окремих речей. Наприклад, якщо в акваріумі рибу відокремити від їжі перепорою, то вона почне огинати / обходити її після деякого числа пошукових рухів, спроб. Тут розділяються два компоненти діяльності: те, що відноситься до їжі, а також те, що належить до перешкоди, яка є зовнішньою умовою руху риби. Від першого залежать напрямок і результат дії, а від другого – спосіб її здійснення (шляхом обходу перешкоди). Цю компоненту діяльності, що відповідає умовам, в яких даний її предмет, називають операцією.

Якщо на стадії сенсорної психіки розрізнення властивостей речей було пов'язано з об'єднанням їх навколо значущого, домінуючого подразника, то на стадії перцептивної психіки вперше відбувається об'єднання, синтез властивостей як проявів однієї і тієї ж речі. Виникає здатність до інтеграції властивостей в єдиний цілісний образ речі.

На різних рівнях перцептивної психіки стоїть більшість існуючих нині хребетних тварин. Вважається, що перехід до неї був пов'язаний з переходом хребетних до наземного способу життя. Анатомо-фізіологічні зміни, викликані цим переходом, такі: зміна ролі та функцій дистантних органів чуття (зору, нюху, слуху та ін.); виділення серед органів чуття

домінуючих, провідних, які забезпечують інтеграцію зовнішніх впливів в образи (центральна нервова система з утворенням переднього мозку, а потім і мозкової кори, що вперше спостерігається у рептилій); розвиваються органи зовнішніх рухів – «природні знаряддя» тварин для бігу, лазіння, переслідування і лову, видобутку, подолання перешкод та ін., що впливає на кору головного мозку – рухові функції кортикалізуються. Виникають нові форми закріплення досвіду тварин – рухові навички або звичні операції (пам'ять і звичка). Змінюється також сенсорна форма збереження досвіду – у тварин тепер виникає чуттєве уявлення, сприйняття, включене в зовнішні рухові реакції та операції, що тягнуть за собою перебудову функцій пам'яті: формується здатність аналізу та узагальнення впливів в залежності від їхньої ролі в життєдіяльності тварини.

Третій ступінь розвитку психічного відображення – *стадія інтелекту* (або «ручного мислення»). На ній знаходяться вищі ссавці – примати, людиноподібні мавпи, які здатні: здійснювати двофазну діяльність щодо вирішення завдань у наочній ситуації; переносити знайдене одного разу рішення в нові умови; застосовувати в нових обставинах філогенетично (у родо-видовому розвитку) вироблені способи дії. Перенесення операцій здійснюється не просто за подібністю речей, аде й за подібністю відношень і зв'язків речей, які узагальнюються в ході діяльності з ними.

4) *Свідомість людини* як вища форма відображення виникає як функція суспільно-практичної діяльності людства в процесі історичного розвитку. Людська продуктивна перетворювальна діяльність також є формою відображення. Адже в ній відбувається взаємодія і взаємовплив природних сил, а також людських спільнот. Результатом цього стає обмін речовин між суспільством і природою, який опосередковується, регулюється і контролюється людиною за допомогою матеріальних засобів виробництва, а також за допомогою свідомості, мислення, пізнання і знання. При цьому сама людська діяльність змінюється, зумовлюючи нові форми культури.

В матеріалістичній філософії праця розглядається як процес взаємодії, що відбувається між людьми і природою, – процес, в якому людина опосередковує своєю діяльністю свій обмін речовин з природою. Пізнання, також будучи відображенням, виступає як процес історичного розвитку свідомості та мислення. В ході такого відображення змінюється і розвивається сама людина – її сили і можливості, здібності і потреби. Цей процес відображення виступає як історичний рух людського суспільства (соціальна форма руху матерії) від первинних форм культури до наступних.

Отже, свідомість є діяльнісним і суспільно-історичним відображенням об'єктивної реальності в формах людської культури, в мові, думках, знаннях, ідеях, теоріях тощо. Свідомість від самого початку є продуктом суспільства і результатом його перетворюючого впливу на природу. Тобто свідомість виникає в ході виробництва соціальних умов життя людей.

Свідомість з'являється там, де здійснюється сукупний рух взагалі, тобто відтворюється круговорот всіх форм матеріального руху, всіх видів взаємодії і перетворення руху. А це відбувається в історії розвитку способів людської діяльності – соціальній формі руху матерії. За визначенням матеріалістів-діалектиків, рух є способом існування матерії, отже, чимось більшим, ніж просто її властивістю. Не існує, і ніколи не могло існувати матерії без руху. Рух у світовому просторі, механічний рух менш значних

мас на окремому небесному тілі, коливання молекул як теплота, електрична напруга, магнітна поляризація, хімічне розкладання і з'єднання, органічне життя аж до її вищого продукту – мислячої людини, – ось ті форми руху, в яких – у тій чи іншій з них – перебуває кожен окремий атом речовини в кожен даний момент. Будь-яка рівновага або є лише відносним спокоєм, або сама являє собою рух в рівновазі, яким, наприклад, є рух планет. У своїй «Математичній механіці» Кірхгоф написав: «Спокій – це окремий випадок руху». Абсолютний спокій мислимий лише там, де немає матерії. Отже, не можна відокремлювати від матерії ні руху як такого, ні будь-якої з його форм, наприклад, механічної чи хімічної. Протиставити матерії рух як щось особливе, чуже їй, означає прийти до абсурду. Бо має бути щось, що рухається.

Для свідомого відображення властиві: історичний характер і походження з практичної діяльності, опосередкування працею і суспільними відносинами, а також мовою та її розвитком (другою сигнальною системою), універсальність, пізнання, об'єктивність, доцільність, нерозривність з самосвідомістю, активний творчий характер (передбачення, покладання цілей, прогнозування) тощо.

Активність свідомості полягає в тому, що відображення реальності у формі почуттів і думок, образів, уявлень, ідей, понять, – передбачає практичні дії людини і надає їм цілеспрямований характер, дозволяючи обмірковувати задум і виробляти найбільш підходящий спосіб його здійснення.

Прибічники матеріалістичної діалектики стверджують: «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але і творить його». Це твердження означає не те, що реальність прямо породжується свідомістю людини, походить з неї; і не те, що світ є довільним витвором людини, втіленням її задуму, вигадки, проявом особистого свавілля, примхи в волюнтаристичному сенсі. Це твердження має пізнавальне значення – за допомогою цілепокладання людина свідомо організовує і направляє свою предметно-практичну діяльність, доцільно перетворює світ за своїм задумом, створює, культивує такі форми буття, які стихійно, самі по собі в природі не виникли б, але виробляються людиною у формах культури.

Філософська категорія «ідеальне» виражає відношення мислення до буття, осмислення принципової відмінності між відображенням та відображуваним, образом і об'єктом. Ідеальне повсякчас співвідноситься з матеріальним через мову та інші знакові системи, продукти виробничої і культурної діяльності, воно є основою духовного життя людини та суспільства. Ідеальне – це аспект культури, її вимір, визначення, властивість. В історії філософії ідеальне має два альтернативні тлумачення: ідеалістичне та матеріалістичне. У засновника ідеалістичної лінії Платона ідеальне є основоположним принципом буття та мислення. Ідеї або ейдоси є первинними нематеріальними сутностями, прообразами реальних речей. Матеріалісти розглядають ідеальне як вторинне, похідне від матеріального, його функцію; як «1) суб'єктивний образ об'єктивної дійсності; 2) результат процесу ідеалізації; 3) те, що відповідає ідеалові» [Кисельов М. Ідеальне // Філософський енциклопедичний словник. За ред. В.І. Шинкарука. – Київ: Абрис, 2002. – с. 233].

Таким чином, філософське осмислення свідомості, на відміну від розуміння її іншими науками, полягає у вивченні суті свідомості у її відношенні до матерії, до буття,

до природи. Протиставлення свідомості та матерії у філософії є відносним, а не абсолютним. Різниця ідеального і матеріального не є відділенням їх одне від одного, розривом та ізоляцією. Це розрізнення, яке передбачає розуміння єдності їхніх відмінностей, тотожність протилежностей, діалектичний взаємозв'язок між ними, перехід і взаємоперетворення.

3. Структура свідомості, її рівні та функції. Суспільна свідомість та її форми

Розглядаючи структуру свідомості потрібно пам'ятати про умовність та відносність будь-яких логічних поділів. В свідомості можна виділити групи складових елементів відповідні до таких її сфер, як пізнавальна (знання, мислення, пам'ять), емоційна (емоції, афекти, пристрасті, почуття і самопочуття), мотиваційно-вольову (мотиви, інтереси, потреби). Але слід зауважити, що таку структуру може мати лише індивідуальна свідомість, що звужує рамки розгляду свідомості.

В структурі суспільства передусім слід розрізнити суспільну та індивідуальну свідомість. *Суспільна свідомість* — це сукупність політичних, правових, моральних, художніх, релігійних, філософських та наукових уявлень та ідей, концепцій і вчень, тверджень і теорій, які виражають суспільні відносини та устрій, а також такі їхні характеристики, що є спільними для певних соціальних груп або для суспільства в цілому на певній стадії його розвитку. Вона постає, по-перше, як результат об'єктивного процесу розвитку суспільства і наступності культур, по-друге, як програма, що керує діяльністю суспільства, по-третє, як основа духовного виробництва, по-четверте, як самоцінне духовне життя.

Носіями суспільної свідомості можуть бути: окрема особистість (ідеолог, політик, священник та ін.), соціальна група (рід, плем'я, нація, клас, конфесія, маргінальний прошарок, кримінальне угруповання тощо) або людство в цілому. Суспільна свідомість відносно духовного життя індивіда постає як щось об'єктивне, загальне, суперечливе. *Індивідуальна свідомість*, духовне життя окремої людини містить у собі елементи свідомості того суспільства і тих соціальних груп, членом яких вона є, а також неповторні індивідуальні риси. Суспільна свідомість освоюється особистістю в процесі соціалізації і стає унікальною для індивіда, соціальної групи порівняно з свідомістю всього людства. Особистість має певні політичні ідеї і переконання, моральні принципи, наукові погляди, художні вподобання тощо. А суспільна свідомість є чимось спільним для індивідів і окремих соціальних груп, інтегрує в собі здобутки багатьох поколінь і культур. Наприклад, Римське право є ідеологічним і культурним утворенням, яке стало засадничим чинником формування сучасного європейського права.

Важливе місце в структурі суспільної свідомості належить *масовій свідомості*. Для її розуміння важливі два аспекти: з одного боку, масова свідомість притаманна певним носіям (соціальним групам), а з іншого, вона інтегрує в собі духовно-ідеологічне й побутово-психологічне відображення об'єктивної дійсності, елементи теоретичної і буденної свідомості.

Буденна і теоретична свідомість характеризують ступінь глибини відображення дійсності. Причому буденна свідомість формується на основі повсякденного досвіду людей і містить у собі побутові емпіричні знання про об'єктивні процеси, загальноприйняті норми поведінки, погляди, настрої, звичаї, традиції, почуття, а

теоретична свідомість виходить за межі емпіричних умов повсякденного буття людей і виступає у вигляді науково обґрунтованої і логічної системи поглядів – це концепції і теорії (політичні, правові, етичні, естетичні, теологічні, філософські, наукові та ін.).

За рівнями відображення дійсності суспільна свідомість поділяється на *суспільну психологію та ідеологію*. Суспільна психологія являє собою сукупність уявлень, почуттів, настроїв, звичок, зумовлених традиціями і звичаями, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їхньої життєдіяльності та заломлюються через призму їхніх повсякденних інтересів. Вона виступає як безпосередня реакція на умови життя людини, яка є першим ступенем чуттєвого сприйняття всієї багатогранності суспільного буття. Важливою особливістю загального процесу формування суспільної свідомості є цілеспрямований розвиток соціально-психологічних стереотипів мислення та паттернів діяльності. В цьому процесі суспільна психологія виступає як стихійна, консервативна основа збереження і закріплення пережитків, забобонів, негативних стереотипів минулого в свідомості людей.

Ідеологія є сукупністю ідей, поглядів, вчень, що у систематизованій, логічній формі відображає соціально-економічний лад і суспільні умови життя людей. Вона є ідейним рівнем акумулювання духовних цінностей, які на певний час набувають чинності офіційної ідеології в державі або країні. З розвитком суспільства зміст пануючих ідеологічних принципів стає застарілим і перетворюється на ідеологічний диктат, духовне насилля над особистістю, маніпулювання її свідомістю, не залишаючи місця для індивідуальних проявів свідомості особистості. В перехідні, зламні часи історії таку ідеологію критикують і усувають, замінюючи іншою, прогресивною. Нова ідеологія зазвичай прагне утвердження духу суверенності та незалежності ідейних орієнтацій тої чи іншої соціальної групи, а також особистості, свободи визначення світоглядних ідеалів, припинення насильницького нав'язування будь-яких поглядів. Нова конструктивна ідеологія має адекватно відбивати буття, виходити з ідеалів гуманізму, вільної ідейної орієнтації та свободи думок. Межа між соціальною психологією та ідеологією рухлива і відносна.

Нарешті, *найважливішими елементами структури суспільної свідомості є її форми: політика, мораль, право, релігія, мистецтво, філософія, наука*. Форми суспільної свідомості виокремлюються внаслідок розвитку різних форм діяльності та відносин, їхнього морального, правового, політичного, релігійного, інтелектуального, наукового та ін. регулювання.

Релігійна свідомість є однією з найдавніших форм суспільної свідомості, яка підпорядкована конкретним суспільно-історичним умовам. Вона була пануючою формою суспільної свідомості в культурі Європи протягом більше двох тисячоліть – аж до епохи Реформації та Просвітництва. З розвитком правосвідомості, політичної, наукової, філософської, моральної форм свідомості, релігійна значно уступила свої позиції. Релігійна форма свідомості об'єднує в теологічних ідеях і вченнях образи, уявлення, почуття та переживання, спрямовані на священне, чудесне, що зумовлене вищим божественним, істинним буттям.

Моральна свідомість концентрує в собі етичні правила і вчення, що стосуються суспільно схваленої поведінки індивідів. Моральна оцінка рухається в полюсах добра і зла. Вищою формою моральної свідомості окремої людини є її моральність. Якщо моральність

ґрунтується на совісті, на усвідомленні взаємозв'язку добра і зла, гуманізмі, знанні, вона є проявом людської свободи.

Політика є сферою суспільних відносин і концентрованим виразом економіки. Політичні відносини – це відносини між класами, партіями, націями, конфесіями, іншими соціальними групами, а також державами, міжнародними союзами різних країн і т. п. Вони виникають тоді, коли формуються суб'єкти політичної діяльності, які мають політичну владу, керують державою з метою реалізації її інтересів. Предметом політичної діяльності є політичні відносини, інститути, норми, цінності, статуси, програми, в яких втілена і за допомогою яких функціонує публічна влада організованого в державу суспільства. Політична свідомість є сукупністю поглядів і настанов, ідей і вчень, що виражають політичні відносини, цінності, цілі, ставлення людей до держави, партій, суспільно-політичних організацій, розвитку, традицій і норм політичного життя. Політична свідомість містить політичну науку (теорії, концепції); політичну ідеологію (політичні цінності, доктрини, ідеали, програми, гасла); політичну психологію (політичні вподобання, настрої, думки тощо).

Війна є продовженням політики немирними засобами. Таким чином суб'єкти політичного процесу намагаються досягти політичних, економічних та інших переваг за рахунок один одного. Війни бувають громадянськими (всередині держави між класами, політичними блоками і релігійними конфесіями), локальними (між двома державами), світовими (між блоками держав), національно-визвольними (між метрополією і народами колоній в явних і неявних імперіях або їхніх відламках після розпаду). В наш час війни набувають світового, цивілізаційного масштабу, нових форм. Наприклад, на думку багатьох політологів і політиків, новою формою є тотальна війна проти міжнародного тероризму, його приборкання.

Політична свідомість відображає політичні відносини, політичну реальність і політичну діяльність. Вона вміщує в себе ідеологічний та психологічний аспекти. Перший з них пов'язаний з політичною ідеологією (системою поглядів, ідей, що відображають корінні інтереси певних соціальних спільнот і держав, міждержавні відносини), другий пов'язаний з політичною психологією (несистематизованими поглядами, почуттями, настроями, вподобаннями певних суб'єктів політичних відносин).

Політична свідомість тісно пов'язана з правовою свідомістю, а остання – з правовими нормами і законами. На відміну від моральної правова свідомість регулює суспільні відносини з позицій закону і виступає як сукупність вимог і норм, санкціонованих державою. Право є юридично оформленою системою загальнообов'язкових норм і правил поведінки людей. Взаємодія права з політикою сприяє її реалізації, формуванню правової держави та міжнародних правових відносин.

Поняття естетичної та художньої свідомості співвідносяться як частина і ціле. Естетична свідомість суспільства містить в собі всю сукупність норм, уявлень і смаків тої чи іншої епохи щодо мистецтва, архітектури, дизайну, моди тощо, сукупність естетичних оцінок художньої діяльності, її ідеалів, концепцій та вчень. Художня свідомість стоїть ближче до суспільних вподобань та ідеалів, уявлень і смаків мистецтва тої чи іншої історичної доби. Таким чином, поняття естетичної свідомості більш загальне, ніж поняття художньої свідомості.

Дійові можливості свідомості виявляються в її функціях, єдність яких забезпечує людський спосіб буття. Основними функціями свідомості є: інформаційна – забезпечення людини інформацією про стан та процеси дійсності; пізнавальна – отримання знань у вигляді предметних характеристик дійсності; цілепокладання – формування образу бажаного результату діяльності; організаційно-вольова – концентрує духовні та фізичні сили людини на досягненні мети і задоволення інтересів; контрольно-регуляторна – здійснення свідомого керування діями людини та їх коригування.

Серед функцій свідомості зазвичай називають пізнавальну, оціночну, регуляторну, цілепокладальну, прогностичну, комунікативну.

4. Свідомість та самосвідомість

У свідомості завжди дане ставлення людини до її власного буття, тому навіть на ранніх історичних щаблях становлення свідомість людини вже є усвідомленням найближчого середовища, що чуттєво сприймається нею, та її зв'язків з іншими людьми, а також з речами, що знаходяться поза індивідом, який починає усвідомлювати себе – свою відмінність від них.

У свідомості образ не зливається з переживаннями суб'єкта: те, що відображається виступає як те, що протистоїть суб'єкту, відділене від нього, існує в реальності незалежно від образу. Наприклад, усвідомлення якоїсь речі або іншої людини не зливається з думкою про неї, адже людина розрізняє саму річ (або іншу людину) та свій образ цієї речі (або образ іншої людини), співвідносить їх зі своїм уявленням. Людина також може дивитися на себе начебто очима іншої людини, з боку, бачити себе і свої дії відсторонено. Тобто свідомість відразу припускає самосвідомість – виділення людиною себе з дійсності, розрізнення себе та іншого.

Самосвідомість є усвідомленням особистістю себе, аналізом і цілісною оцінкою власних дій, почуттів, знань, думок, бажань, інтересів, мотивів, ідеалів, взаємин з іншими людьми тощо. В самосвідомості людина формує власний образ «Я» і ставлення до себе, здійснює самооцінку і самопізнання, прагне самовиховання тощо. Людина усвідомлює себе у співставленні з іншими людьми і суспільством – соціальними правилами, нормами, ідеалами, відносинами.

Таким чином, самосвідомість є важливим чинником критичного ставлення особистості до себе і до інших, постійного самовдосконалення людини.

Тема 2.4. Філософські основи пізнання

1. Пізнання як предмет філософського аналізу.
2. Види, рівні та форми пізнання.
3. Методологія наукового пізнання.
4. Проблема істини в філософії та науці.

1. Пізнання як предмет філософського аналізу

Проблему пізнання вивчає окремий розділ філософії, який називається *гносеологія*. Термін «гносеологія» походить від давньогрецьких слів «гносис» – знання та «логос» – вчення. Гносеологія (теорія пізнання) вивчає природу і можливості пізнання, його загальні

передумови, форми, ступені, методи, закони, результати; з'ясовує відношення знання до реальності, умови і критерії його достовірності та істинності. Як філософське вчення про пізнання загалом, гносеологія розглядає також пізнавальні здібності людини у її взаємовідношенні з об'єктивною реальністю.

Поряд з терміном *гносеологія* у філософії також використовують термін *епістемологія* (від грецького «епістема» – перевірене, достовірне, наукове знання), проте він частіше зустрічається в англо-американській філософській традиції. Епістемологія розглядає знання і його достовірність, істинність, будову, структуру, функціонування. Побутове знання, суб'єктом якого виступає окрема людина з її індивідуальним досвідом і поглядами, те, що древні греки називали словом «докса» (загальноприйнята думка), теж входить до епістемологічного дискурсу.

Пізнання – це процес відображення об'єктивної реальності в свідомості людини, результатом якого є знання про природу і людину, яке має форму не лише індивідуальних образів, уявлень та ідей, але і форму науки в її історичному розвитку. Цей процес не зводиться до розумової діяльності окремих індивідів, яка здійснюється за допомогою категорій і логічних операцій з поняттями в процесі міркувань. Він обумовлений суспільно-історичною практикою людства, її засобами і способами. Як суспільно-історичний процес пізнання має своєю основою предметно-практичну, перетворювальну діяльність людей, обробку і переробку природи і виробництво умов суспільного життя, культури. Практика є не тільки основою, але і кінцевим «пунктом призначення» отриманого наукового знання, а також критерієм істини, тому що сама ґрунтується на пізнанні, науковій теорії, і тим самим є випробуванням, перевіркою застосованих у ній знань.

Знання є результатом матеріальної взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання, яка має форму практики. Людська матеріальна продуктивна діяльність опосередковує відносини буття і свідомості як перехід об'єктивного в суб'єктивне і назад, як перетворення природного в суспільне, тобто як такий рух, через який здійснюється входження дійсності в пізнане, в знання. Можна сказати, що пізнання здійснюється як практична переробка дійсності в процесі її перенесення в свідомість, думку, знання, зрештою в наукове розуміння дійсності.

Знання – це суб'єктивний образ об'єктивної реальності; форма і спосіб діяльності суб'єкта пізнання з його практично даним об'єктом на певному етапі історичного розвитку суспільства. Якщо людство ще не має хімічної теорії горіння, але є вміння добувати вогонь тертям, то це – вже знання. Хоч воно ще і не наукове, але чуттєво-практичне знання. Тому знання виникає як соціокультурний, суспільний продукт, що історично розвивається в діяльності відображення, яка тою чи іншою мірою притаманна всім формам практичного і духовного освоєння світу (виробництву, обміну, релігії, мистецтву, моралі тощо). Знання наукове, що дає розуміння причинних зв'язків і законів об'єктивної реальності, оформлене в наукову теорію, є результатом історичного розвитку пізнання від явища до сутності, від однобічного, часткового, поверхового знання до всебічного, загального, глибшого.

Оскільки пізнання реалізується як розвиток знання, то воно є ступінчастим процесом виникнення та розв'язання суперечності між можливістю все пізнати й неможливістю зробити це враз, цілком і повністю. Об'єктом пізнання об'єктивна реальність стає тою

мірою, якою вона втягується в процес практичної діяльності суспільства, в переробку її людиною. Не будучи предметом діяльності суспільного суб'єкта, річ не виступає як об'єкт пізнання. Поняття «об'єкт пізнання» конкретизується в понятті «предмет пізнання». Сфера об'єктивної і суб'єктивної реальності, яка в той чи інший історичний період стає практичною потребою і предметом діяльності суспільного суб'єкта, називається *предметом пізнання*. В об'єктивну реальність, яка представлена в пізнанні завжди в особливій предметній формі, входить також саме людське суспільство і свідомість тою мірою, якою воно об'єктивується і підлягає переробці в ході історії. Мова йде про суспільну свідомість (політичну, моральну, релігійну, художню та ін.), яка у відношенні до індивідуальної свідомості виступає вже у статусі об'єктивної реальності.

Суб'єктом пізнання з історичної точки зору є діяч – суб'єкт практики, а це значить, суспільство в цілому, оскільки практика є спільною, суспільно-розділеною діяльністю людей. У кожен історичну епоху пізнання реалізується в діяльності тих чи інших спільнот, соціальних груп, які представляють інтереси суспільства в цілому і діють з позицій його інтересів, потреб і цілей, які виражають об'єктивну прогресивну тенденцію розвитку пізнання. Через їхню діяльність реалізується прогрес пізнання в конкретних соціально-історичних умовах настільки, наскільки вони висловлюють і представляють інтереси суспільного суб'єкта в цілому. Окрема особа, вчений, дослідник може розглядатися як суб'єкт пізнання тою мірою, якою в його діяльності делегована позиція соціального суб'єкта.

Протягом історії людства тою мірою, якою суспільство опановувало навколишню та свою власну – людську – природу, відношення «людина-світ» змінювалось, тим самим, розширювалось коло об'єктів дослідження і його результатів, а разом із тим і коло питань, які розглядала теорія пізнання. Необхідною передумовою пізнання є об'єктивне існування причинно-наслідкової залежності між явищами і процесами дійсності, стійких закономірних зв'язків. Але здійснює пізнавальну діяльність наділена свідомістю і розумом людина і, найголовніше, людина в результаті пізнавальної діяльності може відтворювати в думці, в науці, в практиці істотні характеристики навколишньої дійсності.

Наразі до основних проблем теорії пізнання відносять наступні:

- Чи можна пізнати світ в цілому?
- Чи можна пізнати щось до кінця?
- Що таке істина?
- Чи потребує істина авторитетів?
- Як суб'єкт пізнання взаємодіє з об'єктом пізнання?
- Що таке свідомість людини?
- Як можуть порозумітись два різні свідомості?
- Що таке розум?
- Як співвідносяться чуття та розум?
- Яку роль в пізнанні грають чуття, віра, інтуїція?

Звісно, коло гносеологічних питань не обмежується вищенаведеними. Проте ці та багато інших проблем найкращим чином можна зрозуміти розглянувши проблему історично, тобто так, як вона розвивалась та змінювалась в мисленні різних епох.

Проблема пізнавальних здібностей виникла ще в первісні часи, коли основою людської свідомості була міфологія. Відмінність між уявленням (як образом і зовнішнім спогляданням) та поняттям (як внутрішнім розглядом сутності) ми зустрічаємо вже в Давній Індії, проте раціонально зрозумілою вона постала лише тоді, коли в Давній Греції з'явилась теоретична форма свідомості – філософія. Саме в Античності філософія як раціональна форма освоєння світу протистояла релігії та іншим залишкам міфологічної свідомості.

Давньогрецька натурфілософія, поставивши проблему першопочатку світу, одночасно поставила проблему загального та способу його пізнання. Коли Фалес пропонує воду (рідину загалом) як основний першоелемент, вихідну стихію всього світу, що перетворюється в усі інші елементи і стихії, тим самим він пропонує спосіб пізнання, який не обмежується розгляданням зовнішньої форми предметів. Цю ідею розвинув його учень Анаксимандр, запропонувавши «апейрон» як безмежний, аморфний всезагальний початок світу, який непідвладний чуттям, а доступний лише для розуму. На думку Геракліта, пізнання прагне досягнути сутності, яку він визначав як «Логос» – основний закон світу, для того, щоб розуміти окремі явища світу.

Давньогрецький філософ Парменід з міста Елеї вперше чітко відокремлює істину, що спирається на розум, від погляду, думки, що спирається на чуття. Так, апорії Зенона, іншого представника елейської школи, демонструють, що чуттєве сприйняття руху значно відрізняється від його осмислення розумом. Цікаву ідею щодо чуттєвого пізнання висунув Анаксагор – пізнавати можна лише протилежним: холодне пізнається через гаряче, солодке через гірке і т. п. Піфагор головним у пізнання виділяв гармонію чисел і їх відношення.

Засновник ідеалізму Платон вперше відокремив ідею від речі; саме ідея – це предмет пізнання, оскільки вона є тим загальним, що втілюється в окремому предметі. Істина, за Платоном, існує лише в світі ідей, а світ речей, який досягається чуттями, є завжди оманливим. Схожої думки дотримувався Арістотель, проте його гносеологія виходить з чуттєвого досягнення дійсності шляхом абстрагування. Але пізнання причин і загальних законів реальності у нього є головним завданням наукового пізнання – саме воно протистоїть одиничному, даному в чуттєвому пізнанні. Так само він протиставляє умоглядну істину погляду, чиєсь думці (рос. - «мнению»), оскільки вона спирається на індивідуальне чуття. Тому теоретичне пізнання має бути самодостатнім, незалежним від чуттєвих фактів, що змушує Аристотеля розробляти таку науку, як логіка, вбачаючи в ній достовірний метод наукового пізнання.

Також в Античності зароджується скептицизм, який протиставлявся догматизму. Античні скептики критикували концепції інших філософів, але самі нічого не стверджували як остаточну істину. Вони вчили про ймовірнісний характер нашого знання.

Пізнання в філософії Середньовіччя та Відродження мало переважно умоглядний або споглядально-розумовий характер: філософів набагато більше цікавила картина світу в їхній голові, ніж реальна картина світу, і лише на порозі наукової революції XV-XVII ст. пізнання починає шукати основу в практичному досліді, експерименті. Разом із тим розвивалися математичні методи пізнання. Відповідно в гносеології досліджувалось співвідношення емпіричних і теоретичних методів науки, сполучення чуттєвого і

раціонального ступенів пізнання, індуктивної та дедуктивної логіки побудови наукової теорії.

В сучасному розумінні гносеологія зароджується в філософії Нового часу. Наукова революція епохи промислової революції оголила суперечності між схоластичним способом пізнання, що спирався на церковні догми, та новим способом пізнання, що спирався на досвід. При тому в цю епоху суб'єкт пізнання визначався як окремий індивід – вчений, дослідник. Таке уявлення відповідало індивідуалістичному характеру ранньої буржуазної доби, коли вважалося, що мислення відбувається в голові окремого індивіда. Це обумовлювалося розпадом общинного і цехового ладу Середньовіччя і зародженням «атомізованого» капіталістичного суспільства індустріальної доби.

Новий час ставить гносеологічні питання на перше місце в філософії. Головними теоріями пізнання були емпіризм та раціоналізм. *Емпіризм* вважав основним підґрунтям наукового пізнання досвід, який трактувався або як дослід, експеримент, дані якого обробляються методом індукції (Фр. Бекон), або як досвід взаємодії органів чуття з матеріальними речами в сенсуалізмі (Дж. Локк). В обох варіантах емпіризму чуттєвим формам пізнання віддавалась перевага над логічними. *Раціоналізм*, навпаки, ставить розум і логіку над чуттєвим пізнанням, вбачаючи в досліді лише підтвердження дедуктивних висновків. Емпіризм розробляли англійські мислителі Фр. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк та Дж. Берклі, раціоналізм – Р. Декарт, Б. Спіноза та Г. Лейбніц. Філософів перш за все починає цікавити природа науки і способи уникнення помилок в процесі отримання об'єктивного знання.

Ф. Бекон, засновник емпіризму, пише «Новий Органон», натякаючи, що аристотелівський підхід до пізнання – де істина отримувалась шляхом умовиводу, вже застарів, бо силогістика спрямована лише на доведення відомого, а не на відкриття нового. Натомість істину необхідно отримувати емпірично, тобто індуктивним методом виводити з даних досвіду, отримуючи нове знання. Органон, тобто інструмент, метод пізнання має слугувати науці, щоб отримувати істину. А відкриття і науки, своєю чергою, мають бути силою, яку отримує і застосовує у своїй діяльності людина. У критичній частині свого методу Бекон наголошує, що на шляху до істини нас чекають перепони, які він назвав «ідоли» («примари»: роду, печери, площі та театру), тому їх треба виявляти, знати і уникати.

В межах емпіризму зароджується *сенсуалізм* (від лат. *sensus* – відчуття, сприйняття). Засновником сенсуалізму вважають Дж. Локка, якому належить ідея «немає нічого в розумі, чого спочатку не було в почуттях». Тобто всі наші знання – це результат чуттєвого сприйняття (зовнішній досвід) і подальшої обробки чуттєвих даних в розумі (внутрішній досвід). Як бачимо, матеріальний світ при цьому є первинним (речі діють на органи чуттів людини, будучи джерелом пізнання), а ідеї – вторинними (виникають в розумі, який обробляє чуттєві дані). Проте абсолютизація індивідуального сприйняття в сенсуалізмі призвела до появи систем *суб'єктивного ідеалізму*. Його представники Дж. Берклі та Д. Юм вважали, що єдине достовірне, про що можна говорити – це наші відчуття, але ми не можемо точно стверджувати, чим вони викликані: предметами навколишнього світу чи нашою свідомістю. Чи існує реальний світ поза нашими органами чуття – це взагалі відкрите питання, на їхню думку. Як би дивно не виглядала така точка зору, але вона мала

продовження надалі. Так, на початку XX ст. у зв'язку з новими відкриттями у фізиці, що руйнували її застарілі теоретичні поняття, виник махізм – суб'єктивістський напрям у філософії науки, заснований Е. Махом. Він стверджував, що будь-який об'єкт пізнання – це комплекс відчуттів, і головне, що ми можемо пізнавати, – це наші відчуття.

Коли німецький філософ І. Кант спробував встановити межі людського пізнання – визначити так званий «чистий розум» як передумову пізнання, то в нього вийшло, що будь-який пізнавальний досвід можливий за умови наявності вбудованих в розум і наперед заданих в мисленні категорій, що передують досвіду – апіорних форм. А це означає, що наші пізнавальні здібності не безмежні, і людський розум ніколи не зможе до кінця пізнати сутність і досягти граничної загальності, оскільки він впадає в антиномії, намагаючись це зробити. Такий напрям в гносеології, який заперечує принципову можливість об'єктивного пізнання, зветься *агностицизм*.

Один з послідовників і критиків Канта, німецький філософ Г.В.Ф. Гегель перетворив теорію пізнання на діалектичну логіку, у якій мислити суперечність є нормою. Тим самим він розв'язав проблему антиномій і суперечливості розуму, яку не міг вирішити Кант за допомогою формальної і трансцендентальної логіки. Найголовніше, що в ідеалістичній формі пояснив Гегель – це бачення світу як процесу, а не чогось сталого, незмінного, раз і назавжди створеного. Хоч він і подав це як логічне розгортання об'єктивованого в природі та суспільній історії змісту теоретичної і практичної ідеї, яка існує поза індивідуальним розумом, але зумів при цьому відкрити найзагальніші закони розвитку всіх матеріальних та ідеальних речей.

Матеріалістично, тобто науково, Гегелівські відкриття пояснив К. Маркс. Завдяки йому ми знаємо, що не гегелівська Абсолютна Ідея рухає світ, а людська предметно-практична перетворювальна діяльність. Тобто суб'єктом пізнання є не окремо узятий індивід, як мислив метафізичний матеріалізм Нового Часу, а суспільство в цілому, яке розвивається завдяки зміні способів виробництва. Цей напрям пізніше набув назви діалектичний матеріалізм або матеріалістична діалектика.

Гносеологічні концепції неklasичної та постнеklasичної філософії тою або іншою мірою повторюють та поглиблюють гносеологічні ідеї класичної філософії. Також слід зазначити, що існують ірраціональні напрями у філософії, які критично ставляться до спроби раціонального пояснення світу в цілому і пізнання зокрема. Пізнання світу, на думку представників цих напрямків, відбувається не тільки і не стільки завдяки логіці та методології, скільки завдяки враженням, волі, емоціям, «просвітленню» тощо.

2. Види, рівні та форми пізнання

До основних видів пізнання належать *буденне, наукове, міфологічне, релігійне, художнє*.

Буденне пізнання передбачає отримання елементарних знань з повсякденного досвіду. Інакше його називають життєвим досвідом який накопичується та обмірковується роками, передається в побуті та життєвській взаємодії людей. Це поширені в культурі, узвичаєні, загальноприйняті знання. На їх основі людина формує образ найближчого оточення, картину реальності, будує відносини з іншими людьми, робить висновки про те, що можна робити, а що не можна, формує поняття користі і шкоди для себе та для інших. В результаті в свідомості складаються певні уявлення про причинно-наслідкові зв'язки та

переконання. Цим видом пізнання людина користується з дитинства і протягом всього життя. Проте, якщо особистий досвід індивіда не збігається із загальним і нічим не коригується, таке пізнання ризикує виявитися обмеженим, хибним або недолугим.

Наукове пізнання є спеціальною діяльністю, в якій використовуються наукові методи, логіка (встановлює причинно-наслідкові зв'язки), націлені на отримання об'єктивного знання. Воно має бути обґрунтованим належними засобами, доведеним, перевіреним, відтворюваним, несуперечливим, самокритичним та раціональним; мати засоби для відтворення об'єкту пізнання таким, який він є в дійсності, незалежно від думки авторитетів, ідеологічних, релігійних вподобань, поглядів тощо. Результатом наукового пізнання має бути розуміння законів об'єктивної реальності, виражене в поняттях, наукова теорія і способи її практичного застосування.

Міфологічне пізнання було притаманне первісній людині, проте у трансформованому вигляді існує і в сучасному світі. Давні люди осмислювали причинно-наслідкові зв'язки і процеси в навколишній природі у формі їх уособлення і чуттєвих антропоморфних образів. Вони вважали, що усім керують духи, а самі люди не мають ніякої сили перед стихією природи. Відповідно, образ їхнього мислення залежав від їхніх уявлень про духів та божеств, які уособлювали природні та соціальні сили. В сучасності міфологічне пізнання існує у вигляді міфологічних пережитків: забобонів, прикмет, віри в надприродні здібності, окультизму тощо. Викликання студентами «шари» перед сесією – приклад подібних пережитків, проте таких, що існують у вигляді кумедної традиції.

Релігійне пізнання – націлене на вивчення відносин людини з Богом, в образі якого уособлене людство, яким йому належить бути. У релігійній свідомості світ сприймається як створіння Бога, а усі процеси в ньому такими, що частково або повністю керуються його волею. Історично релігійна свідомість була в конфлікті з науковою, яка обстоювали свою автономію в процесі секуляризації за часів реформації.

Художнє пізнання – це осягнення дійсності через образи і символи, а не через поняття. Таке пізнання не піддається доказовості та логічному обґрунтуванню. Суб'єктом тут виступає художник, творча людина і сприйняття світу часто залежить від її внутрішнього стану. Проте, мистецтво, особливо класичне, розвиває фантазію та інтуїцію, тому для дослідника воно вкрай важливе.

Рівні пізнання. Пізнання розвивається від початкового – донаукового ступеня, до вищого – наукового. Спочатку пізнання уплетене безпосередньо в господарчу діяльність, в суспільну, практичну взаємодію між природою і людьми. З розподілом праці, її спеціалізацією відбувається відокремлення розумової праці від фізичної, виникає держава, ускладняється соціальна організація, що створює умови для поділу вже розумової праці та розвитку філософії як першої форми теоретизування і наукового дослідження. В розвитку філософського пізнання, засобів і способів практичної діяльності, складаються умови і суспільна потреба для диференціації наук.

Донаукове пізнання, що здійснюється в різних формах і видах людської діяльності, становить певну єдність чуттєвого і раціонального компонентів. Пізнання розпочинається в безпосередньому почуттєвому осягненні об'єктів та явищ, що реально існують та доступні для практичного досвіду людини. Основними формами чуттєвого пізнання є відчуття, сприйняття, уявлення, образне мислення, інтуїція тощо.

Раціональний рівень осягнення реальності – це логічне мислення, міркування, що регулюється законами традиційної або формальної логіки, яку започаткував Аристотель. Основні форми раціонального пізнання: поняття, судження, умовивід – так званий «здоровий глузд» або розсудок). В процесі пізнання чуттєвий досвід та його раціональне осмислення нерозривно пов'язані, переходять одне в одне в діяльності людини. На вищому теоретичному рівні знання набувають загальності у вигляді законів науки, створюються наукові теорії.

Розрізнення в інтелекті розсудку і розуму має довгу філософську традицію. Детальне дослідження рол розсудку і розуму в пізнанні здійснив І. Кант у «Критиці чистого розуму». Але І. Кант зробив висновок про пізнавальну обмеженість розуму, коли спробував синтезувати антиномії – однаково логічно вірні, рівною мірою логічно доведені але одночасно протилежні твердження, що взаємно виключаються. Звичайна формальна логіка виявилася тут безсилою. Натомість тут потрібна гегелівська діалектична логіка, яка здатна опанувати суперечності, не відкидаючи одну зі сторін, як неправильну.

Наукове пізнання відрізняється передусім своїми засобами і методами, що відповідають його двом основним рівням: емпіричному і теоретичному. Вони розрізняються за своїм об'єктом, методами, результатами.

Емпіричний (досвідний або дослідний) рівень наукового пізнання – це дослідження дійсності на рівні явищ, тобто форм прояву сутності в способах взаємодії об'єктів і процесів. На емпіричному рівні наукового дослідження використовуються специфічні пізнавальні методи, як от: спостереження, вимірювання, експеримент та ін. Основні форми фіксації результатів емпіричного пізнання – це опис, угруповання, систематизація і класифікація, індуктивне узагальнення та ін. В емпіричних дослідженнях відбувається аналіз отриманих даних за допомогою якісних або кількісних методів.

На цьому рівні відбувається накопичення відомостей про об'єкт, що досліджується, проходять визначення та систематизація фактів. Далі відбувається класифікація знань та їх первинне теоретичне узагальнення: вводяться поняття та позначення, виявляються закономірності у зв'язках об'єкту, що досліджується, з іншими предметами, виявляються загальні ознаки і підводяться певні висновки.

Таким чином емпіричний рівень з необхідністю переходить у теоретичний. Основним результатом і змістом емпіричного пізнання, що отримується в результаті чуттєвого досвіду, є науковий факт.

В структурі емпіричного пізнання також можна виокремити свої рівні. Первинним є збір масиву матеріалу і фіксація окремих досвідних результатів – одиничних спостережень, вимірювань, порівнянь, аналогій тощо. Наприклад, поодинокі емпіричні висловлювання, змістом яких є точний час, місце та опис умов і засобів спостереження.

На другому рівні емпіричного знання встановлюються наукові факти, здійснюється опис фактів дійсності спеціальними засобами. З'ясовується присутність або відсутність якихось подій, властивостей, відносин і т. п. у досліджуваній предметній області, кількісно визначається їхня інтенсивність тощо. Масив фактичного матеріалу обробляється, репрезентується, систематизується, подається наочно у вигляді графіків, діаграм, таблиць, систем класифікацій, математичних моделей тощо.

На третьому рівні емпіричного пізнання знання шукають різні види емпіричної закономірності: функціональну, статистичну, причинну, структурну, динамічну та ін.).

Четвертий рівень становить пошук логічного взаємозв'язку множини отриманих емпіричних законів і фактів. Наприклад, небесна механіка І. Кеплера, феноменологічна термодинаміка, перші спроби знайти періодичний закон хімічних елементів та ін. Як правило, емпіричні теорії формуються як різні гіпотетичні концепції, які ще не проникли в сутність досліджуваних об'єктів, а дають деяке емпіричне узагальнення описаних ними речей і процесів.

Теоретичний рівень наукового пізнання є дослідженням сутності об'єктів, їхніх причин і законів та ґрунтується на результатах емпіричного пізнання. Обробка емпіричних даних, їх подальше узагальнення у формі наукової теорії передбачає знаходження причинно-наслідкових зв'язків. На цьому рівні виділяються основні підрівні: постановка наукових проблем; висування і обґрунтування чи спростування наукових гіпотез; виявлення законів; виведення логічних наслідків із законів; побудова теорій; зіставлення різних теорій; теоретичне моделювання і прогнозування. а також.

В структурі теоретичного наукового дослідження виділяють процедури раціонального узагальнення, інтерпретації та розуміння, пояснення, передбачення та ін.; а також такі компоненти: сукупність теоретичних методів закони, теорії, моделі, концепції, вчення, принципи, та ін.

Зафіксовані в теорії наукові закони відображають об'єктивні, істотні, регулярні, повторювані, причинно-наслідкові зв'язки і залежності між явищами або процесами дійсності. Наприклад, закон теплового розширення тіл логічно сформульований у судженні: «Усі тіла при нагріванні розширюються». Наукові теорії формують наукову картину світу і науковий світогляд.

Опанування діалектичним теоретичним пізнанням є найголовнішою задачею гносеології. Саме вміння розуміти внутрішню логіку розвитку теоретичного знання дає можливість правильно визначити місце і роль будь-якого нового факту, а також правильно зрозуміти цей факт із загальнонаукових позицій. Очевидно, що в процесі пізнання емпіричний і теоретичний рівні взаємодоповнюють один одного.

Форми пізнання. *Чуттєве пізнання* відбувається за допомогою органів чуття, які у людини не є суто біологічними органами – людські чуття формуються суспільно-історично, в культурі, тому люди різних епох будуть по-різному сприймати навколишній світ і по-різному його пізнавати.

До форм чуттєвого пізнання належать:

Відчуття – це відображення в свідомості людини станів організму, а також окремих сторін або властивостей речей, що об'єктивно існують. Відчуття виникають в процесі впливу подразників на відповідні органи чуття. Наприклад, біль, зорові, слухові, смакові, тактильні відчуття тощо. Предмети навколишнього світу безпосередньо діють на органи чуття, внаслідок чого людина відчуває окремі властивості предмету – колір, форму, пружність, запах тощо.

Сприйняття – це відображення людиною об'єкту в його цілісності. В сприйнятті синтезуються різноманітні відчуття і виникає єдиний образ предмета. Воно слугує основою для формування уявлення. Наприклад, образ книги, яку ми беремо в руки.

Уявлення – це формування і збереження в пам'яті цілісного чуттєво-наочного образу речі, явища чи процесу, що можна пригадати у його відсутності. Це образ предмета без наявності самого предмета.

Окремо серед чуттєвих форм виділяють інтуїцію. Інтуїція – форма пізнання, в якій проявляється здатність безпосереднього розуміння істини без опори на логічне обґрунтування та докази. Або здатність углядіти рішення якоїсь проблеми без усвідомлення проміжних кроків у послідовному шляху її розв'язання. Як правило, це розвинута мистецтвом здатність бачити цілісний образ раніше його частин.

У зв'язку з усвідомленням обмеженості людських органів почуттів, які у своєму функціонуванні є вибірковими і мають певний діапазон чутливості, в історії філософії було підняте питання: чи не є обмежена кількість рецепторів і сила їхньої чутливості природними перешкодами для пізнання дійсності людиною? Відчуття, почуттєві сприйняття – джерело наших знань, але якщо цьому джерелу природою покладені певні межі, то чи не виступають вони і границями самого пізнання? Деякі філософи схилилися до позитивної відповіді на це питання. Звичайно, якщо вважати процес пізнання чисто природним і чуттєвим, а не суспільно-історичним явищем, а відчуття й сприйняття, не усвідомлені людським мисленням, вважати уже самим пізнанням, тоді нічого не залишається, як природну обмеженість органів почуттів приймати за межі людського пізнання. Але відчуття й сприйняття людини – це тільки фундамент знання, а не воно саме, це лише джерело пізнання, за посередництва якого суб'єктивний образ пов'язується з реальними об'єктами.

Реальне пізнання є суспільно-історичним процесом, воно відбувається під впливом соціокультурних факторів, акумулюється в практичному досвіді багатьох поколінь людей. А органи почуттів та відчуття окремого індивіда становлять тільки деякий необхідний мінімум, що забезпечує вихід людському знанню в об'єктивну реальність. У процесі пізнання і практичної діяльності люди створюють технічні засоби, штучні знаряддя, пристрої і приладдя, що долають природні границі органів почуттів, начебто продовжуючи їх. У міру історичних потреб, за необхідністю суспільна практика створює ці знаряддя як нефізіологічні органи людського тіла, як предметне тіло культури. Створення таких штучних засобів та їхнє використання людьми у спільній діяльності розвиває теоретичне мислення, що виходить в своєму досягненні предмета далеко за межі сенсорних даних органів чуття.

Раціональне пізнання відбувається завдяки мисленню. Воно властиве лише людині, є складним процесом відображення дійсності. Мислення – це процес оперування з такими логічними формами думки, як поняття, судження і умовивід.

Поняття – це форма думки, у якій відображаються загальні та суттєві властивості, зв'язки, відношення речей, процесів та явищ. Наприклад, поняття тварина, людина, організм.

Судження – це така форма мислення, у якій що-небудь стверджується або заперечується щодо сутності, властивостей, ознак речей, процесів тощо; або про зв'язки між річчю та її властивостями, про відношення між речами. Наприклад, науковий закон, сформульований італійським фізиком Амедео Авогадро в 1811 р., має форму судження:

при однаковому тиску і температурі однакові об'єми будь-яких газів містять однакову кількість молекул.

Умовивід – це форма мислення, в якій за певними логічними правилами з одного або більше суджень, які є засновками, виводиться нове судження, що є висновком. Наприклад: якщо $a > b$, $b > c$, то $a > c$. Умовиводи бувають: дедуктивні, індуктивні, за аналогією та ін..

Окремо можна виділити такі форми наукового пізнання, які є логічними засадами побудови наукової теорії. Це – наукова проблема, гіпотеза, ідея.

Елементарною ланкою наукового пізнання є науковий факт. Це достовірне знання, яке є узагальненням деякого класу окремих явищ. В науці фактом є не будь-який отриманий результат або фрагмент реальності, а той, що підтверджується практичною діяльністю людини, повторюється і відтворюється нею.

Наукова проблема – це логічна форма теоретичного пізнання, що виражає усвідомлення невідомого і подальший перехід від знання до незнання і далі – до нового знання, чим визначається спрямованість наукового пошуку, логічна вісь наукового дослідження, в результаті якого виявляється це те, що необхідно було знайти і зрозуміти. Будь яке наукове дослідження містить постановку проблеми та є її вирішенням.

Наукова гіпотеза – це ймовірне вирішення наукової проблеми. Це попереднє знання, що передбачає певну закономірність. Гіпотеза є науковим припущенням, що відкриває нове і є несуперечливим та простим. Отже, наукова гіпотеза є формулюванням обґрунтованого припущення про ймовірний закономірний зв'язок явищ. Це таке обґрунтоване припущення, яке передбачає процес перевірки його вірогідності, виведення і перевірки наслідків з нього, виявлення нових фактів. Гіпотеза є теоретичною формою осмислення масиву фактів, формою переходу від пізнання окремих фактів до пізнання законів, від одного досягнутого рівня знанням до іншого, вищого. Припущення в гіпотезі має бути вірогідним такою мірою, щоб було можливим або довести реальне існування передбачуваного, або спростувати зміст гіпотези.

Ідея – це логічна форма синтезу знання, що надає не тільки теоретичного зв'язку знанням про об'єкт, але й здійснює зв'язок теорії із практикою. Тобто ідея дає також знання шляхів і засобів втілення науково-теоретичних результатів у дійсність, знання про їхню практичну реалізацію. Наукова ідея становить фундамент певної наукової концепції чи теорії, у якій знання синтезується в єдину систему, даючи цілісне розуміння досліджуваного предмета і його зв'язку з практикою.

Вищою формою узагальнення й розвитку наукового знання, що має систематизовану логічну форму, дає розуміння об'єкта в його сутності, закономірності, необхідності є *наукова теорія*. Відображення в логіці понять об'єктивної, причинної, необхідної залежності між явищами об'єктивного світу називається *науковим законом*. Логічна форма пізнання, що відображає об'єкт у його універсальних взаємозв'язках і закономірностях, є *науковим принципом*.

Теорія дає цілісне відображення закономірностей певної сфери дійсності у формі наукової системи понять, законів, принципів. Будь-яка теорія має постулювати вихідні положення, з яких за законами логіки виводяться всі інші положення. Теорія складається з емпіричної бази (дані спостережень та експериментів), теоретичних положень,

методологічних компонентів та вкладу дослідника. Для науки теорія – це базова форма її існування.

3. Методологія наукового пізнання

Метод (грец. – спосіб пізнання) – це спосіб досягнення певних результатів в пізнанні та практиці, який включає в себе пізнання об'єктивних закономірностей. Він дозволяє людині найбільш раціональними способами свідомо організувати пізнавальну діяльність у визначеному напрямку для досягнення наміченого результату. У науці метод – це система положень, принципів, категорій та законів, які слугують у як засоби здійснення дослідження. Методологія – це вчення про організацію, засоби та методи практичної та теоретичної діяльності, її система принципів та способів організації.

Якщо виходити з розрізнення емпіричного і теоретичного рівнів наукового пізнання, то методи класифікують відповідно: розрізняють емпіричні і теоретичні методи науки. Якщо здійснювати класифікацію за критерієм ступеня загальності, то методи наукового пізнання поділяють на часткові або спеціальні, загальнонаукові та найзагальніші або філософські.

Найзагальнішим є філософський рівень методології, який функціонує у вигляді гносеології та гносеологічної теорії методу, загальної системи принципів діалектики, які формують науковий світогляд і концепцію світової науки, тобто основні вихідні теоретичні положення, які затвердилися в науці й які рівною мірою важливо засвоїти всім науковцям. Філософська, або фундаментальна методологія визначає загальну стратегію, принципи пізнання.

Загальнонаукова методологія використовується в переважній більшості наук і базується на спільних для всіх наук принципах дослідження. Частково-наукову методологію становить сукупність специфічних методів кожної окремої науки. Наприклад, метод спектрального аналізу в хімії.

Емпіричні методи застосовуються у дослідному вивченні об'єкта дослідження. До них належать спостереження, опис, вимірювання, порівняння, аналогія, узагальнення, класифікація, моделювання, дослід/експеримент. Треба звернути увагу на те, що до емпіричних методів у даному поділі віднесені також і деякі логічні форми і операції, які можна віднести і до теоретичних методів, бо вони є міркуванням. Так, аналогія – це умовивід про подібність об'єктів у певному відношенні на основі їхньої схожості в ряді інших відношень. Узагальнення, класифікація, порівняння і опис по суті є логічними операціями розуму, які необхідні в емпіричному пізнанні. Їхня відмінність від теоретичних методів є спірною. Адже до теоретичних зазвичай відносять такі методи, як аналогія, екстраполяція, абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, ідеалізація, формалізація, моделювання, аксіоматичний, гіпотетичний, історичний, системний, структурно-функціональний, класифікація, типологія тощо.

Щоб вийти з цього утруднення, деякі гносеологи пропонують виділити ще методи, які застосовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях досліджень (аналіз і синтез, індукція і дедукція, інтуїція, моделювання, абстрагування тощо). Але це некоректний поділ, бо він є нечітким, тобто не відповідає вимогам до логічної операції класифікації. З огляду на це більш прийнятною видається класифікація відповідно до об'єкту і предмету дослідження. Тоді зрозуміло, куди віднести такі методи, які зовсім

відсутні в розглянутих класифікаціях, а саме – метод збігу історичного і логічного, метод сходження від абстрактного до конкретного, адже вони спрямовані на дослідження змін і розвитку тих чи інших явищ.

Спостереження – це цілеспрямоване та планомірне сприймання досліджуваного явища і фіксація його результатів у спеціально розробленому протоколі з подальшим аналізом їх; це науковий спосіб збору інформації. Розрізняють безпосереднє спостереження – за допомогою органів чуття, та опосередковане – за допомогою технічних засобів.

Вимірювання – це процедура визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру.

Порівняння – метод, за допомогою якого встановлюють схожість та розбіжність між двома (або більше) об'єктами. Він полягає у зіставленні предметів або явищ дійсності з метою встановлення подібності чи відмінності між ними, а також знаходження спільного або розбіжностей.

Експеримент – це штучне відтворення природних умов у яких відбувається контрольований і цілеспрямований вплив на досліджуваний предмет. Експеримент може бути відтворений за умови дотримання усіх вихідних положень. Особливістю цього методу є те, що дослідник активно втручається в процес і регулюють його.

Опис – це фіксація засобами мови чи іншими графічними способами, символами результатів спостереження чи експерименту.

Загальнонаукові методи інакше називають загальнологічними.

Аналіз – розкладення предмету дослідження на складові з метою виявлення ключового компонента в системному зв'язку.

Синтез – з'єднання окремих частин предмета чи сторін в ціле. Протилежний аналізу.

Індукція – рух думки від пізнання окремого до загального.

Дедукція – виведення часткового або одиничного з загального положення. Протилежний індукції.

Теоретичні методи опираються на раціональне пізнання. До них належать:

Абстрагування – відволікання від інших властивостей предмета в процесі пізнання з метою поглибленого розгляду певної його сторони.

Формалізація – відображення об'єктів за допомогою символів (слів, термінів, формул).

Ідеалізація – максимальне відволікання від усіх реальних властивостей предмету з одночасною гіперболізацією ознак, які не можна реалізувати в дійсності (матеріальна точна, ідеальний газ тощо).

Узагальнення – встановлення загальних властивостей і відношень, виявлення загального поняття, що відображає суттєві ознаки. За допомогою узагальнення відбувається класифікація.

Моделювання – метод заміщення досліджуваного об'єкта аналогом, подібним до оригіналу за рядом властивостей і характеристик, що цікавлять дослідження. Моделювання застосовується тоді, коли пряме вивчення об'єкта або неможливо (через дуже малих чи великих розмірів), або пов'язані з непомірними затратами. Моделі – це

предмети, явища, процеси, які заміняють об'єкт пізнання (оригінал) і є джерелом інформації про нього.

Історичний метод – ґрунтується на вивченні виникнення, формування, розвитку і тенденцій об'єктів у хронологічній послідовності.

Логічний метод – відтворена в логіці думок історія об'єкта, що вивчається. Це – дійсна історія, але теоретично узагальнена та звільнена від усього випадкового, несуттєвого.

Метод збігу логічного та історичного – розкриває процес виникнення й розвитку предмета, яким він є в дійсності, таким, що збігається з історією його осмислення. Логіка пізнання предмета починається з його максимально зрілої та найбільш розвиненої форми. У її дослідженні ретроспективно розкривається і відтворюється історія розвитку предмету, а також історія розвитку розуміння даного предмета від його первинної до вищої форми.

Метод сходження від абстрактного до конкретного – метод теоретичного дослідження, що полягає в русі думки від вихідного поняття, що містить однобічне, неповне знання – абстракцію, і тому виконує роль вихідного пункту сходження, через послідовні етапи поглиблення й розширення пізнання до результату, що дає цілісне, всебічне відтворення в теорії досліджуваного предмета. При цьому в теорії відтворюється історичний рух пізнання від одиничного до універсального, від часткового до загального, від окремого до цілого.

4. Проблема істини в філософії та науці

Істина в науці визначається як об'єктивний зміст знання, відповідність думки дійсності. Це філософська категорія, що позначає ідеал наукового знання, а також спосіб досягнення цього ідеалу. Істина протиставляється омані/заблудженню.

Омана – невідповідність знання дійсності, розходження суб'єктивного образу предмету з його об'єктивним прообразом. В омані абсолютизується якесь знання, яке є лише окремим фрагментом, відносним результатом процесу пізнання, але береться як остаточне і повне. Тобто знання завжди становить єдність істини і омани, які можуть переходити одна в іншу. Наприклад, оmanoю може стати істина, яка вже втратила свою актуальність та історичну конкретність через нові відкриття або винаходи.

Питання про істину було поставлене в філософії ще за античних часів. Ще елєати і софісти вказували на недостовірність чуттєвих знань. Платон ототожнював істину з ідеями, оскільки чуттєвий світ речей – недостовірний. Арістотель визначав істину як відповідність судження реальності. Середньовічні теологи взагалі позбавляли права на істинність все, що поза божественним словом і створінням. Відродження та Новий час «повернули істину на землю», але гостро постало питання про шляхи її досягнення і критерії. Підсумував цю епоху І. Кант, який показав, що природа істини нерозривно пов'язана з критерієм істини. Критерій істини – це спосіб, за допомогою якого встановлюється відмінність істини від омани. Агностицизм принципово заперечував досягнення істини людським розумом. Діалектичний матеріалізм витлумачив загально-історичну суспільну практику людства як головний критерій істини. Питання про предметну істинність людського мислення зовсім не питання теорії, а практичне питання. На практиці людина доводить істинність, тобто дійсність і міць свого мислення.

Основні концепції істини. *Класична або кореспондентська.* Її запропонував Аристотель, який казав, що «істина – це відповідність знання (чи думок) дійсності» (термін «кореспонденція» означає відповідність). До проблем класичної концепції істини відносять: питання природи дійсності, що пізнається, питання характеру відповідності думок реальності та питання критеріїв істини. Кореспондентська концепція істини найбільш поширена серед науковців і називається класичною.

Когерентна концепція визначає істину як узгодженість суджень між собою в межах якоїсь системи (когеренція – узгодженість суджень за формально-логічними правилами). Питання істині зводиться до проблеми когерентності, тобто саме узгодженості, несуперечності в логічній системі формалізованих знань.

Прагматична концепція розглядає як істину те, що корисно. Якщо певні наші переконання роблять нашу дію ефективною, ведуть до успіху, вони є істинними. Як писав типовий представник даної концепції американський філософ Ч. Пірс, «істина – згода абстрактного твердження з ідеальною межею, до якої нескінченне дослідження призвело б мислення вчених».

Операціоналізм визначає зміст понять не властивостями речей, а операціями у застосуванні цих понять. «Ми не знаємо значення поняття доти, доки не визначимо операції, які використовуються нами чи нашими колегами щодо застосування цього поняття у певній конкретній ситуації» (П. Бріджмен).

Конвенціональна концепція за критерій істини приймає угоду між вченими (конвенція – це угода). Критеріями вибору тих чи інших аксіом, що лежать в основі теорії, є зручність використання та простота. Один із засновників цієї думки був математик Анрі Пуанкаре.

Наукова істина.

Наука прагне досягти об'єктивності у своїх результатах. *Об'єктивна істина* – це такий зміст знання, який не залежить ані від думки конкретної людини, ані від розуму усього людства. Така істина – це мета наукового пізнання в його розвитку. Але пізнання є також шляхом появи і подолання омани/заблудження, що виникає з необхідністю, тому що суб'єкт пізнання змінюється в ході історії суспільства і сама об'єктивна реальність змінюється, рухається, у тому числі під впливом діяльності людства. До того ж і пізнання є процесом, окремі результати якого людина може відривати від цілого, виривати з того загального зв'язку, в якому існує об'єкт дослідження, і абсолютизувати у цій відірваності. Внаслідок цього виникає суб'єктивізм і об'єктивізм у розумінні наукової істини, що фіксується в різних концепціях.

Суб'єктивна істина залежить від свідомості та особливостей суб'єкта пізнання. Межує з поняттям суб'єктивної реальності. Дуже часто така істина для індивіда може мати більше значення, ніж об'єктивна.

Відносна істина – це неповне, часткове знання про предмет. В науці, як правило, відповідає певному історичному стану розвитку суспільства.

Абсолютна істина – складається з відносних істин і доповнюється в розвитку пізнання та подолання обмеженості оманливого знання, утворюючи інтегроване цілісне знання про предмет. Таке знання ніколи не може бути заперечене, бо зберігається і збагачується в розвитку знання.

Втім, істина завжди конкретна для свого часу і місця – не буває абстрактних істин. Істина має враховувати конкретні умови існування певного явища або предмета, вона завжди буде залежати від умов, місця, часу, пізнавальних засобів суб'єкта тощо.

Тема 2. 5. Філософське осмислення соціального буття

1. Особливості буття соціального. Проблема побудови теоретичної моделі суспільства. Суспільство як система.
2. Форми організації суспільного буття. Матеріальне та духовне виробництво.
3. Поняття соціальної структури суспільства.
4. Поняття інформаційного суспільства.
5. Єдність та розмаїття всесвітньої історії. Лінійна та нелінійна модель історичного часу.
6. Філософія глобальних проблем.

1. Особливості буття соціального. Проблема побудови теоретичної моделі суспільства. Суспільство як система

Однією з головних категорій соціальної філософії є суспільство. Семантика поняття «суспільство» багатогранна. Передусім суспільство розглядається як сукупність форм спільної діяльності людей, які історично склалися. Як певний етап у розвитку людства чи держави можна розглядати первісне суспільство, феодальне суспільство, буржуазне, капіталістичне суспільство тощо. Суспільство також можна розглядати як систему, до складу якої належить уся сукупність умов соціальної життєдіяльності людей, їхні відносини між собою і з природою. Люди завжди намагалися зрозуміти зміст і сенс свого існування; відповісти на питання: чому відбуваються зміни у суспільстві, яка роль людини, її свідомості в цьому процесі? В різні історичні епохи формувалися свої уявлення про суспільство, які було покладено в основу різних соціологічних концепцій.

Натуралістичні концепції суспільного життя були притаманні філософії Нового часу. В них суспільні явища пояснювалися діями природних факторів (фізичні, географічні, біологічні тощо) та враховувалися ті особливості людини, які визначають її як природну істоту, а, саме, раса, стать тощо. Таку точку зору поділяли Т. Гоббс, К. Гельвецій, Г. Бокль, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Ще на початку XVII століття Г. Гроцій (1583-1645) висунув ідею рівних природних прав людей, зокрема на життя і самозбереження. Він прагнув знайти моральний початок суспільства і такого природного права, яке могли б прийняти всі люди. Наприклад, всі повинні визнати, що кожна людина не повинна намагатися заподіяти шкоду іншим, а також зобов'язана припиняти будь-яке порушення прав іншої людини. Соціальна аксіома Гроція: людина за своєю природою – вільна істота, призначена для життя в суспільстві, якому передує життя людей у «природному стані». Запровадження політичних прав та угод є початком розвитку суспільства, оскільки на них ґрунтується регулювання соціальної взаємодії та держава. Введення поняття «природний стан людей» стало центральним у новочасних концепціях держави і суспільної угоди. Вихід з природного стану полягає в організації суспільства, яке може існувати лише на узгодженні різних інтересів людей. Але досягти цього можна тільки на шляху штучної домовленості, яку закріплює, забезпечує і

охороняє держава. Таким чином замість природних законів через утворення держави вводяться закони штучні – суспільні.

Так, філософи XVIII століття по-різному тлумачили поняття природного стану і суспільної угоди. Представник англійської філософії Т. Гоббс розумів суспільну угоду як добровільний договір між особами, які її укладають, і які добровільно та назавжди погоджуються передати свою природну свободу монархові або колективному правлінню, при цьому вони отримують захист своєї власності, утвердження законів та особисту безпеку. Таким чином, в наслідок суспільної угоди суспільство поділяється на підданих, які не отримують навіть частки політичної влади та суверена, який її отримує повністю.

Французький мислитель Ж-Ж. Руссо розмірковував по іншому, для нього природна свобода є невідчужуваною, оскільки вона притаманна сутнісній якості людини, не мати свободи на його думку, означає не бути людиною; формуючи на підставі суспільної угоди політичне утворення, люди не відчужують, а, навпаки примножують власну свободу, вона перетворюється на невід’ємну частину загальної волі всіх учасників угоди.

На думку Руссо, не тільки суспільство поділяється на підданих і суверена (розподіл функцій), а також кожен з учасників угоди зазнає внутрішнього розподілу (суверен і підданий). Кожна людина, як член конституційованого політичного утворення сама приймає повноправну участь у створенні законів і сама, як підданий, повинна їх виконувати. Таким чином, люди підкоряються не зовнішній волі суверена, а загальній волі, яку вони спільно виробили як громадяни. Дотримання цього принципу, вважав Руссо, могло б стати основою законного і твердого політичного устрою. Законність визначається тим, що не порушується нічия природна свобода (на думку Руссо, громадянин за необхідності може відмовитися від суспільної угоди, а зібрання громадян може її скасувати). Громадяни самі приймають закони, які потім вони ж і будуть виконувати в якості підданих, це дає можливість приймати ті закони, які задовольняють суспільство, і які, за потреби можуть бути замінені на кращі, або повністю скасовані [Хома О. Трактат Ж.-Ж. Руссо «Про суспільну угоду». С. 223-224. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous06.htm>].

Дехто з прибічників натуралістичних концепцій суспільства орієнтувалися на вивчення природнокліматичних факторів, що визначають існування суспільства, його розвиток. Визначалося, яким чином природне середовище впливає на політико-економічний розвиток народів та їхню долю. З точки зору цих концепцій, людина є, по-перше, природна істота, а по-друге, постає як окремий індивід – «соціальний атом», відповідно суспільство – це поєднання індивідів, соціальних атомів, кожен з яких націлений лише на власні особисті, приватні інтереси. З регулювання природних індивідуальних інтересів походить природа держави, принципи її побудови, засади внутрішньої і зовнішньої політики тощо.

Такі натуралістичні підходи знайшли своє продовження у концепціях XX ст., які трактують суспільство як продовження природних і космічних закономірностей. Думку про те, що хід історії та долі народів підпорядковуються космічним ритмам та сонячній активності, підтримували А. Чижевський, Л. Гумільов. На особливості впливу природнокліматичного середовища наголошував представник географічної школи в соціології Л. Мечніков, зокрема він намагався довести вирішальну роль річок, морів та океанів у розвитку історичних цивілізацій. Еволюцію природної організації людини, її генофонд

розглядає соціобіологія. Суспільство розглядається як вище, але не сааме вдале створіння природи, а людина постає як найнедосконаліша жива істота, яка генетично прагне насилля та руйнації. За К. Ціолковським це призводить до посилення загрози самому людському існуванню та визначає можливість його переходу в інші, космічні форми буття.

В ідеалістичних вченнях людина розкривається як одухотворена істота, відірвана від природи, а духовна сфера суспільного життя визначається як головний та самостійний чинник існування та розвитку суспільства. У такому тлумаченні сутність суспільства вбачається у комплексі тих чи інших ідей, вірувань, уявлень тощо. Цей підхід до суспільства найчіткіше розкрито у філософській системі Ф. Гегеля. Абсолютний дух за Гегелем самоусвідомлює себе в якості свободи в людській історії, а життя суспільства, історичний процес визначаються духовними факторами: Абсолютною ідеєю, думками, волею держави і окремих особистостей.

У релігійних концепціях головна ідея полягає у провіденціалізмі, божественній передвизначеності суспільного життя, кінцева мета, джерела і рушії якого наперед задані Богом. Так, такі релігії як буддизм, християнство, іслам, що належать до світових та національних, такі як індуїзм, конфуціанство, іудаїзм дають свої трактування суспільного ладу і державного устрою.

Всі розглянуті, а також деякі неназвані, теорії суспільства не є повністю і остаточно істинними, оскільки вони відображають лише певні сторони тієї багатогранної найскладнішої реальності, яка визначається поняттям «суспільство». Таким чином, різні методологічні підходи зумовлюють існування багатьох визначень суспільства: Гоббс, Руссо, Шпенглер, Барт розглядають суспільство з позицій політичної угоди; як сукупність локальних цивілізацій суспільство трактував Тойнбі, Данилевський; як доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство тлумачили Ростоу і Белл; як формаційне – Маркс; як суспільство «сталого розвитку» – М. Дробноход; найрізноманітнішими є також неklasичні концепції суспільства – «світове», «планетарне», «відкрите-закрите» тощо.

Філософія розглядає розвиток суспільства як результат свідомої цілеспрямованої спільної діяльності людей, як суспільно-історичний, закономірний процес, де розвиток суспільства відбувається не лише на об'єктивних засадах, але є і результатом суб'єктивної діяльності людей. Люди є творцями історичного процесу, суб'єктом соціально-історичних змін і перетворень.

2. Форми організації суспільного буття. Матеріальне та духовне виробництво

Суспільство є синтезом зв'язків і відносин, в яких індивіди об'єднані в певну цілісність. Поняття «суспільство» вживається в соціальних теоріях для позначення системи, елементами якої є взаємовідносини між людьми. Суспільство знаходиться в постійному русі, змінах і розвитку, що в цілому постає як соціальна форма руху матерії, як конкретно-історична форма, що визначається певним рівнем розвитку виробництва, характером обміну і споживання, а отже є формою буття людини.

В сукупності суспільних відносин проявляються сутність людини і сутність суспільства. Постає питання, що вони собою становлять? Це відносини, які складаються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності в економічній, соціально-політичній і духовній сферах. Людина як суспільна істота формується, діє і розвивається тільки в системі суспільних відносин, які вона і визначає. Об'єднання людей у різних видах

діяльності, утворює певні спільноти (класи, народності, нації тощо), взаємини яких становлять суспільний взаємозв'язок, цілісний соціальний організм на певному конкретно-історичному етапі його розвитку. Суспільні відносини поділяються на матеріальні, які досі формуються незалежно від волі й свідомості людей, і духовні або ідеологічні, які складаються на основі певних ідей (правових, соціально-політичних, релігійних, моральних тощо).

До матеріальних відносяться виробничі (торгівельно-економічні) базові відносини. Вони виникають між людьми в процесі виробництва матеріальних благ і складаються незалежно від їхнього бажання. Характер їх визначається рівнем розвитку продуктивних сил суспільства, засобами і способом виробництва, які зумовлюють продуктивність праці. Вони є первинними щодо духовних сфер діяльності. Виробничі відносини суспільства є його економічним базисом. Духовні відносини формуються в результаті поділу праці та на основі формування певних ідей, які відображають суперечності, що зумовлюються характером виробничих відносин, тобто є залежними від економічного базису, відношення між матеріальною і духовною сферами суспільства має опосередкований характер.

Духовні відносини утворюються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності, вони поділяються на правові, політичні, моральні, художньо-естетичні, релігійні, пізнавальні, соціальні та інші відносини. Але є такі суспільні відносини, які не можуть бути лише суто матеріальними, або тільки духовними. У них багато чого переплітається. До них належать, наприклад, класові, національні, сімейно-побутові. Саме вони є основою соціальної структури суспільства.

Носієм усіх суспільних відносин виступає людина, діяльність якої містить у собі суперечність – здатність визначатися наявним буттям і здатність змінювати його. Людина виступає вирішальним фактором усіх змін у суспільстві. Першим кроком виходу людини з тваринного світу була спільна праця і виготовлення знарядь, а за їх допомогою – засобів задоволення матеріальних і духовних потреб. Це вимагало використання людьми свого досвіду, здібностей, співробітництва індивідів, їхньої кооперації, співпраці, спілкування, що сприяло формуванню суспільних відносин. Обґрунтування вирішальної ролі матеріальних, виробничих відносин, дало змогу здійснити науковий аналіз усієї соціальної структури суспільства, вивчити процес його розвитку.

Суспільство, згідно історико-матеріалістичної концепції визначається засобами, способами і формами матеріального виробництва і обміну, від яких залежить структура суспільства – соціальний лад, правові, політичні, релігійні та ін. відносини між людьми. Тобто матеріалістичне вивчення суспільства ґрунтується на принципах історизму, розвитку, детермінізму, згідно з якими виявляються об'єктивні рушії суспільних змін. Формування суспільства розглядається як природно-історичний процес розвитку суспільно-економічних формацій, кожна з яких визначається певним рівнем взаємодії людей з природою, суспільним поділом праці та її продуктивністю. Природознавство вивчає об'єктивні закони розвитку природи, а матеріалістичне дослідження суспільства розкриває об'єктивні закони історії людства. Але при цьому не відкидається і не заперечується суб'єктивний фактор в історичних змінах, тобто свідомо, цілеспрямована діяльність людей. Отже, згідно з матеріалістичним розумінням історії в основі суспільних зв'язків і взаємодій знаходиться система матеріальних, виробничих відносин. Розглянувши

суспільство як систему об'єктивних відносин між людьми, що визначають їхню суспільну свідомість та ідеї, К. Маркс і Ф. Енгельс науково обґрунтували матеріалістичне розуміння історії як результату діяльності людей, у якій досягається діалектична єдність індивідуального і загального.

Джерелом формування соціального буття є цілеспрямована діяльність, у якій людство саморозвивається, перетворюючи природу і створюючи світ культури. Діяльність є засобом формування соціального буття людини як матеріальної і духовної культури. Соціальне формується лише в діяльності, змінюється і функціонує завдяки їй. Необхідними умовами існування соціального є діяльність і спілкування, різні засоби комунікації. У спілкуванні люди формують і постійно відтворюють якісну своєрідність суспільного життя. У процесі спілкування і завдяки йому відбувається взаємодія соціальних елементів, визначаються і формуються спільні погляди, інтереси, настрої, досягається взаєморозуміння, здійснюється передача інформації, засвоюються шаблони поведінки, звички, манери, відтворюється спосіб людського життя.

Суспільна діяльність поділяється на матеріальну і духовну. Від рівня і способу діяльності, її засобів і об'єктів, залежить потреба в її духовності. В різних формах діяльності переважає матеріальне або духовне. Діяльність як перетворення об'єктивного світу є емоційно-чуттєвим перетворенням дійсності, має суспільні регулятивні механізми, світоглядну орієнтацію, визначає мету.. Так, наприклад, художня діяльність здатна через мистецтво впливати на почуття людей; моральні норми регулюють діяльність через вплив на вчинки і поведінку; наука і філософія розширюють її раціональні і світоглядні орієнтації. Кожний з видів діяльності збільшує та збагачує потенційні можливості суспільної діяльності загалом, створюючи різні форми творчого синтезу.

Завдяки діяльності формується соціально-культурне середовище. Стосовно культуротворчої функції діяльності серед філософів виникали суперечливі думки. Культуротворча функція відображається ще у Конфуція і у Аристотеля. Але як принцип філософського пояснення соціального буття діяльність постала лише у вченні І. Канта і в німецькій класичній філософії загалом. Вперше в історії філософської думки діяльність як активність суб'єкта і основу культури розглядав Й. Фіхте. Цю думку продовжив розвивати в історичному масштабі Г. Гегель. Діяльність у нього є характеристикою абсолютного духу, що потребує і прагне самовдосконалення. Головна роль в цьому процесі належить духовній діяльності, рефлексії, як її складовій, тобто самосвідомості. Абсолютна ідея в процесі свого саморуху створює світ культури: формує мораль, право, релігію в житті народів, породжує науки і мистецтва, філософські традиції тощо. Зміни в свідомості та мисленні народів ведуть до соціального прогресу і розвитку в історії суспільства.

До основних типів діяльності відноситься: економічна, соціальна, політична, духовна діяльність – в залежності від об'єктів і засобів діяльності; практика (діяльнісне, активне предметно-перетворювальне відношення людини до світу, що має суспільний характер, свідомо цілеспрямована діяльність). Визначаючи діяльність як засіб організації соціального буття, дослідники підкреслюють таку її характеристику як інституціональність. Так, в економічній сфері суспільної діяльності виділяють такі інститути, як праця, заробітна плата, власність; в політичній сфері – це політичні партії, держава; в духовній – мораль, релігія, мистецтво, право, освіта, наука тощо. Діяльність як

ідейну, інтелектуальну і практичну розглядав Г. Гегель, його концепцію діяльності намагалися переосмислити філософи наступних епох. К. Маркс, наприклад, обґрунтував ідею предметної перетворювальної діяльності, яку розглядав у вигляді суспільної практики, капіталістичні форми якої у його розумінні є основним джерелом процесу «відчуження» людини. На його думку, людина є не лише природною, але й соціальною істотою, тому на його думку тільки контроль не лише над природним, а й суспільним буттям долає відчуження.

Людську діяльність, як відокремлене від буття функціонування, як феномен волі розкриває С. К'єркегор. Як символічно-знакові структури вона визначається Е. Кассіером, як засіб формування життєвого світу – Е. Гуссерлем. Спочатку М. Вебер, а потім і Т. Парсонс трансформували ідею діяльності у концепцію соціальної дії (пріоритетними в ній є ціннісні орієнтації, мотивація тощо).

Виробництво як суспільна діяльність є єдністю пізнавальної та практичної діяльності, активним відношенням, взаємодією між людьми і природою. Розгляд цих характеристик виробництва передбачає єдність матеріальних і духовних знарядь виробничої діяльності, способів освоєння природи і соціального буття. Єдність матеріального і духовного виробництва характеризує сутність суспільного способу життєдіяльності людей протягом всього історичного розвитку. Однак ця єдність втілюється у специфічних історичних формах, що визначають структуру суспільного виробництва того чи іншого часу. У ній провідне місце належить матеріальному та духовному виробництву. Такий підхід розрізняє ґносеологічний статус буття і свідомості, матеріальну та духовну складову суспільного життя.

Якщо розглядати економіку, матеріальне виробництво, то це зростання рівня розвитку продуктивних сил, зокрема вдосконалення техніки і технології, поширення культури, а в наш час також широке застосування у виробництві досягнень сучасної науки. В результаті значно зростають можливості планомірного цілеспрямованого впливу людини на явища й процеси природи, можливості забезпечення її потреб, які постійно зростають і урізноманітнюються.

Протягом історії змінювалися і форми суспільної організації виробництва. Заміна одного способу виробництва іншим, яке є більш потужним, створювало нові можливості для суспільного прогресу. Матеріальне виробництво є основою господарської діяльності людей, спрямованої на задоволення їхніх матеріальних потреб. Виробництво разом із обміном, розподілом і споживанням його продуктів формує економічну сферу суспільного життя.

В галузі духовного життя найвиразнішим проявом прогресу є швидкий розвиток науки, набуття нею нової якості – і як форми пізнання, і як чинника, який все ширше впливає на виробництво і культуру, на всі сфери людської життєдіяльності. Науково-технічна революція, як ознака сьогодення, знаходить своє матеріальне втілення в автоматизації, роботизації, інформатизації виробництва.

Невід'ємним елементом духовного життя суспільства є мораль. Надто багато порушень її ідеалів, вимог і заборон було впродовж усієї історії аж до нашого часу, коли були скоєні величезні злочини проти людства.

Але, якщо брати широкі історичні масштаби, то і в моральній сфері можна констатувати прогрес. Моральні норми, які почали складатися ще в давнину, оформляючись у вигляді «божественних заповідей», з часом набували все більш розвинутого змісту й широкого тлумачення; зараз у свідомість людства ввійшло поняття загальнолюдських моральних цінностей, збереження і примноження яких є умовою самого існування й прогресу цивілізації.

3. Поняття соціальної структури суспільства

Суспільство як складна динамічна система має структурну організацію. Вона є сукупністю відносно стійких соціальних спільностей людей і певним порядком їхньої взаємодії. Сутність і структура цієї системи визначається характером суспільних відносин. Найбільш стійкими і важливими елементами її є: класи й соціальні прошарки; історичні форми спільності людей (рід, плем'я, народність, нація); населення міста й села (населення, зайняте промисловою і сільськогосподарською працею); працівники фізичної і розумової праці; виробничі колективи, професійні, політичні та інші групи; сім'я.

Між людьми існують також відмінності вікові (наприклад, між молодим і старшим поколіннями), статеві, расові та ін. Одні з них зумовлені природними причинами (це – вікові, статеві), інші – суспільними.

Елементи соціальної структури суспільства не ізольовані один від одного, а взаємопов'язані, взаємозалежні, змінюються і розвиваються. Основою її змін і розвитку в цілому й елементів зокрема, з точки зору діалектико-матеріалістичної, виступають способи виробництва матеріальних благ і пануючі виробничі відносини,

Кожному конкретно-історичному способу виробництва притаманний певний тип соціальної структури суспільства. За цим критерієм розрізняється соціальна структура рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільств, виокремлюються властиві їм відмінності. Одним з головних елементів їхньої соціальної структури є притаманні їй класи.

Що ж таке класи? Коли вони з'явилися, в чому полягає їхня сутність? Первісне суспільство в соціальному плані було однорідним, поділ праці здійснювався за віком і статтю. Подальший розвиток виробництва об'єктивно зумовив соціальне розшарування за торгівельно-економічними засадами. З'являються класи та інші соціальні групи, в яких були різні інтереси, виникає держава. Наукову теорію походження й сутності класів уперше розробили К. Маркс, Ф. Енгельс, далі розвинув В.І. Ульянов.

В результаті розвитку продуктивних сил та способів виробництва відбувається поділ суспільства на класи. На завершальному етапі первісного суспільства виділилися в окремі галузі скотарство і землеробство, потім реміснича праця відокремлюється від сільськогосподарської, розвивається обмін і виникає торгівля, розділяється розумова і фізична праця. Це вплинуло на зростання продуктивності праці, а також сприяло створенню додаткового продукту, а як результат - формування приватної власності. В результаті чого в суспільстві з'являються соціальні групи, які займають не однакове місце у виробництві – виникають класи. З'являється соціальна нерівність, відносини панування і підлеглості.

Класи – це великі групи людей, які відрізняються за такими ознаками:

а) місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва (в рабовласницькому суспільстві виділяється клас рабовласників і рабів, феодальне – поділяється на феодалів і кріпаків, у капіталістичному – клас капіталістів і клас пролетарів);

б) відношенням класів до засобів виробництва ;

в) роллю у суспільній організації праці.

Управління виробництвом зосереджено у руках панівних класів, також ведення державних справ, що дозволяє перетворювати розумову працю у їхню монополію. Сьогодні, у вік науково-технічної революції, у них на службі перебуває велика чисельність вчених, інженерів, технічних працівників та службовців.

г) Класи відрізняються також способами одержання і розмірами певної частки суспільного доходу. Це дуже істотно, проте зазначена відмінність не є визначальною. В цьому можна легко переконатися, поставивши питання: чому існують різні джерела доходів, а отже, й різні умови існування класів?

Класи мають також свою власну внутрішню структуру, яка постійно змінюється, і ця зміна зумовлюється передусім розвитком суспільного виробництва (наприклад, робітничий клас поділяється на три основні групи: промисловий, сільськогосподарський і зайнятий у сфері сервісу).

Класова структура суспільства постійно змінюється. Безперечно, в кінці ХХ століття вона багато в чому не схожа на ту, яка була в ХІХ ст. Великий вплив на її суттєву зміну здійснює бурхливий розвиток суспільного виробництва, науково-технічна революція. До того ж в результаті боротьби за своє визволення трудящі добилися певних прав людини, її соціального захисту.

Крім теорії класів існують й інші концепції. Це, зокрема, теорія соціальної мобільності, соціальної стратифікації (страта – термін, запозичений з геології, – прошарок), середнього класу. До головних ознак, що є основою поділу на страти належать: рід діяльності, розподіл благ, місце проживання, віросповідання, освіта тощо. Але при цьому не виділяється відношення соціальних груп до засобів виробництва.

Серед основних критеріїв поділу страт є рівень доходів. Відповідно до цього традиційно визначають вищу, середню, нижчу страти. Також виділяються різні прошарки.

Як ідеологічний конструкт поняття «середній клас» сформувалось в Західній Європі як теоретична реконструкція нової соціальної структури. З одного боку, ці концепції є альтернативою традиційним уявленням про станову структуру суспільства, з іншого – про поляризацію класів. На початковій стадії становлення індустріального суспільства до середнього класу відносили фахівців, передусім дипломованих інженерів, медиків, архітекторів тощо, а також кваліфікованих ремісників, успішних фермерів та ін. Починаючи з другої половини ХІХ століття, до середнього класу почали відносити тих, хто вів комерційну діяльність, здійснював торговельно-промислові операції. Тобто у складі середнього класу враховувалися соціальні групи, які могли запропонувати найбільш кваліфіковані на той час послуги та товари, що мали ринковий попит.

М. Вебер визначав утворення широкого спектру середніх класів, до яких належать дрібні власники, а також ті, хто має кваліфікацію та добре оплачувану роботу на ринку

праці. Саме між привілейованим класом власників, що мають власність і пролетаріатом він вміщує прошарок, який є чисельним та називає його «середнім класом».

Саме завдяки працям М. Вебера поняття „середній клас” набуло широкого визнання» [Козьма В. (2006). Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції. *Політичний менеджмент*, 4, URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kozma_kontseptsii.pdf]. Як визначив М. Вебер, вищий клас формують ті, хто отримує відсотки з власності та має гарну освіту; нижчий клас ті, у кого відсутня власність та немає гарної освіти. Середній клас, на його думку, складають ті, хто поєднує ознаки двох перших класів. Таким чином, до середнього класу належать люди, які мають невелику власність та невисокий рівень освіти, це так звана «дрібна буржуазія», до якої належать дрібні підприємці, торгівці, а також ті, у кого відсутня жодна власність, але вони мають високу кваліфікацію та одержують при цьому гарну зарплатню «інтелігенція та висококваліфіковані спеціалісти».

Проте слід зазначити, що чіткого визначення середнього класу в західній літературі немає. Дослідники середній клас розуміють, як частину суспільства, що знаходиться між «верхами» та «низами» статусної позиції, яка є найбільшою за чисельністю соціальною групою, та виконує різні функції, серед яких головною є функція соціального «стабілізатора» суспільства та є джерелом кваліфікованої робочої сили» [там само].

Наприкінці ХХ ст. в соціальних концепціях з'являється поняття «новий середній клас», яким позначаються представники передових комп'ютерних технологій, ті, хто володіє інтелектуальною власністю, має навички складної трудової діяльності: менеджери, особи вільних професій, інтелігенція, інколи висококваліфіковані робітники. Серед ознак нового середнього класу – доступ до високих технологій, а не споживання, як це постулювалося в середині ХХ ст. Але середній клас, як і раніше, вважається гарантом політичної стабільності та демократії, потенційно високих темпів економічного зростання суспільства в цілому, а його чисельність – важливим показником суспільного добробуту.

Проте, як бачимо, поняття «середній клас» є дуже розпливчастим і мінливим, як і реальне становище соціальних груп, які до нього відносять. Нинішні соціальні зрушення, зумовлені суспільними трансформаціями та інформатизацією, створюють нові загрози для цілого ряду середніх верств.

Важливе значення в соціальній структурі суспільства мають також інші групи: різні соціально-етнічні спільноти, починаючи з невеликих племен і родів і завершуючи багатомільйонними народами й націями. Останні розміщені на певній території, вони мають спільну мову, їх об'єднує історична доля, є залученими у спільний культурно-творчий процес, приймають участь у формуванні й розвитку відповідних економічних відносин, мають спільні вірування, звичаї та традиції.

Сьогодні нараховується приблизно дві тисячі націй, народностей та племен. Багато з них входять у багатонаціональні держави. Що ж становлять собою історичні спільноти людей? Що визначає рід, плем'я, народність, націю, етнос?

Так, *первісний рід* є історичною спільністю людей, колом родичів, поєднаних кровно-родинними і певними господарськими зв'язками, які не вступають в шлюбні відносини між собою, живуть на спільній території, мають особливі традиції, звичаї, відрізняються мовою і культурою. У праці «Походження сім'ї, приватної власності і

держави» Ф. Енгельс, спираючись на дослідження Льюїса Моргана, так визначає рід – це твердо встановлена група кровних родичів по материнській/жіночій лінії, всередині якої заборонені шлюби, яка пов'язана спільним веденням господарства на спільній території, звичаями, іншими суспільними і релігійними інститутами. Рід є невід'ємною складовою частиною племені. Плем'я – складається з кількох родів, це кровно-родинна спільність людей, яка притаманна первісному суспільству. Плем'я проживає на спільній території, має спільне економічне життя (спільне виробництво, розподіл та споживанням, володіє спільними засобами виробництва), має кровно-родинні зв'язки, спільну мову, духовну культуру: звичаї, традиції, вірування (ранні форми релігійних вірувань), а також психологію й самосвідомість, що знаходило відображення в етнонімі, тобто самоназві.

Народність – соціально-етнічна спільність, переважно рабовласницького періоду й феодалізму. Історично вона формувалася двома шляхами: по-перше, має етнічно однорідну спільність, складалася з союзу кількох племен, прикладом може бути античне суспільство, а саме, стародавні греки; по-друге, змішуванням кількох чи багатьох етноплемінних спільнот, так відбувалося формування французької народності.

Народність об'єднує розміщення на спільній території, спільність мови, матеріальна та духовна культури, а також психологія та самосвідомість. Якщо порівнювати народність з плем'ям, то вона характеризується соціально-класовим розшаруванням та іншими ознаками.

Нація, згідно з історико-матеріалістичним підходом, пов'язана із становленням капіталізму й буржуазного суспільства, коли в процесі подолання феодальної роздрібненості незалежні, пов'язані переважно союзними відносинами області з різними інтересами згуртувалися в одну націю, з одним урядом, зі спільними законодавством, національними інтересами, митним кордоном і ринком. Активною соціальною силою виступила буржуазія, яка з допомогою політичної влади і через створення буржуазної держави забезпечила процес формування й розвитку національної спільності.

Ознаки, що належать нації, це спільність території, мови, економічних зв'язків, а також спільні особливості культури та психології, самосвідомість. Кожна нація має свою культуру, яка утворилась як діалектична єдність загальнолюдських цінностей та самобутнього етнічно неповторного. Національній культурі, психології та самосвідомості притаманна соціально-класова диференційованість. Визначають дві тенденції її розвитку, першій властиве її формування, яке виражається національним життям і здатністю протистояти гнобленню та створенням, як правило одно національної держави; а друга тенденція визначає розвиток міжнаціональних культурних, економічних, політичних, інформаційних та інших зв'язків, тобто відбувається інтернаціоналізація всіх сфер життєдіяльності людей, матеріальної та духовної культури, що завершується усуненням всіляких національно-державних кордонів, відбувається міжнаціональна інтеграція, прикладом може бути сучасне європейське співтовариство.

Поняття раси відбиває біологічну різноманітність людства. В цілому воно єдине, тобто лінія його походження йде від одного виду антропоїдів. Однак у межах цієї єдності наявні популяції, які відрізняються між собою деякими фізичними й морфологічними рисами (колір шкіри, форма голови, пропорції тіла та ін.). Прийнято вважати, що існують три головні популяції: біла – європеїдна, жовта – монголоїдна, чорна – негроїдна.

Поняття етносу використовується для позначення сукупності етнічних ознак, матеріальна та духовна культура має свої неповторні риси, мова, психологія, свідомість, які характеризують те, що притаманне одній спільності людей, яка знаходиться на різних етапах соціально-економічного розвитку – народність, нація. Етноси, як правило, з'являються в період формування народності. Поняття «етнос» вказує не лише на подібність рис матеріальної і духовної культури певного народу в його історії, наступність у розвитку, але і на його відмінність від інших.

4. Поняття інформаційного суспільства

Сучасне поняття «суспільство» пов'язують також з розвитком інформації і засобів комунікації, з новим баченням світу людиною. Зараз ми спостерігаємо, інформатизацію усіх сфер життєдіяльності людини та суспільства. Кожна соціотехнічна революція виокремлюється особливими технологічними системами.

Інформаційна революція характеризується інформаційними технологіями, а її кінцевим результатом повинно стати створення нової інформаційної цивілізації. Особливістю інформаційних процесів у суспільстві є те, що інформація набуває «надприродної» якості – смислу. Втілена в мові та інших знакових і комунікаційних системах інформація перетворюється у соціальну інформацію, носієм якої постає не окремих індивід, а суспільство в цілому.

Сучасне інформаційне суспільство було сформовано як результат кількох інформаційних революцій, які відбулись в історії розвитку людської цивілізації, при цьому відбувалася кардинальна зміна не тільки способів обробки інформації, але й змінювався спосіб виробництва, система цінностей, спосіб життєдіяльності людей.

Першу інформаційну революцію пов'язують з виникненням писемності, коли з'являється можливість зберігати знання на матеріальних носіях, відчужуючи їх від виробника, що дало можливість транслювати (передавати) знання наступним поколінням; з винаходом та поширенням книгодрукування пов'язують другу інформаційну революцію, це відбулося в 15 столітті, що надало можливість великому колу людей доступ до інформації завдяки тиражуванню знань. Відбулася радикальна зміна суспільства, це дало можливість залучати до суспільно-культурних цінностей великі верстви населення. Кінець 19 початок 20 століття визначають як третю інформаційну революцію, для якої характерним є винахідництво, а саме, отримання телефону, радіо, телеграфу, поширення телебачення. Це дало можливість передавати і зберігати інформацію у великих обсягах (передача звукових і візуальних образів на відстань тощо).

У 70-ті роки 20 століття було створено персональний комп'ютер, з винаходом якого пов'язують четверту інформаційну революцію. Для неї є характерним перехід від механічних або електричних засобів перетворення інформації до електронних, що обумовлено створенням програмного забезпечення, відбувається інформаційний обмін в глобальних масштабах, створюється мережа Інтернет.

Суспільство є надскладною, дисипативною («дисипація» від лат. dissipare «розсіювати») системою, яка постійно взаємодіє з навколишнім середовищем зберігаючи себе завдяки постійному обміну з ним речовиною та енергією, еволюціонує і містить характерні для таких систем спільні властивості. Ці властивості мають специфічний для суспільства вигляд. Якщо розглядати взаємодію з середовищем, то, порівнюючи з

замкненими стаціонарними системами, які відчують меншого впливу ззовні, суспільство навпаки, як відкрита динамічна система, завдяки такій взаємодії зміцнюється. «Соціальний метаболізм», тобто інтенсивність обміну суспільства речовиною та енергією з середовищем, в процесі його історичної еволюції має тенденцію до збільшення. Самоорганізація людського суспільства історично відбувається як розвиток різноманітних форм управління соціальними процесами і саморегуляції.

Суспільство як соціальний організм, саморегульована система, розглядається в рамках синергетичного підходу, який є одним із сучасних синтетичних підходів до визначення суспільства.

5. Єдність та розмаїття всесвітньої історії. Лінійна та нелінійна модель історичного часу

Ще з стародавніх часів людина намагалася знайти відповідь на питання, чи існують певні закони, за якими функціонує і розвивається суспільство, чи його розвиток протікає стихійно? З точки зору деяких мислителів в суспільному житті не існує ніяких об'єктивних закономірностей і пізнати їх неможливо. Як вважає більшість сучасних соціологів, суспільство складається з простої, механічної спільності людей. Суспільне життя, його закони, на їх думку, є породженням людської свідомості. Закони існують лише тоді, коли їх створює людина. Розуміння суспільства з такої точки зору, а також закономірностей його розвитку називається суб'єктивістським і прямує до волонтаризму.

Наслідком заперечення закономірностей суспільного розвитку є заперечення історичної необхідності, що ставить суспільний розвиток в залежність від випадковостей, примх і свавілля окремих осіб.

Насправді ж суспільство, як і природа, розвивається закономірно, з діалектико-матеріалістичної точки зору. Закони суспільного життя, подібно до законів природи, існують і діють об'єктивно, тобто від свідомості людини вони не залежать. Люди не можуть впливати на суспільні закони, а лише відкривати, пізнавати їх і свідомо використовувати у своїх інтересах, соціальній практиці.

Суспільне життя не є тотожним до закономірностей природи. У природі дія законів відбувається стихійно, виникнення нових зірок чи згасання старих, приливи й відливи в Світовому океані не залежать від волі й свідомості людей. Інша справа – в суспільстві. Людина завдяки діяльності здійснює поставлену мету. Це зовсім не означає, що суспільні закони не об'єктивні, вони так само, як і в природі діють з історичною необхідністю. Але закони суспільства, їхня дія проявляються як тенденція, що зумовлюється взаємодією як об'єктивних умов, так і дією суб'єктивного фактору.

До об'єктивних факторів належать ті, які не залежать від волі й свідомості людей, а визначають напрями діяльності людей та її межі. Це передусім природні умови регіону, в якому живе та чи інша спільність; рівень розвитку продуктивних сил, виробничих відносин, історичні потреби суспільного розвитку тощо. До суб'єктивних факторів відноситься діяльність народних мас, класів, держав, різних політичних партій, громадських організацій та окремих осіб (їхня свідомість, воля, рівень розуміння об'єктивних потреб розвитку суспільства тощо).

Люди не залежно від їх бажання змушені враховувати об'єктивні умови. Спираючись на ці умови в конкретних історичних обставинах люди мають можливість

вирішувати проблеми суспільного життя та впливати на його розвиток. Але наявність об'єктивних умов є недостатньою.

Розвиток історичного процесу визначається прогресивними, революційними елементами суб'єктивного фактору. Від глибини розуміння ними історичних закономірностей, рівня свідомості й організованості, енергії й волі залежить вирішення назрілих соціальних проблем. Своєю діяльністю прогресивні елементи суспільства виступають рушійною силою для дії об'єктивних законів розвитку.

Але в історії можна визначити такі елементи, які заперечували соціальний прогрес та перешкоджали дії об'єктивних законів розвитку суспільства, наприклад такі режими як фашизм, неонацизм, расизм тощо.

Абсолютизація ролі свідомості, волі людей (політичних партій, окремих осіб), ігнорування об'єктивних законів веде до волонтаризму і авантюризму в історичних процесах. Фетишизація, абсолютизація об'єктивних законів і умов, приниження свідомої діяльності людей породжують фаталізм, стихійність.

У діалектичному взаємозв'язку категорій необхідності і свободи слід розглядати співвідношення історичної закономірності і свідомої діяльності людей.

Історична необхідність є закономірністю, що впливає з дії об'єктивних законів розвитку суспільства. Вона зумовлює вчинки, дії людей, які, в свою чергу, впливають на цю необхідність (як зазначалося вище, і позитивно, і негативно). Тим самим людина відкриває шляхи для своєї свободи. Свобода людини, як підкреслював Ф. Енгельс, це не уявна незалежність від законів природи та суспільства, а їх пізнання та можливість використання у своїй діяльності.

Також постає питання чи мають історичні зміни в суспільстві певну спрямованість? Це питання здавна задавало людство. Куди саме йде історія? Чого можна чекати в майбутньому? Відповіді на це питання в різні часи були різними. Ще в Стародавньому світі склалося уявлення, що історія, як і природа має циклічність розвитку: завершення кожного чергового циклу змін і подій, повертає людство до початкового стану, який в своєму розвитку повинен знову колись завершитись і все почнеться спочатку. Пізніше на підставі осмислення історичного досвіду виникла ідея, що історичні зміни відбуваються у певному напрямку, лінійно і є незворотними. Християнське віровчення втілює ідею про наступний кінець цього світу. Обидва уявлення – про циклічність, повторюваність і про спрямованість, незворотність історичного процесу, – зберігалися в історико-філософській думці, але з часом втрачали свій наївний характер. Прихильники відповідних позицій зараз намагаються дати їм наукове обґрунтування.

Переважно з XVIII століття здобула поширення ідея суспільно-історичного прогресу. Що таке прогрес? Латинське слово *progressio* означає дослівно «*рух уперед*». Прогрес – це такий тип змін, при якому відбувається вдосконалення певної системи (зокрема суспільства), зростає міра її організованості, цілісності, а також міра її динамічності, рухомості, її інформаційна насиченість, стають розвиненими і більш різноманітними функції, розширюються можливості дальшого розвитку. У XX ст. ця ідея розробляється на основі теорії систем – саморегульованих і таких, що саморозвиваються.

Істотний вклад у теоретичне осмислення історичного розвитку в XIX ст. зробили ідеаліст-діалектик Г.В.Ф. Гегель і матеріаліст-діалектик К. Маркс, з якого починається

розробка матеріалістичного розуміння історії. Згідно з діалектичним ученням матеріалізму, історичний процес становить єдність поступальності (тобто, образно кажучи, руху «вперед і вище») і циклічності – елементів ніби «повторення пройденого», повернення до витоків, але кожного разу на більш високому рівні, за інших умов, з новими здобутками. В цьому виражається дія вже відомого нам діалектичного закону заперечення заперечення.

Прогрес завжди має своєю зворотною стороною регрес (лат. *regressis* – *повернення, відступ*), тобто спротив, перешкоджання руху, напрямок протилежний прогресу: він характеризується хаотичністю, зниженням організованості та динамічності тощо. Це відбувається в окремих підсистемах, елементах, сферах цілого. Не існує «чистого», однозначного прогресу чи регресу; можна говорити про переважання прогресивного або регресивного розвитку якогось процесу і при цьому необхідно конкретно розглядати характер зв'язку, співвідношення між цими протилежними моментами. В історії людства були й періоди помітного руху вперед, розквіту в тих чи інших сферах життя, і періоди тимчасового занепаду; траплялося й так, що прогрес в одних сферах супроводжувався регресом в інших, або одні класи, верстви суспільства прогресували за рахунок гноблення, експлуатації інших. Це дає підстави розрізняти гармонійний і антагоністичний типи прогресу. При першому типі більш-менш рівномірно і взаємо узгоджено розвиваються, прогресують усі сфери суспільного життя, всі соціальні групи; при другому, характерному для експлуататорського суспільства досить виражені моменти регресу, зворотні, руйнівні чи негативні сторони суспільного розвитку, гострі соціальні суперечності.

Безперечно, людство зацікавлене в тому, щоб забезпечувати гармонійний тип суспільного прогресивного розвитку; це одна з нагальних потреб нашого часу, і треба вважати, що для цього існують достатні передумови – як матеріальні, так і духовно-культурні. Треба реалізувати наявні можливості переходу до вищого типу прогресу.

Чому, не зважаючи на всі суперечності і зворотні рухи, можна твердити, що історія людства в цілому йшла по шляху прогресу? До такого висновку приводить застосування певних показників, або критеріїв прогресу.

Історичний прогрес людства та суспільно-економічні формації як послідовність розвитку способів організації життя суспільства розкрито в теорії історичного матеріалізму. Формація – це історично визначений тип суспільної організації. Основою його є певний спосіб виробництва, яким зумовлюється соціальна структура (поділ суспільства на класи, великі й малі соціальні групи, сукупність відносин між ними), політико-юридична надбудова, а в кінцевому підсумку й особливості духовного життя. Історія розглядається як закономірний процес виникнення, розвитку, зміни суспільно-економічних формацій. Традиційно виділялося п'ять формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична. У цій концепції відображені певні суттєві особливості основних етапів історії суспільства, але їй властивий схематизм і навіть елементи утопізму.

Першорядне значення при нелінійному розумінні історичного процесу набуває поняття «цивілізація». К. Ясперс та А. Тойнбі є класичними представниками цивілізаційного напрямку у світовій історії. Що ж Тойнбі розуміє під поняттям „цивілізація”? На думку дослідника історія є сумою специфічних, не пов'язаних одна з

одною цивілізацій, при цьому кожна з них проходить ті ж самі стадії в своєму розвитку, а саме цивілізація зароджується, далі досягає найбільшого розвитку, приходить в занепад і гине. Аналізуючи історію людства він визначає двадцять одну цивілізацію, але зараз їх залишилось п'ять. Історія при цьому не розглядається як єдиний поступальний рух усіх народів до однієї загальної мети, що обумовлює циклічність розвитку.

В історичному розвитку суспільства наявні як революційні, так і еволюційні зміни. термін «еволюція» походить від лат. *evolutio* і перекладається як *розгортання*. Але звичайно, вживаючи це слово, мають на увазі кількісний, накопичувальний, плавний, «органічний» характер розвитку, відсутність різких зламів і зрушень катастрофічного характеру. Ще більш звужують поняття еволюції, коли розуміють її як ряд змін в рамках даної якості системи (наприклад, еволюція капіталізму протягом XVII-XX століть – при збереженні визначальних характеристик цього ладу).

Що стосується поняття «революція» (лат. *revolutio* – дослівно «*відкочування назад*», *перевертання, повернення до початку циклу, але за смислом перекладається як «переворот»*), то воно вужче, ніж поняття «якісна зміна». По-перше, воно застосовується не лише до природних, але і до соціальних процесів. По-друге, воно виражає не будь-яку якісну зміну, а «стрибок», переворот, прорив якихось перепон, перешкод в суспільному житті (або окремих його сферах, скажімо, продуктивних силах, техніці, науці, культурі). Під соціальною революцією розуміють корінну перебудову всієї суспільної системи – виробничих відносин, соціальної структури, політичної організації, духовного життя. Економічною передумовою революції вважають суперечність між новими продуктивними силами і застарілою формою виробничих відносин; об'єктивно назрілу необхідність заміни цієї застарілої форми новою, більш прогресивною, яка б не гальмувала розвиток продуктивних сил, а, навпаки, стимулювала його.

Соціальні революції, як свідчать історичні події, стають можливими і необхідними тоді, коли існують і загострюються антагоністичні суперечності, тобто сутнісні суперечності суспільного ладу, які виражаються у протистоянні непримиренних сил і інтересів, що не піддаються «зрівноваженню» і «гармонізації». Революція неминуха, коли назрілим історичним потребам, необхідним перетворенням протистоїть жорстка система стримування, подолання чи вдосконалення якої або неможливе, або не вирішує корінних системних проблем; коли у збереженні цієї системи зацікавлені суспільні сили, що стоять при владі, – сили, яким ця система забезпечує істотні переваги. На вищому рівні структурної ієрархії суспільства перебуває державна влада.

Політичне життя суспільства формується з взаємодії державних та політичних інститутів, включає політичні відносини, політичні та правові норми, які охоплюють всі організовані й неорганізовані форми політичної життєдіяльності людей, політичну ідеологію і психологію, політичні інститути та установи, політичні відносини та процеси, політичну поведінку тощо.

До основних елементів структури політичної системи належать: держава, вона є базовим інститутом та ядром політичної системи, в ній діє сукупність установ та організацій, які здійснюють управління суспільством, виконують функції державної влади. Держава має основні ознаки, а саме, організовану систему органів та установ, що безпосередньо виконують функції державної влади, кожна держава має певні межі своєї

території, права, що закріплено у системі державних норм; політичні партії й партійні системи. Партія є об'єднанням громадян одних політичних поглядів, визначається місцем і роллю в політичній системі, має внутрішню структуру та напрями діяльності, ідеологію та соціальну базу. Як правило, в суспільстві функціонують декілька партій, в сукупності вони становлять партійну систему, яка використовує певний механізм та методи в боротьбі за владу).

Політична система суспільства покликана виконувати такі функції: формування спільних цілей та загально-суспільних завдань; вона розробляє програми життєдіяльності суспільства, наприклад, вектор розвитку; мобілізує ресурси суспільства відповідно до певних інтересів; забезпечує інтеграцію різних соціальних груп навколо головних соціально-політичних цілей та цінностей, ідеології, культури, здійснює розподіл цінностей у суспільстві у відповідності до інтересів, панівних соціальних груп; також забезпечує управлінський вплив на суспільні процеси.

Держава є базовим інститутом політичної системи. Слід визначити *основні концепції походження держави*. Існує теологічна концепція, яка пояснює виникнення держави, як акт божої волі, всі рішення, які приймаються пояснюються дією божественного провидіння. Одним із завдань і обов'язків монарха є підтримка та поширення вчення і божественного закону, що припускає наприклад, покарання ворогів, а також підтримка благочестивого життя людей.

У відповідності до патріархальної теорії держава є продуктом сім'ї, влада правителя розглядається як влада батька в сім'ї, а відносини, які формуються між підданими і володарями як родинні відносини.

Договірну концепцію розглядали Ж-Ж. Руссо, Т. Гоббс, вона засновується на тому, що виникненню держави передують природний стан суспільства і людини, який визначається необмеженою свободою. Суспільний договір між сувереном та підданими, вводить безмежну свободу в розумні межі шляхом утворення держави, яка покликана враховувати різні суспільні інтереси, а також забезпечить права і свободи людей.

Існує психологічна теорія, яка розглядає походження держави внаслідок того, що люди мають психологічні потреби жити в організованому суспільстві, мають необхідну колективну взаємодію та схильність до підпорядкування.

За класовою (марксистською) теорією держава є апаратом класового панування, яке визначається її походженням, тобто виникнення держави пов'язується з поділом суспільства на класи і суттю (силовий орган пригнічення одного класу іншим).

Ідея походження держави як результат підкорення (завоювання) сильними племенами слабких племен є панівною в теорії (насильства). Таким чином розглядається і виникнення класової експлуатації. Підтримка порядку забезпечується придушенням опору, а для цього необхідним є створення державних структур та прийняття законів.

Як аналогія між державою та живим організмом утверджується органічна концепція походження держави. Усі елементи держави, як функції живого організму, взаємопов'язані між собою та доповнюють один одного, а порушення цього балансу призводить до хвороби, а навіть і смерті всього організму, такий погляд на державу спробував обґрунтувати англійський дослідник Т. Спенсер.

В країнах стародавнього Сходу поширеними в господарстві були іригаційні системи, деякі дослідники пов'язують виникнення держави з необхідністю побудови таких великих зрошувальних систем, наприклад, стародавній Єгипет, так з'явилася іригаційна концепція походження держави.

На думку, іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета виникненню сильної армії, а потім виникненню держави, наприклад, в стародавній Спарті, сприяло поширення спорту. Так, Олімпійські ігри в стародавній Греції стали основою процесу об'єднання давньогрецьких міст та заклали фундамент для виникнення держави.

Дослідження істориків і етнографів, свідчать, що не можна дати лише одне пояснення щодо виникнення всіх держав. Існує багато факторів, які можна вважати причинами походження держави. Так, держава з'являється ще в стародавньому суспільстві, в результаті розпаду родового ладу, спостерігається відокремлення влади вождів від суспільства, цей процес відбувався під впливом різноманітних факторів, таких як поява приватної власності, майнова нерівність людей, а в результаті утворення антагоністичних класів, також зростання чисельності та збільшення густоти населення на певних територіях, підкорення одних народів іншими, виникнення потреби у захисті від нападів ворогів, поділ праці та необхідність централізованої організації спільних іригаційних робіт (наприклад, держави стародавнього Сходу).

6. Філософія глобальних проблем

Застосування у сучасному виробничому процесі досягнень науки і техніки призводить до змін у житті суспільства. Насамперед, змінюються стосунки людини з природою, людство здійснює масштабний вплив на природу. Різке збільшення такого впливу привернуло увагу науковців до проблеми передбачення результатів та наслідків людської діяльності.

Серед головних ознак глобальних проблем цивілізації є їх загальнолюдський характер, розширення кордонів, втрата традиційних цінностей тощо. Людству існує загроза світової ядерної війни, епідемій, продовольча криза, демографічна проблема, проблема забруднення навколишнього середовища. Наукові концепції біосфери, розглядаються як світоглядні та методологічні напрями екологічного пізнання. Філософське розуміння поняття біосфери визначає існування людини та природного середовища як цілісної системи, так, класичні уявлення про біосферу свідчать, що в її межах виникло та розвивається людство.

Проблемами сучасного суспільства є неспроможність людей швидко та адекватно реагувати на соціальні виклики, такі як тероризм, спроби обмеження індивідуальної недоторканності.

Сучасне суспільство стикнулося з загостренням екологічної ситуації: відбувається забруднення землі, водного басейну, повітря, нераціонально використовуються природні ресурси. Поширеною у суспільстві стає ідея екологічного імперативу, вона з'явилася ще у 80-ті роки 20 століття, як доповнення до кантівського підходу визначає відповідне ставлення до природного середовища, біосфери в цілому. Природа не є ресурсом, вона повинна стати метою, до якої повинно бути відповідне відношення, тому відноситися до неї необхідно так, як би кожен хотів, щоб було влаштоване його власне життя, цей принцип є основою екологічного імперативу. Кожна людина і людство в цілому повинні

виконувати вимоги екологічного імперативу. Слід, розробляти конкретні шляхи реалізації вимог екологічного імперативу.

Технологічна модернізація виробництва сприятиме поліпшенню екологічної ситуації у світі, це буде сприяти екологічній безпеці, захисту людей від негативних наслідків функціонування виробничої сфери та надзвичайних ситуацій. Сучасне виробництво повинно відповідати міжнародним стандартам, а створена ефективна система екологічного управління зменшить негативний вплив на природне середовище, перехід до використання інноваційних та ресурсозберігаючих технологій у енергетиці, виробництві сприятиме екологічній безпеці.

Щоб бути особистістю необхідно піклуватися проблемами людського існування, відновлювати культурно-історичні традиції. Формування загальнопланетарної цивілізації повинно відбуватися на засадах, з одного боку, єдності і неподільності світового співтовариства, а з іншого відносної незалежності та різноманітності народів і культур. Необхідно продукувати суспільні цінності, відновлювати духовні, гуманістичні цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель, Метафизика. URL: <https://iknigi.net/avtor-aristotel/98653-metafizika-aristotel/read/page-1.html>
2. Аристотель, Метафізика / Пер. О. Юдін. – Х.: Фоліо, 2020. – 300 с.
3. Галушко К. Ю. Гуссерль Едмунд // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2 : Г – Д. – С. 259. – 518 с.
4. Господарство і суспільство як загальні поняття // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; Перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. – Київ, 1998. – С. 67-82.
5. Герменевтика. URL: <https://stud.com.ua/36659/filosofiya/hermenevtika#397>
6. Добронравова І.С. Новітня західна філософія науки : підруч. для вищих навч. закл. / Добронравова І.С., Білоус Т.М., Комар О.В. – К., 2008. – 216 с.
7. Дулуман Є.К. Філософія : курс лекцій / Є. К. Дулуман, Н. В. Анацька ; Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». — К. : НТУУ "КПІ", 2013. – 236 с.
8. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. URL: <https://vpered.wordpress.com/2012/11/19/engels-ludwig-feuerbach/>
9. Карлікова Я.П. Механіцизм як наслідок розвитку механіки XVII століття // Вісник приазовського державного технічного університету. 2015. Серія: Технічні науки. Вип. 30. Т. 2. – С. 45-50.
10. Касьян В.І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів. Курс лекцій. К.: Знання, 2008. 347 с. URL: http://megalib.com.ua/content/4674_12_Klasichna_nimecka_filosofiya.html
11. К'єркегор Сьорен // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. – Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. – 742 с.
12. Кисельов М. Ідеальне // Філософський енциклопедичний словник. За ред. В.І. Шинкарука. – Київ: Абрис, 2002. – С. 233. – 742 с.
13. Козьма В. (2006). Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції. Політичний менеджмент, 4, URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kozma_kontseptsii.pdf
14. Кривуля О.М. Філософія. Навчальний посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 592 с.
15. Ламетри Ж. Человек-машина // <https://www.academia.edu/36713148>
16. Мовчан С.П. Основи філософії науки: навч. посіб. / С.П. Мовчан, О.К. Чаплигін. - Х.: ХНАДУ, 2016. - 339 с.
17. Муратова І. А. Філософські проблеми наукового пізнання : конспект лекцій / І.А. Муратова; ред.: Б. В. Новіков; Нац. техн. ун-т України "Київ. політехн. ін-т". К., 2011. 140 с.
18. Некласичні філософські вчення XIX-XX ст. URL: https://pidru4niki.com/86755/filosofiya/neklasichni_filosofski_vchennya

19. Основи філософії: навч. посіб. / Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич; [за ред. М. Ф. Шмиголя]. – К.: Центр учбової літератури, 2017. – 412 с. // <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7378/1/%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%97.pdf>
20. Петрушенко В.Л. Гносеологія та епістемологія: Навчальний посібник / В. Петрушенко / – Львів: «Новий Світ – 2000», 2020. – 209 с.
21. Платон, Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. – Київ: Основи, 2000. – 355 с. URL: <http://aps-m.org/wp-content/uploads/2017/03/Derzhava.compressed.pdf>
22. Платон, Софіст. URL: <https://psylib.org.ua/books/plato01/23sofis.htm>
23. Платон, Федон. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/19fedon.htm>
24. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д., Чекаль Л. А. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с.
25. Рубанець О.М. Філософські проблеми наукового пізнання / Рубанець О.М. - Суми: Університетська книга, 2013. – 229 с
26. Сергієнко В.В. Філософські проблеми наукового пізнання: навчальний посібник / В.В. Сергієнко. – Кременчук : Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, 2011. – 103 с.
27. Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей [уривки]. Переклад М. Зерова URL: https://www.ae-lib.org.ua/texts/lucretius__de_rerum_natura_by_zerov__ua.htm
28. Філософська антропологія XX ст. URL: https://pidru4niki.com/89566/filosofiya/filosofska_antropologiya
29. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України; голов. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
30. Фрагменти ранніх грецьких філософів / Отв. ред. И. Д. Рожанский. Ч. I. М.: Наука, 1989, 575 с.
31. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. URL: <https://www.rulit.me/books/lyudina-v-poshukah-spravzhnogo-sensu-psiolog-u-konctabori-read-465280-1.html>
32. Французькі матеріалісти. Основи філософських знань. URL: <https://subject.com.ua/philosophy/osnovi/49.html>
33. Хома О. Трактат Ж.-Ж. Руссо «Про суспільну угоду». С. 223-224. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous06.htm>